2007
2012

М. ГРУШЕВСЬКИЙ

10

РОЗВІДКИ й МАТЕРИЯЛИ

ДО ІСТОРИЇ УКРАЇНИ-РУСИ.

III.

Відбитки з „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“ р. 1898—9 і „Жерел до історії України-Руси“ т. II.

Стефан Томашівський

У ЛЬВОВІ 1900.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

192

И 50006
3-2пр.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ

РОЗВІДКИ й МАТЕРИЯЛИ

ДО ІСТОРИЇ УКРАЇНИ-РУСИ.

III.

Відбитки з „Записок Наукового Товариства імени Шевченка“ р. 1898—9 і „Жерел до історії Украйни-Руси“ т. II.

У ЛЬВОВІ 1900.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Розділ 9+902.6] (с47·71)(081)

И 50.006
3

4,00 р.

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 50 010

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 26103

М.27827

Зміст.

1. Похоронне поле в с. Чехах. Археольоґічна розвідка (з рисунками і 1 фототипією).
2. Анти (*Ἄνται*, Antes). Уривок в істориї України-Руси.
3. Звенигород галицький. Історично-археольоґічна розвідка (з рисунками і 2 фототипіями).
4. Описи Ратенського староства з 1500—1512 р.
5. Економічний стан селян в Перемишльськім старостві в середині XVI в. на основі описей королївщин.
6. Наданнє маґдебурського права місточку Дїдову (в Київщинї), 1896 р.
7. До істориї „руського обряда“ в старій Польщі.
8. Примітки до істориї козачини.
9. Хмельницький і Хмельничина. Історичний ескіз.

Через неоднакове число відбиток, яке робило ся часом, прийшло ся відступити від порядку книжок Записок і декотрі відбитки з р. 1898—9 перенести до дальшого випуска (а то з кн. XXV, XXVIII, XXX і декотрі з XXXI—II).

Похоронне поле в с. Чехах.

Археольоґічна розвідка.

Написав **М. Грушевський.**

I.

Протягом останніх чотирох років — 1895—1898 було розкопане велике похоронне поле на ґрунтах села Чехів в Брідськім повіті; про перші находки я дав був звістку в VI т. Записок нашого Товариства, а в VII т. подав коротко результати своїх власних розкопок на сім полї, зроблених в червнї 1895 р., відложивши публїкованнє свого дневника до закінчення роскопок, що могли де що кинути сьвітла й на мої роскопки. Після того — протягом 1895—8 р. велись розкопи під проводом професора львівського унїверситета Шараневича, консерватора старинностей сього округа, а з кінцем 1898 р. були опублїковані результати розкопів 1895—7 р. під титулом: Dr. Izydor Szaraniewicz Cmentarzyska przedhistoryczne we wsiach Czechy i Wysocko, w powiecie Brodzkim, Льв., 1898 [1]), розкопки ж 1898 р. проф. І. Шараневич має намір описати в осібній працї. Сими розкопами властиве похоронне поле в значній мірі вже висліджене і в деяких напрямах дійшли вже до його границї; всього по рахунку проф. Шараневича розкопано 350—370 кістяків; долучивши 14 розкопаних мною, будемо мати звиш півчвертаста похоронів; усїх предметів знайдених в своїх розкопах 1895—7 рр. проф. Шараневич числить 864, окрім кілька сот глиняних ви-

[1]) Відб. з II т. вид. Teka konserwatorska, самий том іще не вийшов.

робів. Материял, як бачимо, дуже великий, хоч з його наукової вартости дещо уймає та обставина, що сам проф. Шараневич не міг все бути при тих розкопах і вони вели ся студентами університета, а головно місцевим народнім учителем. Сей останній вів дневник розкопів, але при тім не нумерував знаходжених річей, так що тільки часом — з його описей і долучених рисунків можна сконстатовати приналежність певного предмета тому чи иньшому похорону; окрім того з часта переносячи розкопи з місця на місце, не долучає він до них ситуаційного пляна. Одначе і з тим всім становлять сї розкопи дуже визначне явище серед археольоґічних находок нашої териториї. В своїй теперішній статї я з початку подам дневник своїх власних розкопів, зроблених, як сказано, в червні 1895 р., ся розкопка становить тільки незначну частину загального числа розкопаних похоронів, але вона була ведена з детайлїчним дневником, через те має своє значіннє. Потім я подам загальні уваги про се похоронне поле на основі розкопів своїх і проф. Шараневича; для останніх окрім згаданої публїкациї проф. Шараневича, де подані деякі виїмки з дневника, а з рештою — загальні характеристики, я користувавсь автентичними дневниками р. 1895—8, удїленими мині проф. Шараневичом разом з иньшими актами сих розкопок, за що складаю йому на сім місці подяку, і крім того власними спостереженями — з автопсиї здобутого материялу (переважна частина річей з розкопок проф. Шараневича передана ним в археольоґічний музей львівського університета). Долучаю рисунки (з робітні Тшемеского) найбільш інтересних річей, переважно з своєї колєкциї, відсилаючи зрештою по рисунки з колєкциї проф. Шараневича до згаданої його публїкациї, де додані дуже добрі фототипічні таблиці з тієїж робітні Тшемеского у Львові.

Тепер тільки додам кілька вступних уваг. Похоронне поле лежить по лївий бік дороги з с. Заболотець до с. Чехів, притикаючи одним кінцем до села Чехів, другим до сеї дороги, на ґрунтах місцевого дїдича й двох селян, на невеликім підвисшенню серед мочаристої, а колись і дуже болотистої місцевости, що дає початок р. Стиру. Перші розкопи зроблено на двірських ґрунтах, потім перейшли на селянські, де й я робив свою розкопку; тепер похорони на селянських ґрунтах, судячи по справозданню проф. Шараневича, здаєть ся, вже вичерпані, на двірських ґрунтах ще нї.

Окрім сього великого похоронного поля ся околиця взагалї дуже богата археольоґічними памятками; є тут кілька могил,

з котрих одну розкопав Осовский[1]) коло с. Висоцька, а другу проф. Шараневич[2]) — між с. Заболотцями і Висоцьком, — вони дали похорон в деревляних обрамованнях, збитих зелїзними цьвоками; є городище коло Чехів, на полуд. схід від похоронного поля на підвисшенню званім Стогинь (се може бути імя старої осади). Коло сусїднього села Висоцька є теж городище, форми видовженого круга, з великим, 4 метри високим валом; в серединї знахожено глиняні черепки і кременні відщепки; недалеко від нього, в напрямі до Стогиня, показало ся теж похоронне поле, зовсїм анальоґічне з чеським, тільки біднїйше похоронами, розкопане теж проф. Шараневичом. На полудень від с. Чехів, коло Підгорець (на полудень від них) лежить городище старого Плїсниська, і коло нього ґрупа могил, в части розкопаних д. Земенцким[3]). Як бачимо з того, ми стоїмо серед дуже інтензивно залюдненої і культивованої териториї.

II.

Дневник розкопки, зробленої мною в червнї 1895 р. на похороннім полю коло с. Чехів[4]).

Поруч з місцем розкопки проф. Шараневича занято при межі кавалок орного поля на 9 метрів вшир і розкопувано під ряд. З огляду на невелику глубину похоронів треба памятати, що плуг міг значно змінити початкове розміщенне предметів.

I. Недалеко межі, на 50 цм. глубоко показав ся горнець (N 1) — в формі збанка, високий 12 цм., до виступу знизу 5 цм., диям. горла 10 цм., наоколо виступу 37 цм., симетрично і добре виліїплений, але випалений досить нерівномірно і слабо; на виступі 5 гуль, видавлених з середини, в рівнім віддаленню одна від одної; верхня половина орнаментована: на одвороті горла — дїрочки, далї пояски (5) і між ними орнамент з простих лїнїй. Коло нього кубочок (N 2), високий 4 цм. знизу, до виступу 1 цм., диям. горла 4 цм., наколо виступу 15 цм., з тонкими ($1^1/_2$—2 мілїм.) стїнами, виліїплений доволї правильно, орнаментований трикутниками з паралєльних черт, випалений теж досить нерів-

[1]) Zbiór wiadomości do antr. kraj. XIV.
[2]) Op. c. c. 5 – 6.
[3]) Zbiór wiadomości I, VIII i XI.
[4]) Римськими числами означені похорони (кістяки), арабськими — номера викопаних предметів.

номірно і слабко. На ліво від горнців лежали частини черепа, цілком знищеного; коло нього, кінцями на право, лежала бронзова гривна (N 3), з товстого дрота, довга 41 цм., товста посередині наоколо 2 цм., кінці розійшлись на 8 цм.; по середині вона вироблена спиралию, коло кінців гладка, кінці закручені каблучками. В віддаленню від неї спираль бронзова (фібула, а може й каблучка від висків зсунена з свого місця), несповна два рази звинена, диаметр 4 цм.; орнаменту не знати (N 4). Від скелету зістали ся лише малі фраґменти.

II. Звідти 80 цм. на право, трохи глубше показавсь скелет; коло голови з правого боку стояла мисочка (N 5), неакуратно вироблена, з грубими стїнами, випалена сильнїйше від попереднїх, але тільки зверху; диаметр 8 цм., висока 4 цм., і кубок (N 6), также дуже грубо вироблений, з грубими стїнами, і также випалений, кривий, 7—9 цм. високий, диям. горла з стінами 6 цм.; в середині його був маленький кухлик (N 7, 4 цм. високий, 12,5 цм. наоколо виступа) і маленький круглий корчик з вушком (під кухликом) (N 8, 3 цм. високий, диям. горла 4 цм.); все се дуже грубо і криво руками вилїплено, з грубими стїнками, без орнаменту і досить сильно обпалено (але наскрізь не пропалено). Скелет лежав головою на південний схід, череп знищений, також і грудна клїтина, стопи ніг і рук; уважаючи на положенє кісток, треба би думати, що ноги мав зігнуті; від голови до лобкових костей мав 76 цм. При голові була бронзова шпилька (N 9), 8 цм. довга, зігнута каблучкою на однім кінці, погнута трохи, а також маленька спираль (N 10) з тоненької бронзової бляшки, незповна два рази звинутої (диям. коло 1 цм., широкість подвійної части 0,75 цм.), що могла служити як намистинка (пацьорок) або взагалї як привіска.

III. Скелет випростаний, з головою на південний схід, на 70 цм. глубоко. Коло голови з правого боку два однакового типа невеличкі горнцї з вухами, один на одному поставлені, лежали боком, ухами на верх (ухо при усї); нижній (N 12) з жовтої глини, непалений зовсїм, 5 цм. висок., диаметр горла 7 цм., наоколо виступа 21 цм.; верхній (N 11) 6 цм. висок., диям. 7 цм., наоколо виступа 24 цм., з чорної, дуже зернистої глини, теж невипалений; обидва вироблені досить грубо, але далеко форемнїйші від 6—8, не орнаментовані. Коло скелета спираль з бронзового тонкого дрота (N 13), 4 рази звиненого, кінцї закручені каблучкою, а один має приоблений з бляшки гостроверхий вершок; диаметр 4, 5 цм.

IV. 1.40 м. відти скелет, 65 цм. глубоко, в головах горнець, лежав боком, роздавлений, 15 цм. високий, в формі збанка, тонкий, зле випалений; горло орнаментовано дірочками (N 14).

V. 50 цм. відти, глубоко 40 цм. незначні фраґменти скелета і при тім ухо якогось більшого горнця (N 15), з чорної невипаленої глини, орнаментованого простими лінїями (ялички) — диям. 8 цм., і бронзова спираль (N 16) з тонкого дрота, чотири рази звиненого, один кінець відломаний мабуть, другий закручений каблучкою двічи, диям. 5 цм.; тип подібний до N 13, але дріт далеко тоньший; судячи по дияметру, могла вона бути наручником.

VI. Побіч того (яких 30 цм.), глубше (яких 30 цм. теж) скелет в напрямі від південного сходу на півн. захід. Коло голови горнець (N 17), лежав боком, вироблений трохи криво, але досить правильно, випалений слабо — властиво тільки обпалений, 11,5 цм. високий, до виступу знизу 5 цм., дияметр горла 9 цм., наоколо виступу 36 цм. При голові небіжчика шпилька з бронзового дрота, вздовшки 15 цм., головку становить тісно звинута в пятеро спираль, з дияметром 3, 5 і дїрою в середині (N 18); шпилька чотирогранна (мабуть фраґмент) бронзова (N 19), вздовшки 4 цм. Коло скелету, з правого боку, одначе не безпосередно при нім зелїзний ножик (три фраґмента — N 20), кривий, вздовш 19 цм., само вістрє 8 цм.

VII. 130 цм. звідти на глубині коло $^1/_2$ м. скелет, головою на південний схід, значно знищений, вздовшки 170 цм.; коло голови шкляна коралина (N 21), від горнця тільки черепки.

VIII. В ногах сього скелета (160 цм. від голови) голова; на нїй кість з ноги якогось иньшого скелета, більш нїчого.

IX. 120 цм. звідти скелет дуже знищений, головою на південний схід.

X. Відти 60 цм. мінїятюрні горнцї — нїби мисочка з дїрою в споді, 5 цм. дияметр, 1,5 висока (N 22), корчик з ухом, диям. 4,5 йм., 2 цм. взвишки (N 23); чарочка з округлим дном диям. 4 цм. і взвишки 4 цм. (N 24); все роботи недбалої і досить нефоремної, але з тонкими стїнами; випалені досить слабо.

XI. Звідти в напрямі з полудневого сходу на північний захід фраґменти скелета на глубині $^1/_2$ метра, голова роздавлена; при нїм нїчого.

XII—XIV. Звідти 50 цм. NO два скелети, голова при голові (більша на південь, меньша на північ) на глубині 35 цм., головами лежать на SOO, лївий скелет мав 164, правий 160 цм. довжини;

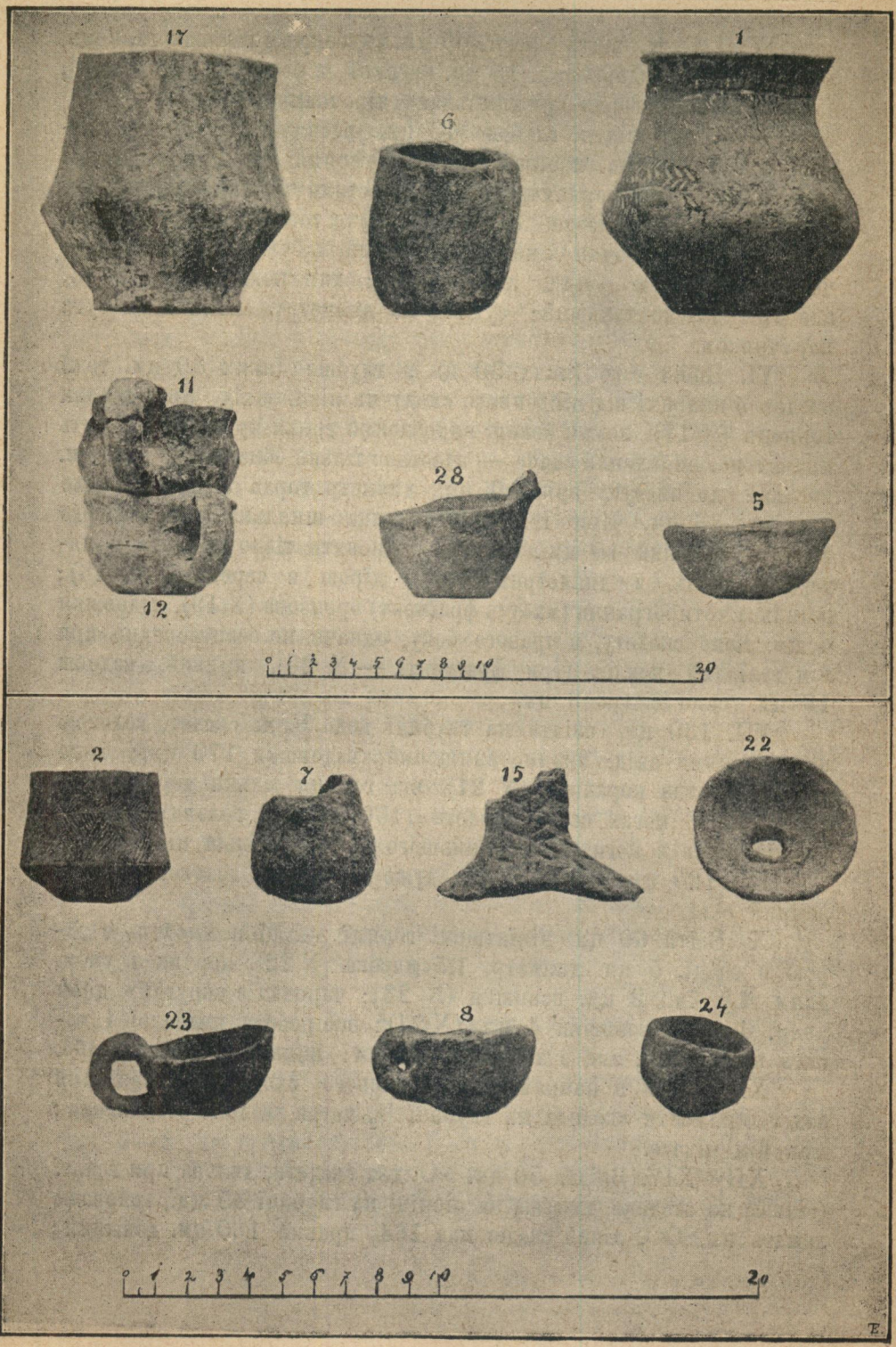
17
6
1
11
28
5
12
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 20
2
7
15
22
23
8
24
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 20

коло правого скелета, з правого боку шпилька зелїзна, довга 85 цм., з головкою з закрученого дроту (N 25). Кілька цм. на право ще фраґменти голови і кістки в напрямі на полудневий схід.

При всїх сих кістяках не було видко анї якоїсь підсипки, анї слїдів гробів або взагалї якоїсь обкладки.

Окрім того знайдено шпильку бронзову (N 26), подібну до N 9, вздовшки 10,5 цм. Далї в ріжних місцях розкопаного тепер гробовища знайшли ся фраґменти глиняних виробів — фраґмент горнця, орнаментований глубокими лїнїями, ялинкою, мало, лише зверху випалений (N 27). Горнець з ручкою (ручка одбита) маленький, нерівний, але досить форемно виліплений, взвишки 3,5—4,5 цм., дияметр 6 цм. (N 28). Фраґменти маленького стовбоватого глечика (N 29), дияметр 7 цм., взвишки стількиж; фраґменти кухлика, 9 цм. взвишки (N 30); фраґменти мисочки, дуже недбало виробленої, диям. 8 цм. (N 31).

Окрім того при розкоповуванню, під скелетами і над ними знаходили ся кремінні фраґменти (зібрано 15 шт.). Деякі з них не мають характеристичної форми, що сьвідчила б про штучне вироблення (так і найбільший — N 32), иньші мають такі характерні слїди, представляючи з себе вістря (points), більші й меньші, в цїлости й фраґментах (такі N 33—8).

Окрім того дістав я в дарунку від одного з місцевих селян викопані тамже: гривну з бронзового дрота, спирально зкрученого, дріт має наоколо 1,3 цм., довгий на 42,5 цм. (N 39), і бронзову спираль (брансолєт на локоть), пять разів звинену, з розплощеного дрота, грубшого в середині й тоньшого при краях, орнаментованого насічкою з паралельних черт, що сходять ся, творячи гострий ріг; дияметр спиралї 7,5 цм., дріт по середині наоколо має 1,2 цм. (N 40).

III.

З поданого вище дневника виступає той переважний тип похорон, що повторюєть ся і в далеко численнїйших похоронах розкопів, ведених під проводом проф. Шараневича: похорон під верхньою верствою землї, без всякої підсипки або обгортки, без обрамовання небіжчика і без всякої могили над нїм; характеристична ритуальна прикмета сих похоронів — се горнцї коло небіжчика (часом тільки коло голови, особливо з правого боку, часом коло голови і нїг, в ріжнім числї — часом тільки оден,

часом більше — в розкопках проф. Шараневича, є похорон з 7 горнцями коло ніг небіжчика[1]). Сї горнці бувають часом зовсїм мінїатюрні (і то при дорослих небіжчиках, як в моїй розкопцї ч. II), часом дуже лихо вироблені, часом зовсїм непалені, або з заокругленими або загостреними дінцями, так що їх не практичне, а ритуальне значіннє не підлягає найменьшому сумнїву. По при те стрічають ся подібні ж похорони без горнців або й взагалї без усяких річей при небіжчику, а також палені могили, але завсїди сей похорон з горнцями, що повтаряєть ся в сотках могил сього похоронного поля й дасть по всякій правдоподібности не меньше третини всїх похоронів, можемо уважати для нього характеристичним.

Похорони з горнцями характеризують ся дуже значним числом окрас при небіжчику: найчастїйші окраси бронзові (гривни, бранзолєти, шпильки, каблучки до висків, ґузики і т. и.), рідше зелїзні (подібних типів), зрідка шкляні (намиста), горючий камінь, ікли кабанячі і мушлї (черепашки), дуже рідко срібло. Зі знарядь стрічаємо камяні (кремінні і з иньших родів каменя) — рідше се цїлі знаряддя, частїйше — фраґменти, або скалки кременя (правдоподібно — вони означають також ритуальне ослабленнє початкового звичая, як і мінятюрні або нездалі для практичного ужитку горнцї); зрідка стрічаємо кістяні знарядя, часто зелїзні ножики (але нїякого бронзового знарядя).

Сї катеґорії предметів виступають у ріжних комбінаціях: стрічаємо похорони з самими бронзовими окрасами, або самими камяними предметами, або з самим зелїзом, маємо знов і такі, де бронзові окраси виступають разом із камяним знарядєм, або де маємо бронзові окраси разом із зелїзними, або зелїзо разом із каменем.

Окрім похоронів описаних в моїм дневнику, де маємо нпр. похорони з горнцями й бронзовими річами (I, II, III, V), з бронзою й зелїзом (VII), шкло (VII), я подам кілька характернїйших похоронів з дневників роскопок удїлених мині проф. Шараневичом, вибераючи можливо такі похорони, що найменьше мають неясности в своїх детайлях (коли що буде неясно, то тому, що не завсїди можна було сю неясність вияснити, в лапки беру вирази дневника). І так маємо тут:

Кістяк, коло нього двоє горняток і миска, кремінна пилочка (7 цм. довга) і таке ж вістрє (7 цм. довге) — 18/IX 1896.

---

[1]) Дневник 25/X. 98.

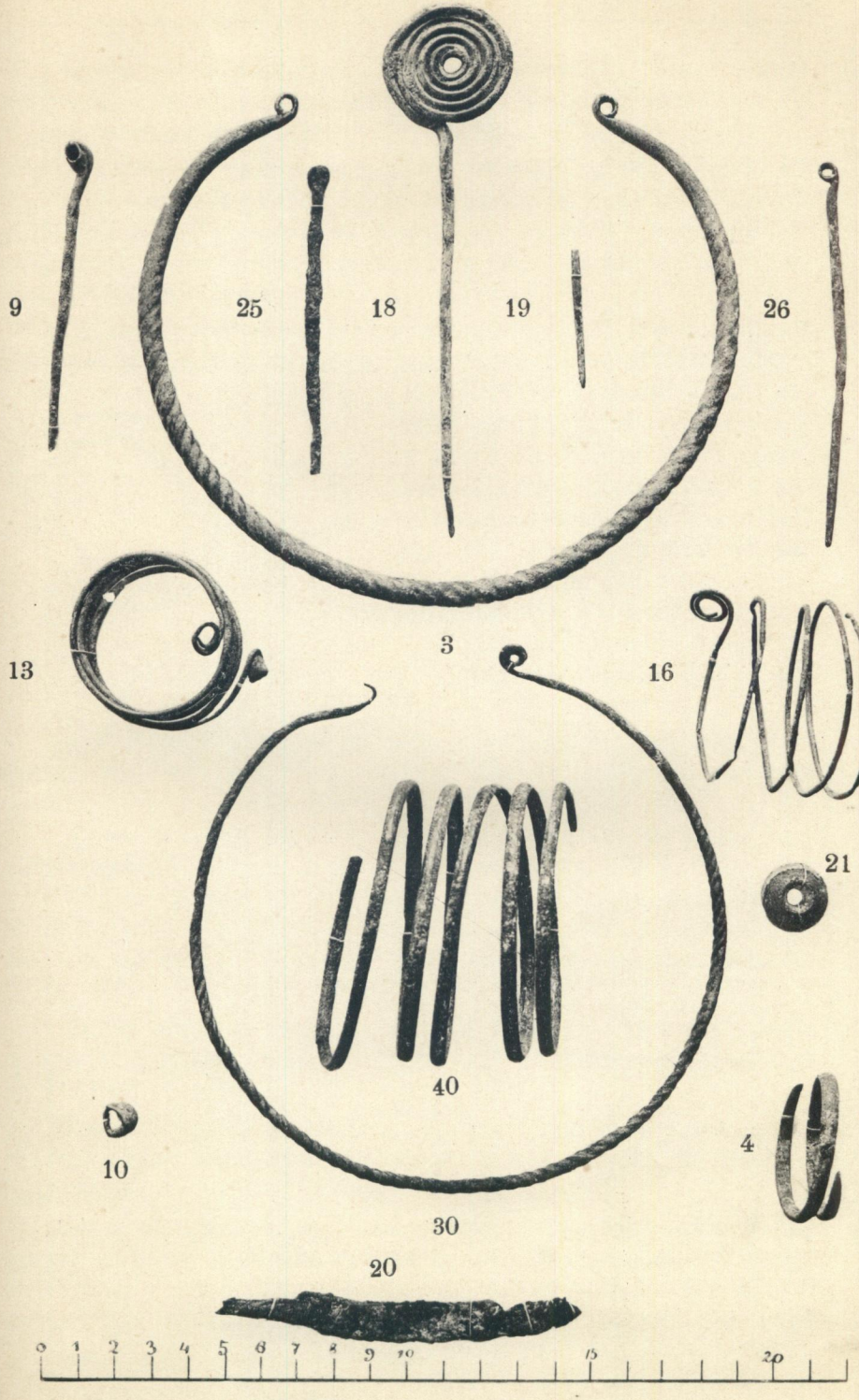
9
25
18
19
26
3
13
16
21
40
10
4
30
20
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 15 20

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И

Кістяк головою на схід, в головах горнятко, і в нїм мищинка з дїрочкою, на грудях камяний молоток (правдоподібно той що в Cmentarz. на табл. VIII f. 3) — 30/X 1896.

Два кістяки один над другим, головами на полудневий захід, коло одного горнятко з ушком („ложечка“), мисочка з трома дїрочками в днї і кремінний фраґмент („ножик“), коло другого горнятко і в нїм кусник кременя, а на грудях глиняне „качальце“ 4,5 цм. диям.

Півтора метра відти заложено другий рів, і в нїм знайдено два кістяки головами на полуд. захід, коло одного срібний каблук, 2—3 цм. в дияметрі (див. подану тут фіґуру — відрисовану з дневника, більшу з тих двох; обидві подані більш меньш в натуральній великости). Трохи далї ще два кістяки, в тім же напрямі положені, коло одного з них зелїзний ніж — 25/X. 97.

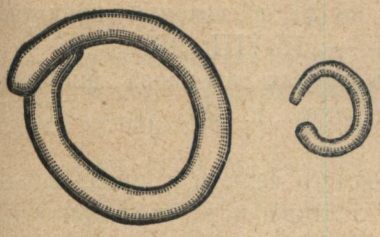

Дві голови побіч себе, коло них 3 горнятка, зелїзний ніж і кремінна стрілка (Cmentarz. с. 23, табл. VI. 9) — 3/XI. 97.

Два кістяки обернені до себе, в головах по горнятку, коло одного зелїзний ніж, а в головах кістяна сокірка з молотком (очевидно те що в Cmentarz. I f. 29) — 12/VIII 95.

Кістяк головою на схід, на грудях бронзова шпилька, коло голови камяна сокірка, в ногах мале горнятко (26/X. 98).

Кістяк головою на схід, коло голови з одного боку кусник горючого каміня з дїркою, з другого — зуб (ікл) кабана з дїркою, на грудях — бронзова шпилька, коло ніг мале горнятко (3/XI. 98).

Кістяк головою на схід, на шиї бронзова масивна гладка гривна і фраґмент зелїзної крученої, в ногах мале горнятко (8/XI. 98).

Кістяк головою на схід, на грудях бронзова шпилька, в ногах горнятко, коло нього зелїзний ножик (18 цм. довгий) — 9/II. 98.

Як я вже сказав, поруч похоронів з горнятками маємо майже таку-ж численну катеґорию похоронів без горняток. Вони стрічають ся в суміш з похоронами з горнятками, часом гнїздами, часом одиночно. Але приглядаючи ся сим похоронам, бачимо, що вони

окрім браку горняток з рештою не ріжнять ся від похорон з горнятками: тойже способ похорону, зовсїм тіж самі, тотожні вироби, ті самі їх комбінації. Окрім похорону XII в моїм дневнику, подам знову кілька прикладів з дневників удїлених мині проф. Шараневичом:

Кістяк головою на полудень, на ногах камяний полїтерований молоток, 9,5 цм. довгий — 23/IX. 96.

Кістяк головою на схід, коло нього бронзова шпилька і кремінне вістрє (8 цм. довге) — 8/XI. 98.

Кістяк — при нїм спиральна бронзова брансолєта, бронзовий ґузик і два кремінні фраґменти — 12/VIII. 96.

Кістяк головою на північний схід, в головах кремінна стрілка, на груди бронзова шпилька — 13/VIII. 96.

Кістяк головою на полудне, на грудях бронзова шпилька і камяний молоток — 2/XI. 97 (Cmen. c. 23, табл. VII. 5 і VIII. 3).

Два кістяки поруч себе, коло одного зелїзна гривна, фраґмент ножа і вістрє (?), коло другого кістяний молоточок орнаментований (очевидно той що на табл. I f. 30 — орнаментований концентричними кружками з точкою посередині).

Кістяк головою на полудень, в головах кремінь відбитий в формі пилки, 6 цм. довг., коло ніг зелїзний ніж — 12/X. 96.

Кістяк головою на схід, під шиєю мав чотири бронзові ґудзики, на грудях бронзову шпильку — 18/X. 98.

Кістяк в напрямі на полудень, на грудях бронзова шпилька, мала, звичайна — 20/X. 98.

Кістяк головою на схід, коло нього бронзова шпилька і бронзовий перстень на руцї — 25/X. 98.

Два кістяки на віддаленю 1.5 метра, кождий мав на грудях бронзову шпильку, в ногах зелїзний ножик — 2/XI. 97 (Cmen. c. 23, табл. VIII, 28 і 33).

Подібність детайлїв приводить до переконання, що обидва типи похоронів належать тим самим часам, тій самій людности, і по всякій правдоподібности похорон без горняток треба уважати дальшим ослабленнєм того похоронного обряду з горнцями, котрого ослаблену форму маємо вже в похороні з ритуально-мінїятюрними або нездалими для практичного уживання горнцями.

Далеко меньш численну катеґорию похоронів (не буде й 10% загального числа) становлять похорони палені; при тім науково не констатувалось, чи ті палені кости були людські і з сього погляду можлива деяка непевність в тих разах, де урни з па-

леними костями стрічаємо коло кістяків — нпр. в головах. Я знов таки виберу кілька більш певних і характерних похоронів з дневників удїлених мині проф. Шараневичом:

Досить велика урна, в нїй палені кости, коло неї три малі горнятка — 12/XIII. 96.

Урна, в горі звужена, в серединї два горнятка, мищинка і палені кости — 13/VIII. 96.

Урна в формі великої миски (діаметр 42 цм.) в нїй окрім палених костей не знайдено нїчого. На північ від неї недалеко два кістяки, при однім в головах горнятко і мищинка, а в серединї її друге мале горнятко, на грудях зелїзна гривна (Cm. таб. VIII. 24) — 16/X. 97.

Купа палених костей, в них два куснички горючого каміня з дїрочками, бронзова брансолєта і маленьке горнятко, а в нїй бронзова шпилька — 2/IX 1896.

Урна (діаметр випуклости 32 цм., горла 19 цм.), в нїй палені кости, кремінь, зелїзний ніж, шкляний кораликі і кусник смоли (?) — 8/IX. 96.

Купа палених костей, а в них бронзові окраси — табл. I f. 11 і 12. — 9/IX. 96.

Купа палених костей, з ними стріла бронзова трегранята, зелїзна і три камяні вістря — 21/VIII. 96.

Купа палених костей, серед них фраґмент кістяної гребінки (таб. VI. 12). Трохи далї друга купа, й серед костей кусник обробленої кости з дїрочкою. Трохи далї третя — на костях гривна бронзова, порожня в серединї (очев. таб. VII f. 1), серед костей бронзова шпилька, два бронзові кружки, намиста з глиняної композициї й горючого каменя (?) — 1/X. 97.

Нарештї найбільш інтересна находка, описана й у проф. Шараневича (с. 23 і таб. VI): купа палених людських (sic) костей, на них асортимент (24) тонких бронзових трубочок і кораликів, по 4 разом зліплених, все разом, як запевняє дневник, уложено в симетричну фіґуру; дві зелїзні брансолєти, бронзова шпилька, бронзова каблучка і кремінний спис; се заразом найбогатший похорон чеського поля.

Приглядаючи ся сим похоронам, ми й тут помічаємо з одного боку — зближенне до похоронів з горнятками (горнятка при палених костях), з другого боку — річи при сих костях стрічаємо зовсїм тотожні з тими, які стрічаємо при похоронах з гор-

нятками і без горняток[1]). Таким чином не можемо і сей сам по собі відмінний тип різко відріжняти від попереднїх: очевидно, він належав тій самій культурі і правдоподібно — бодай в части — тій самій людности. Істнованнє побіч себе хованнія і паленнія трупів може бути об'яснене тим істнованням побіч себе обох типів, яке ми помічаємо і в иньших місцях Словянщини, або впливом (і навить кольонїзациєю) з сусїднього Поділя, де ми знаємо сильно розвинені обряди й паленнія й хованнія останків разом з начиннями.

Окрім сих типів ми маємо кілька відокремлених і відмінних похоронів; так у одній могилї, небіжчика покривала верства угля і коло нього були слїди дерева; другий похорон, де небіжчика окружено камінцями, о стільки інтересний та скомбінований ще з похоронами з горнцями й без горнців, що я подам його тут:

Кістяк — мав у головах камінний молоток, на груди зелїзну бляшку, покриту зверху орнаментом (таб. VII. 25), в ногах зелїзний ножик і кремяний фраґмент (таб. VIII. 8 і 25); наоколо кістяка десять камінців. Під сим кістяком два иньших, в головах одного камяна сокірка і брусок (таб. VIII. 1 і 2), коло руки кусник смоли; коло другого 3 горнятка в головах — 28/X. 97, Cm. c. 22.

Що до численних похоронів, де при кістяку не знайдено нїчого, то їх нема нїяких причин виріжняти в самостїйний тип, тим більше що спосіб похорону в них нїчим не відріжняєть ся, і стрічають ся вони в суміш з похоронами з горнцями і без горнців: їх треба по всякій правдоподібности уважати тільки біднїйшими, простїйшими похоронами тих самих типів.

Попереднїй аналїз привів нас до виводу, що ми можемо брати похоронне поле в Чехах без ріжниці похоронних обрядів і їх варияций як більш меньш одностайну цїлість — себто що сї обряди і варияциї уживали ся рівночасно, більш меньш у тої самої людности.

Се одначе зовсїм не виключає можливости певної хронольоґічної діференцияциї. Уже той факт, що ми стрічаємо т. зв. поверхові похорони — де над одним похороном стрічаємо трохи

---

[1]) З сього погляду звертаю увагу особливо на той останнїй похорон, бо всї річи з нього подані у проф. Шараневича на таб. VI і їх можна порівняти з річами з похоронів иньших типів.

вище другий вказує на те, що похорони сї обіймають значнїйший час. На теж вказують і ріжниці в обстанові — річах.

З сього погляду я уважав би найбільш інтересними з одного боку такі похорони, де ми стрічаємо богатий асортимент самих бронзових окрас, без зелїза, а з другого боку похорони, де ми стрічаємо окраси самі зелїзні або зелїзні й бронзові. З мого дневника я занотую тут пох. ч. I, а з дневників удїлених минї проф. Шараневичом як взірцї богатих бронзових (виключно) оздоб наведу дві розкопки — з серпня 1895 р.: на шиї кістяк мав 9 бронзових ґудзиків, камінні намиста й грубу бронзову гривну, коло вух каблучки, на грудях три бронзові бляшки і трубочки та довгу шпильку, на обох руках бронзові наручники; коло кістяка два фраґмента кремня (ножик?) 27/XI. 97. Друга — кістяк мав коло голови бр. шпильку з круглою головкою, коло неї і в верхній части грудей 7 бр. бляшок з ушками (3,5 цм. диям.), низше на груди велику бр. шпильку, 18 цм. довгу, і рурку, на руках між пястю і лїктем брансолєти (пор. опись в Cmentarzyska с. 22 і образки на таблицях).

З другого боку стрічаємо похорони з самими зелїзними або зелїзними і бронзовими шпильками, наручниками, гривнами (див. нпр. в моїм дневнику розкопку ч. XIII, і виписку на с. 8—10, а також кілька похоронів вичислених у проф. Шараневича ор. с. с. 22: кістяк і коло нього зелїзна гривна, кістяк — на грудях зелїзна шпилька, кістяк з зелїзним наручником на руцї. Дуже правдоподібно, я б сказав — певно, що ті похорони з самою бронзою старші від сих з зелїзними окрасами. Можна б піти дальше й прийняти, що ті похорони, де ми стрічаємо сам камень та глину без якого небудь металю (такі нпр. розкопки проф. Шараневича описані в Записках т. VI і деякі з вище виписаних) старші від тих, де приходить і металь: але за сим я б уже так не обставав, хоч воно й правдоподібно; дїло в тім, що маємо тут предмети не однородні — камяне знарядє, а металїчні окраси, з другого ж боку — стрічаємо поруч себе раз у раз бронзу і камінь, а навить часом камінь і зелїзо. Нарештї наймолодшими могилами можна б уважати ті, де приходить срібло — є таких дві, одна описана вище (с. 9), друга виглядає так:

Кістяк, $7^1/_3$ метрів від иньшого (з бронзовими бляшками і черепашками), головою на південь, коло нього срібний каблучок 0,8—1 цм. в діаметрі, більш нїчого; під ним кістяк головою на схід, дуже знищений, при нїм нїчого. Півтора метра звідти

иньший, головою на південь, на груди його малий збаночок глиняний з шишечками[1]).

Але уставляючи певне хронольоґічне степенованнє сих похоронів, ми знов не повинні його розтягати на якусь довшу хронольоґічну схему: сьому противить ся і те, що ми не знаходимо якихось більших ґруп, могил з виразно зазначеною культурою камяною, або зелїзною, і ті похорони, де ми стрічаємо камінь разом із бронзою, ба навить зелїзом — такі мішані типи рішучо переважають над чистими скільки небудь виразнїйше зазначеними типами. Тому припускаючи тут похорони раннїйші й пізнїйші, ми як загальну характеристику сього похоронного поля мусимо прийняти характер переходовий від камяної до металїчної культури.

З камяного знарядя стрічаємо тут сокірки й молоточки — полїтеровані, кремяні списи, стрілки, пилки й фраґменти ножиків; сї знарядя мусїли бути в уживанню і поволї уступати місце металїчним. Велике число кремяних неужиточних фраґментів, як я вже сказав, треба мабуть уважати ритуальним ослабленнєм звичая класти з небіжчиком камяне знарядє. Взагалї число добрих, цїлих інструментів не велике в порівнянню з загальним числом похоронів.

Бронза не уживала ся тут для знарядя — властивої отже бронзової культури тут не було; се можно сказати напевно з огляду, що на яких близько чотириста похоронів, при сотках виробів камяних, зелїзних, бронзових, не знайшло нї одного знарядя бронзового, окрім кількох стрілок.

Бронза, можна сказати, виключно служила тут тільки для окрас, в знарядю ж і зброї місце каменя заступило безпосередно зелїзо. З зелїза маємо тут головно ножики, переважно невеликі, як поданий з моєї розкопки на таблиці під ч. 20, зрідка більші (нпр. в дневниках проф. Шараневича 1898 р. фраґмент ножа, з вістрєм широкости більш 2 цм. — 11/XI. 98), і также зрідка иньші предмети — зелїзна сокіра-молоток, зелїзний спис[2]).

---

[1]) 17/XI. 98, дневн. удїл. проф. Шараневичом; рисунок срібного каблучка (що переховуєть ся тепер в музеї львівського унїверситета) див. на с. 9 (меньший з тих двох).

[2]) Кістяк з сокірою-молотком не мав нїчого більше при собі і в ближшім сусїдстві його не знайдено кістяків; лежав головою на схід, сокіра лежала при голові: має довгости 16 цм., дїра 1,5 цм. дияметру — 9/XI. 98. Кістяк з списом лежав головою на полудне, теж осібно, і нїчого більше при нїм не було; спис — узький і довгий лежав коло плеча — 18/XI. 98.

Бронзові окраси при своїй численности досить бідні формами і штучністю вироба не визначають ся зовсїм: се бронзові шпильки з круглого дрота, загнутого кружком на головку, або з чотирогранястого, з головкою скрученою спірально (як на долученій таблиці ч. 18); сї останні бувають ріжної великости, подана у нас належить до меньших, але стрічають ся більші — найбільші 24 цм. довгі, а головка одної має в діаметрі 5 цм. Рідше стрічають ся шпильки з круглими головками, або форми цьвочка. Такі шпильки найчастїйше стрічають ся коло грудей, де служили замісь застіжки.

Бронзові гривни — звичайно з масивного, грубшого або тоньшого, гладкого (часом насїканого) або спирально скрученого дрота — як на нашій таблиці ч. 3 і 30. Оден раз тільки стріла ся гривна порожня в середині, орнаментована рівними і скісними лїнїями — вона видана у проф. Шараневича Cmen. таб. VII. 1.

Наручники найчастїйше з бронзової спирально звиненої стяжки — як на нашій таблиці ч. 13 і 16, часом стрічають ся спиралї ще ширші (більше разів звинені — 5 до 7), форми стятого конуса; при кінцях спиралї стяжка з'ужена; зі зверхньої сторони вона часом насїкана лїнїйним орнаментом (як на нашім). Другий тип — з масивного грубого дрота, раз звиненого, так що кінець заходить за кінець (як у проф. Шараневича таб. II f. 1 і 5). Третїй — обручки замкнені, з ґудзями (як ibid. таб. II f. 10, III f. 23, V f. 6).

Каблучки до висків подібно теж бувають спиральні з дроту або масивні, з свобідними і замкненими кінцями (у нас ч. 4, у проф. Шараневича колєкция на табл. VII).

Часто стрічають ся круглі бляшки з ушками, рурочки з спирально звитого дротика або стяжки, рурочки з бронзової бляшки — очевидно нашивані на нитку або дротик. Стрічають ся бронзові луночки з дрота, в середині глубшого, з країв тоншого, круглі щитки з дужками, що могли служити може ковтками (у проф. Шараневича таб. I f. 11—13), інтересні для своїх анальоґій та інтересні з сьогож погляду маленькі спиральки (як на таб. II 26, III 19, VI 5).

Коли з'явилось зелїзо, воно було ужито для тих же окрас: ми стрічаємо форми бронзових окрас вповнї повторені в зелїзї: нпр. бачимо зелїзні шпильки з загнутими кружком головками (пор. на нашій табл. ч. 25), шпильки з головками з спиралї, гривни і наручники. Таке повтореннє тих самих типів показує, як тїсно лучили ся хронольоґічно технїка бронзова з зелїзною.

Дві срібні окраси обидві мають як найпримитивнїйшу форму і повторяють форми бронзових окрас.

Що до глиняних виробів, то тут треба розріжняти крайню неформність деяких наслїдком специяльної недбалости в виробі — від властивої техніки. Поруч дуже недоладно, криво, неформно з руки виліплених горнців і горняток стрічаємо й такі, що могли бути виліплені тільки за помочию гончарського круга, що найменьше — гончарської дощечки. Орнаментовані серед них стрічають ся в меньшости; для орнаментування служать: дїрочки, ґульки і лїнїйний орнамент: витискані (заглублені) лїнії — пояски, лїнії рівні й скісні. Дуже рідко стрічаєть ся орнамент

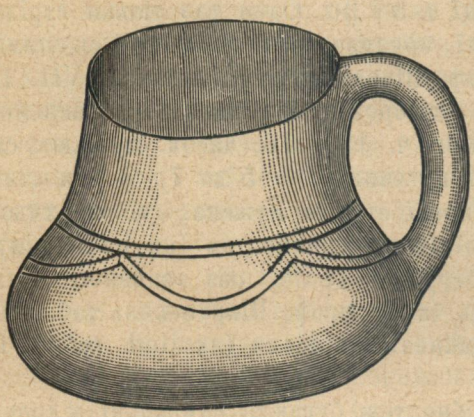

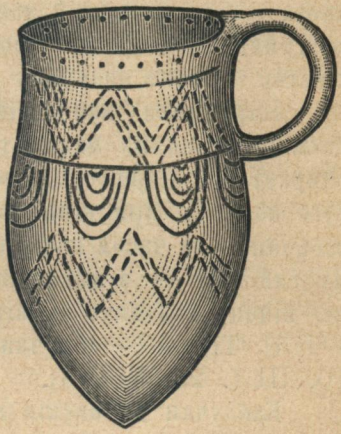

з кривих лїнїй: з розкопок, проваджених під проводом проф. Шараневича, таких горнців я знаю три — один відрисований в праці проф. Шараневича — таб. E 10 і переховуєть ся тепер в музеї Львівського університета; два иньші знаю тільки з дневників розкопок 1898 р., удїлених мині проф. Шараневичом[1]): кістяк лежав головою на схід, на грудях мав малу бронзову шпильку, а в головах горнятко з ушком, орнаментоване двома паралєльними лїнїями і круглими фестонами з двох паралєльних лїнїй — 18/XI. 98. Другий кістяк — нїби дитини мав коло голови сильно знищений бронзовий нашийник і горнятко з ушком, з гострим дном, орнаментоване двома рядами зубців і точок,

[1]) Відти подаю й рисунки зменьшені більш меньш о половину; не претендуючи на особливу елєґанцию, вони головно мають на метї познайомити з орнаментом.

АНТИ

(Ἄνται, Antes)

УРИВОК З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ*)

Написав *М. Грушевський.*

I.

В першім віці по Христі маємо у перше певні, вільні від всяких сумнівів звістки про Словян. Вони виступають у латинських письменників під іменем Венедів (Venedi, Veneti); імя се не словянське, очевидно — так звали сусіднїх Словян Ґерманцї, і від них се імя перейшло до Римлян, а в другий бік — до Финів: західні Фини й досї Росиян звуть Venöa.

Західні границї словянської кольонїзациї, бодай здебільшого, можемо означити на основі відомостей Птолємея (II в. по Хр., хоч в головнім черпав він з старших відомостей), — а їм не противлять ся відомости й римських письменників I в.: виходить, що Висла була границею Ґерманії на сході, але на нижнїй Вислї Ґоти переходили за Вислу й седїли на її лївім боцї. Виключивши полудневі степи, зайняті іранськими кочовими ордами, і карпатські гірські краї, залюднені племенами, що з найбільшою правдоподібністю треба зачислити до Траків[1]), — для словянської правітчини на початку нашої ери здобуваємо простору територию на правому боцї Висли, по середньому і верхньому Днїпру (крім,

*) Ся статя є дїйсно уривком з більшої історії давньої Руси, коло котрої тепер працюю.

[1]) Сї погляди будуть уґрунтовані на иньшім містї; в тракийській справі можу тим часом відіслати до праці Томашка Die alten Thraker Sitzungsberichte der Akademie in Wien т. 128, 130, 131.

може, самого верха) і Днїстру — до верхів Висли на заходї. Ся територия мусїла бути просторою, коли зважимо на велику кольонїзацию, що трохи пізнїйше вийшла з неї; але при тім задає значні трудности відграниченнє її від близько спорідненої литовської ґрупи і від Финів: одинокий критерий, уживаний для сього досї — слїди несловянських назв у хороґрафії (такі назви починають ся особливо на вододїлї Нємана і Припети, на верху Днїпра і за Днїпром, найбільш чиста від них територия — підкарпатські краї і дальші землї до Днїпра), та се критерий занадто непевний, бо і з найпевнїйшими несловянськими назвами не можемо собі здати справи: чи тут була несловянська людність ще перед великою словянською міґрацією, чи то займанщини несловянських народів під час, коли Словяне, рушивши на захід і полудень, опорожнили по части правітчинні краї (се могло теж бути)[1]; археольоґія ж не доросла ще до розвязання сього питання. У всякім разї литовська ґрупа займала якусь територию в сусїдстві Балтийського моря і Нємана, а Фини одним кінцем виступають теж над Балтийським морем, з другого боку — їх присутність доводять старі хороґрафічні назви (як імя Волґи-Ра) на північ від Каспийського моря, де вони, безперечно, здавна зтикались з іранськими ордами, як то показують численні культурні слова в финських діалектах. Близше означити прасловянську територию пробувати не будемо. Уставитись вона могла задовго перед нашою ерою, значно розширятись почала з великою словянською міґрацією, бодай перед тим ми нїчого певного не знаємо[2]).

В лїнґвістиці згоджуюґь ся на тім, що язикова, а з нею і етноґрафічна діференциация серед Словянства зачалась ще на

---

[1]) На жаль навіть хороґрафічний материял докладно не вистудийований, все ще обмежують ся головно натяками; ані несловянські елементи, ані район їх розпросторення не уставлені; до старших праць — Надеждїна — Опытъ исторической географіи русскаго міра (в старій Библїотецї для чтенія, т. 22), Барсова Географія Начальной лѣтописи с. 74 і далї, passim, прилучилось недавнїми часами кілька нових — Голубовский Исторія Смоленской земли с. 31 і далї, Филевич Исторія древней Руси I с. 123 і далї, Кочубинський — Территорія древней Литвы — Журналъ Мин. Нар. Просвѣщ. 1897, I, але без особливих результатів що до сього питання (див. про них в Записках т. XVIII і XXI).

[2]) Таке означенне прасловянської териториї досить прийнято в науцї, відміни головно такі: деякі протягають словянські границї на заходї, на вододїл Висли й Одера, але тому противлять ся означіння Птолємея,

правітчині, задовго до великої словянської міґрації. Хоч проби — найти вказівки про час, коли ся діференцияция між головними галузями словянства — західньою і північно-східно-полудневою — показала ся на добре, не довели до результатів[1]), але самий факт не підлягає сумніву. Чи будемо триматись т. зв. ґенеальоґічної теорії, що приймає утвореннє з прасловянської маси двох осібних галузей, а з них — поодиноких племен, чи т. зв. теорії переходів чи хвиль, що вказує на зближення й стичности між мовами обох ґруп, се не робить ріжниці; в обох разах певним буде, що ще перед міґрацією приготовались ті етноґрафічні і лінґвістичні відміни серед словянства, що з цілою виразностию показались після розселення, завдяки територияльному віддаленню[2]) [3]). Але при тім виникає цікавий факт: сучасне ґеоґрафічне розміщеннє словянства вповні відповідає його диалєктичному подїлу, а поодинокі словянські народи вже дуже скоро по міґрації виступають як сформовані етноґрафічні й язикові цїлости[4]). Се вказує, що велика словянська міґрация йшла без великої замішанини, без великих перескоків, заховуючи до певної міри свої давнїйші відносини сусїдства. З сьогож знов виникає, що напрями кольонїзації до певної міри відповідали початковому розміщенню словянських народів на правітчині, а їх теперішне розміщеннє — уґрупованю на правітчині. Сю гадку з усією

ньші на схід — в район верхньої Волги й Дону, але тут треба бути повздержливим з огляду на несловянські елєменти в хороґрафії — див. напр. Müllenhof Deutsche Alterthumskunde II с. 89. Krek Einleitung in die slavische Literaturgeschichte с. 256, Roesler Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung an der unteren Donau (Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 73 с. 79), Hunfalvy Ethnographie von Ungarn с. 91 Schiemann Russland, Livland und Polen bis ins 17 Jahrh., I с. 12, Lavisse et Rambaud Histoire générale I с. 689, Niederle O původu Slovanů, с. 122—3.

[1]) Про них див. у Niederle O původu Slovanů, с. 122—3.

[2]) На значеннє териториального віддаленя для відріжнення типів недавно в славистиці справедливо звернув увагу Нїдерле ор. с.

[3]) Справедлива взагалї увага Бруґмана (Grundriss der vergl. Grammatik der indogerm. Sprachen I с. 2): не можна собі й уявити мови якоїсь більшої народньої маси, що має за собою довший процес розвою, аби вона була без диалєктичних відмін, як і гадка, з цілою виразностию висловлена Дельбріком, що теория одностайного праязика (арийського, але можна однаково сказати і про прасловянський) — се фікция, бо нїм він сформуєть ся остаточно, має вже в собі зародки розкладу.

[4]) Пор. Крек². 2, 328.

рішучістю висловив один з авторитетнїйших заступників лїнґвістики: „Порівнявши сї кольонїзацийні відносини Словян в передісторичні часи (по теорії переходів) з історичними, помічаємо, що невважаючи на значні переміни занятої Словянами території в історичні часи, — обопільні відносини (сусїдства) і тепер такіж, які мусимо приймати для передісторичних часів“ [1]). І сей вивід, зроблений на основі лїнґвістичних фактів, має своє потвердженнє в історії словянської кольонїзації: Словяне переважно займали землї покинені їх людностию, спустїлі, без боротьби, переважно тихомирно (про се сьвідчить та сама невідомість і мовчаннє джерел, про те, як відбула ся їх міґрация). Такі порожні, спустїлі простори протягом III—V в. відкривали ся на словянськім пограничу на великій просторони. Тож кольонїзацийне розпросторенне Словян, зовсїм природно, могло йти правильно, без великих перескоків, без мішанини — инакше з мішанини б вийшла більш однородна етноґрафічна й лїнґвістична маса, і діференцияция мусїла б наново початись аж після міґрації.

Сей факт дуже важний; він дає нам спроможність з пізнїйшого розміщення робити, бодай в приближенню, виводи про розміщенне початкове і про порядок і напрями словянської міґрації. З нього й ми мусимо виходити в дальших виводах про Антів.

II.

Велика словянська міґрация (в справу про слїди словянської міґрації перед нею не вхожу тут) мусїла розпочатись, від коли в сусїдстві з Словянами з'явились пусті, опорожнені простори; horror vacui є так само робить в історії кольонїзації, як і в природї. Почавши від III в. пустїє західне погранiче, землї по Одеру й Лабі, з переходом ґерманських племен на полудень; на полудні гунська орда нищить в другій половині IV в. останки іранської людности, виганяє Ґотів і нарештї тягне за собою ріжні орди далї на захід на середнїй Дунай. Разом з сим мусїла початись і словянська міґрация, але ми за неї не чуємо, між иньшим і через те, як сказано вище, що то була спокійна

[1]) J. Schmidt, Zur Geschichte des indogerm. Vocalismus II c. 198.

кольонїзация порожнїх просторів, і стрічаємось з нею, як з довершеним фактом, в VI і навить в VII віцї.

В 1-ій пол. VI в. словянська кольонїзация опановала вже басейн Дона і присунулась до Азовського моря. Прокопий (VI в.), описуючи народи над Меотидою, говорить, що за гунськими народами, котрі сидїли по обох боках Меотиди, „далї на північ сидять несчисленні народи Антів“ (De bello Gotthico IV 4.). Але тодїж Словяне займали вже чорноморські степові простори й на заходї. Йордан (V в.) в своїм геоґрафічно-етноґрафічнім оглядї сучасної східньої Европи, границями словянської кольонїзациї кладе Дунай від устя Драви до моря: „численний Венетський нарід сидить на північних згірях Карпатів, від верхів Висли, на незмірних просторах, подїляючись на Словен і Антів; Словени сидять (по Дунаю) від Новетунського міста і Мурсийського озера (на устю Драви до Дунаю)[1]) до Днїстра і на північ до Висли, Анти ж понад лукою[2]) Чорного моря від Днїстра до Днїпра (Getica гл. V). Сї слова Йордана потверджує й Прокопий: він згадує, що „Словени й Анти сидять за Дунаєм, недалеко від берега“ (De b. G. I, 27). Розуміть ся, кольонїзация, хоч би й як ріденька, таких великих країв, не могла бути результатом кількох років, очевидно — початки її треба відсунути ще на першу половину V в. Час, коли Гуни, знищивши Аланів і Ґотів, потягли степову людність за собою на середнїй Дунай, був як найвигіднїйшим для сїєї кольонїзациї.

В першій половинї VI в. Словяне вже опанували порожні простори на полудні, а присунувшись над Дунай, не могли зістатись пасивними свідками боротьби Византиї з ріжними ордами, що виступають в Чорноморських степах по смерти Атилї і нападають на Византийські землї почавши з кінця V в.; разом

---

[1]) Що locus Mursianus — се болота на устю Драви до Дунаю, коло давньої Мурсиї (тепер Esseg), се певно і тепер. можна сказати загально прийнято — див. Rösler Zeitpunkt c. 87, Müllenhof D. Alt. II c. 94 й примітку в Момзеновім виданню Йордана c. 162, Первольфа Варяги — Русь и Балтійскіе Словяне Журналъ Мин. Нар. Просв. 1877, VII, Ламбіна Славяне на сѣверномъ Черноморьѣ ib. XII c. 142 і ин. Трохи трудпїйша справа з civitas Novietunensis (так в виданню Моммзена, за більшістю кодексів): найпростїйше й найправдоподобнїйше, що тут маємо Noviodunum в Нижнїй Мезиї, тепер Ісакча, але трохи дивним стає тодї означенне словянських границь у Йордана — див. у Моммзена c. 163, Müllenhof II c. 94. Старі об'ясненя виходили з хибного варияпта: Noui і не мають значіння.

з ними вони руйнують задунайські землі, а за тим слідом іде й словянська кольонізация за Дунаєм. Та і тут відомостей про неї майже не маємо: першу виразну звістку про Словян, що „спокійно, без страху і клопоту сидять в римських провінциях“[1]) стрічаємо аж у Йоанна з Ефесу (585), а в VII в. ми бачимо вже довершений факт — Словяне цілковито затопили вже Мизию[2]).

Серед сієї полудневої кольонізації, як бачили ми з вищеподаного, сучасні письменники розріжняють Словенів (Σκλαβηνοί, Sclaveni) і Антів. Найбільш ясний сей поділ у Йордана: до всіх Словян взагалї він прикладає як загальне імя стару нїмецьку назву Венетів; Sclaveni — то західня частина їх, на захід від Днїстра, Анти — східня, за Днїстром; при тім він поясняє, що се назва цілих ґруп, що складались з поодиноких племен: quorum (Venetharum) nomina licet nunc per varias familias et loca mutentur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur (c. 5). Византийські письменники не уживають нїмецької назви: „Венети“, вони знають лише Словян і Антів, не вказують їх границь між собою, але подані ними відомости згоджують ся з Йорнандовими — Словене сидять безпосередно над Дунаєм, на се вказує оповіданнє Прокопия про їх засїдки й напади над Дунаєм в серединї VI в.[3]), бачимо їх тут потім при кінцї VI і на початку VII в. в оповіданнях Теофілакта[4]), Анти ж сидять у нього дальше від Дунаю[5]); що вони сидїли далї на схід, на Подоню — бачили ми з Прокопия. Коли зважимо се, а пригадаємо, що Йордан жив сам в Мизії і був сьвідком тих неустанних нападів Словян і Антів на византийські землі, про котрі не раз згадує (Rom. c. 388, Get. c. XXIII), то мо-

[1]) Die Kirchen-Geschichte des Iohannes von Ephesus, übers. von Schönfelder VI c. 25 p. 255, пор. Крек[2] c. 303.

[2]) Nicephori ed. de Boor p. 34, Theophanis ed. de Boor c. 359.

[3]) De aedificiis IV, 7.

[4]) VI. 6, VII. 15, VIII. 6.

[5]) VIII. 5. Сих Антів Цайс (Die Deutschen c. 606) уважав осадниками на византийських ґрунтах, в Мизії, але крім того, що ми нїчого не знаємо про масову міґрацию Антів сюди, і вона сама по собі не дуже ймовірна, цїла істория сього походу, протест аварського війська — очевидно, проти експедициї в чорноморські степи, рішучо промовляє проти такої гадки — див. Rösler Zeitpunkt c. 113.

жемо цілком покластись на зроблене ним означеннє території Словен і Антів і їх обопільної границі.

Імя Словен — Σκλαβενοί, Sklaveni ясне; се питоменне, загальне імя Словян, що тут спеціяльно прикладаєть ся до їх полудньово-західніх осад для відріжнення від східно-полудневих. Але Анти? Проби об'яснити се імя з словянської мови або найти її слїди в пізнійших численних словянських іменах племен, не удались[1]). Воно, як і Венеди, очевидно — чужого початку, дано Словянам якимсь сусїдом. Здогад, що се иньша форма тієїж назви — Венедів[2]), дуже привабний і найлекше пояснив би справу, але проти нього роблять закиди з лїнґвістичного погляду.

Вперше се імя Антів виступає в оповіданню Йордана про війну з Антами остґотського короля Вінїтара при кінцї IV в. (с. 48). Як леґендарною і цілком нереальною виглядає історія війни з Венедами Ґерманариха, так натомість варта віри ся згадка. Може бути за те непевність, чи не переніс історик сучасного імени Антів на ті часи. Се цілком можливо; одначе, коли зважимо, що Йордан знав загальне імя для всїх Словян — Венеди, знав про часткове значіннє антського імени і на иньших місцях виразно каже за поділ на Словен і Антів як сучасний (nunc — с. 23, пор. с. 5), то дуже можливо також і те, що імя Антів переказано було тут ґотською традицією, або бодай уважалось іменем старшим ніж тодїшне столїтє. Поза сим оповіданнєм Йордана се імя приходить до загального уживання у византийських письменників VI в. (з ними можна рахувати й Йордана, що сам жив в східній імперії): сї письменники майже всї розріжняють Словян і Антів: Прокопий, Аґатий, цїс. Маврикий, Менандр, Теофілакт)[4]. Останнїй раз імя Антів приходить в оповіданню Теофілакта (письменника, що жив в першій пол. VII в.) в опові-

---

[1]) Гільфердінґ (Вѣстникъ Европы 1868, IX), Первольф (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1877, VII с. 71, Archiv für Slavische Phil. IV p. 65), Іловайський — Разысканія[2] с. 171 і ин. виводили з Антів Вятичів. Проти сього з язикового погляду Крек[2] с. 254. Ще довільнїйша гадка Ламбина, що Анти = Unlizi = Ульцї. Шафарик був тієї гадки, що імя Антів або вийшло від Нїмців, або старославянське (II. 25, 7).

[2]) Первольф і Ягіч в Archiv IV с. 65, 76.

[3]) Крек[2] с. 254—6.

[4]) Агатий згадує лише про Анта Дабраґеза, Маврикий писав трактат: πῶς δεῖ Σκλάβοις καὶ Ἄνταις καὶ τοῖς τοιούτοις ἀρμόζεσθαι (XI. 5) — вид. 1664 р., Шафарик (додаток), Крек[2] с. 295. Звістки иньших письменників подав я вище і низше.

данню про війну 602 р.[1]). По сім се імя зникає. Чи не було воно перейняте византийцями від східних турецьких-финських орд, що були сусїдами власне полудневo-східних Словян і з кінцем V в. приходять в близький контакт з Византиєю?

Яке значіннє мав сей поділ на Словен і Антів? Уважати його чисто ґеоґрафічним — трудно. Занадто широко і консеквентно переходить се відріжненнє у письменників VI в.: імя Антів згідно і консеквентно прикладаєть ся ріжними письменниками до цїлої кольонїзациї від Днїстра до Меотиди, не лише до пограничної териториї Антів і Словян; імя Анта прикладаєть ся як призвище до поодиноких осіб з сїєї ґрупи (Δαβραγέζας Ἄντης ἀνὴρ ταξίαρχος — Agath. III, 21); Анти і Словяне то виступають разом, то воюють між собою — в серединї VI в., і ведуть пізнїйше цїлком противну полїтику що до Аварів і Византиї. Всї сї факти, що вказують на осібність сих двох ґруп, тяжко було б звести до тієї ріжниці, що Словени сидять по сей бік Днїстра, а Анти по той. Мусїла бути більша.

Не що давно петербурський академик Кунїк висловив гадку, що Анти — се імя якоїсь чужої („черкеської“) династиї, що опанувала сю словянську ґрупу, отже — се полїтичний, а не етноґрафічний термін[2]). Хоч ся гадка була висловлена без усяких доводів, цїлком голословно, але — може завдяки її аподектичному тону, була підхоплена чужестороннїми письменниками про Русь і словянство[3]), тож я мусїв згадати про неї. Розуміють ся, вона не має нїякої підстави: нї про яку таку династию ми нїчого не знаємо, якоїсь цїльнїйшої полїтичної орґанїзациї, яку мусїло б принести таке завойованнє, у „Антів“ не бачимо: сучасник

---

[1]) Крім того маємо ще неясну, загадкову згадку в Origo gentis Longobardorum (уложеної після середини VII в.), де в оповіданню про міґрацию Льонґобардів вони перше ніж перейти в край Руґів (за Карпати) переходять краї Anthaib (вар.: Anthaip, Anthabus, Anthab) et Bainaib (вар.: Banayb, Bantaib — у Павла) seu et Burgundaib; значіннє сих слів було вже не ясне Павлу Диякону і він пояснює: Quae nos arbitrari possumus esse vocabula pagorum seu quorumcunque locorum — Monumenta Germaniae hist. — Scriptores rerum Longobardicarum. Робити які небудь виводи з сих неясних, незнати звідки ухоплених імен, розуміють ся, неможливо.

[2]) Извѣстія Ал-Бекри, 1878 с. 147.

[3]) Її я стрів, з відкликом до сїєї статї Куніка, у Шімана ор. с. т. I с. 18—9 і у Денї (Lavisse et Rambaud Histoire générale I. 691), що перейняв її очевидно у Шімана.

Прокопий виразно каже, що як Словянами так і Антами не править оден чоловік, але здавна вони жиють „демократично“ (с. 334), і дійсно оповідає про ухвалу, повзяту на антськім вічу (De b. G. III, 14).

Одиноке можливе об'ясненнє — се, що поділ VI в. на Словян і Антів відповідає двом осібним диялєктично-етноґрафічним словянським галузям. Се зрозуміли дослїдники давно, але, на мій погляд, не відгадали тих галузей. Каспар Цайс перший висловив гадку, що поділ на Словен і Антів відповідає поділу словянства по мові на два великі віддїли — західний (чи як він зве — північно-західний) і північно-східно-полудневий (Russen und Südvölker), і як на паралєль вказав на поділ Повісти временних лїт Словянства на Словян і Ляхів: „Словене і Ляхове стоять тут на против себе зовсїм як в давнину Sclaveni і Antae, лише там Sclaveni (= Словене) стоять на заході“[1]). Сю гадку прийняв був Реслєр[2]) і такий авторитетний дослїдник словянської старовини як Крек[3]). Але відповідно сій гадцї Анти мали б означати Русь + полудневих Словян, Словени — західних, бо се дві основні диялєктично-етноґрафічні галузи Словянства. Одинока обставина, що могла б промовляти за таким розуміннєм[4]), се — що Прокопий говорячи про мандрівку Герулів до Данії (De b. G. II, 15) називає племена на північ від середнього Дуная Словенами (Σκλαβηνοί), але се показує тільки, що Прокопий слово Σκλαβηνοί уважає загальним іменем всіх Словян окрім Антів (з рештою він міг уважати сих північних Словян одноплеменними з тими, що займали панонське побереже Дунаю, бо, розуміється ся, не міг знати їх близше).

Та глянувши на розміщеннє Словян і Антів на полудні, переконаємо ся, що назва Антів не може відповідати північно-східно-полудневій галузи Словянства, не може обіймати Словян східних і полудневих разом, що Словяни Мизийські (пізнїйші Болгари) й Панонські обіймають ся назвою Словенів (Sclaveni), бо то вони седїли в першій половинї VI в. по Дунаю від Драви до моря і Днїпра. В краю між Дунаєм і Днїстром в серединї VI в. не міг седїти хто иньший, як ті словянські кадри, що протягом VI

[1]) Die Deutschen c. 602—4.
[2]) Zeitpunkt c. 90.
[3]) Einleitung[2] c. 205—6, 330 прим.
[4]) На неї вказав Шафарик II. 25, 7.

і VII в. перейшли в Мизию, полишивши своїм східнім і північнім сусїдам землї за Днїпром. Натомість „Анти“ можуть відповідати північно-східній ґрупі[1]), але й то з певним ограниченнєм: ми не знаємо, як далеко сягало імя Антів на північ[2]); воно могло обіймати всї східно-словянські племена, але ми сього не знаємо і таких фактів не маємо, стрічаємо се імя лише в подіях і комбінациях, що дотикають ся тільки полудневої кольонїзациї сих племен; імя Антів могло обіймати цїлий східній віддїл, але в тім материялї, що ми маємо, воно належить тільки до полудневої частини сього віддїлу, до східно-полудневих словянських племен, і з сим значіннєм не проблєматичним, а звязаним з реальними фактами, з усїм кругом фактів, який іно маємо, мусимо числитись. Анти — не північно-східно-полуднева галузь словянства, а полуднева частина ії північно-східного віддїлу, ті племена, що утворили етноґрафічну цїлість, яку тепер звемо українсько-руською[3]).

Все промовляє за сим ототожненнєм Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що рівняєть ся з певностию. Ми бачимо, що сї Анти виступають на териториї, де пізнїйше бачимо Русинів і де й тодї — в VI в. не міг сидїти нїякий иньший словянський нарід, розумію краї між Днїпром і Доном. Їх границею з „Словенами“ тодї був Днїстер, але з рухом „Словен“ на захід і полудень вона натурально мусїла посунутись, як і дійсно потім — в X в. — бачимо границею Руси з Мизийськими Словянами Дунай. Бачимо, що сї Анти були східними сусїдами Словян, відріжняючись від них як осібна ґрупа — найправдоподобнїйше — етноґрафічно, се бачимо й у їх наступників — Руси та Болгарів. На останку — антська кольонїзация цїлком відповідає тому, що ми на основі вище сказаного про напрями словянської кольонїзациї могли б викомбінувати про правітчину нашого народа й напрям його кольонїзациї. Се все, кажу, робить — можна сказати — певним, що

---

[1]) Се мов би мовчки признає і Крек[2] с. 330, промовчуючи полудневих Словян та говорячи лише про „руських“ і західних.

[2]) Се піднїс вже Шафарик l. c. — „і не знати як далеко на північ“.

[3]) Як вищеподане розуміннє назви Антів у Цайса і ин. за широке, так знов рішучо за узьке розуміннє знаходимо у декотрих, що в Антах бачать Улитів і Тиверцїв: не маємо вказівок, що сї народи займали цїлу антську просторонь та й чому як раз сї два народи руські злучались в однїй загальній назві?

в сих, звістних нам з джерелових фактів, Антах маємо предків України-Руси, близше — предків Сіверян, Уличів, Тиверців і иньших ще може, незвісних нам на імя полудневих племен, що жили разом з ними на нашій території і війшли в склад нашого народа[1]).

III.

Таке близше означеннє назви Антів не лише дає конкретне значіннє сьому загально-словянському, як здавалось, терміну, що висів у повітрю, але вводить в нашу історию кілька фактів, звязаних з їх іменем, що були досі, щоб так сказати, без хозяїна.

Йдучи хронольоґічно, треба почати з тієї війни з Антами Вінїтара. Падає вона на останню чверть IV в., десь в кінці 70-х чи 80-х рр., близше дати означити не можна. Як я вже сказав, де-що промовляє за тим, що б не збувати в сім епізоді імени Антів гадкою про анахронїзм; додам, що й конфліkт сей міг бути ще не дуже далеко від Дніпра, бо Остґоти під натиском Гуннів поволї лише посувались на захід, аж опинились на середнім Дунаю, отже й ґеоґрафічно взявши, нїщо не противить ся гадці, що тут справдї брали участь Анти. Та признаючи саму війну реальним фактом, трудно прийняти те об'ясненнє, яке дає її Йордан. Він оповідає, що Вінїтар, „не хотячи підлягати гунській зверхности, став відтягатись помалу й хотячи показати свою відвагу, рушив з твоїм військом на краї Антів; коли він напав на них, в першій битві його побито, але далї він воював сьміло і їх короля Боза (Boz nomine) з синами й 70 старшинами казав розіпяти для страшного прикладу“ (с. 48). В тодїшнїх обставинах, по упадку держави Германариха, коли самі Ґоти під натиском Гунів мусїли посуватись на захід, не до далеких завоювань їм було, і в сїй війні я бачив би симптом словянської, може антської специяльно — значить нашої кольонїзациї на

[1]) Теория великоросизма Полян, до котрих, бачу, прилучають тепер і Сіверян, користаючи з цїлковитого браку місцевих памяток, не стійна сама по собі, не має тут значіння, і ми в неї не потрібуємо на сім місці входити; останнїми днями дав перегляд сієї справи д. Ягіч в статї Einige Streitfragen, Archiv für slavische Phil., XX, с. 27 і далї відбитки.

[2]) В нім бачили Буса Слова о п. Ігоревім — гадка дуже привабна, але не конче певна.

полудень, що зіткнулась з Ґотами. Гуни взяли Антів в оборону проти Ґотів і при помочи вірної їм частини Ґотів знищили Вінґітара.

В першій половині VI в. Анти беруть участь в походах придунайських Словян на Византию. Про се маємо кілька дуже сильних заміток у сучасників: Hi sunt casus Romanae rei publicae preter instantia cottidiana Bulgarum, Antium et Sclavinorum, каже Йордан на закінченню Римської історії, а згадуючи про лєґендарну державу Германариха і послушність йому Словян, пригадує, що тепер Venethi, Anates, Sclaveni nunc ita facientibus peccatis nostris ubique deseviunt (c. 23). Ще сильнійше каже Прокопий (Hist. arcana 18): Ἰλλυρίους δὲ Θράκην ὅλην, εἴη δ' ἂν ἐκ κόλπου τοῦ Ἰονίου μέχρι ἐς τὰ Βυζαντίων προάστεια, ἐν τοῖς Ἑλλάς τε καὶ Χερρονησιτῶν ἡ χώρα ἐστίν, Οὖννοί τε καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται σχεδόν τι ἀνὰ πᾶν καταθέοντες ἔτος ἐξ οὗ Ἰουστινιανὸς παρέλαβε τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν, ἄνηκεστα ἔργα εἰργάσαντό τοὺς ταύτῃ ἀνθρώπους; на иньшому місці він згадує, що на початку панования Юстинїяна „Гунни (Болгари), Анти і Словени переходили за Дунай та незвичайно непокоїли Римлян" (De b. Got. III, 14). З сього виходить, що Анти були звичайними участниками тих повсечасних нападів Болгарів і Словян; сї походи Словян то самих, а ще частійше мабуть — разом з Болгарами, що виступають як головні участники тих походів, почались мабуть ще з кінцем V в. і особливо стали частими в другій чверти VI в., за часи Юстинїяна; 530 р. цїсар поручив був оборону Дунаю магістру Хилвудию, і він потрапив протягом трох років повздержувати задунайських варварів — Болгар, Антів і Словян від нападів, робив навить походи за Дунай поки не наложив головою підчас такого походу в краї Словян, і напади пішли знову (De l. G. 14—18). Вони страшно шкодили сусїднїм византийським провінциям, але зрідка набирали ширшого значіння, і тим поясняєть ся, що Юстинїян не звертав особливої уваги на них і віддавав ся тим часом плянам далеких експедиций. В коротких звістках сучасників не вичислюють ся докладно участники сих походів, найчастійше говорить ся лише про Болгарів, рідше про Словен, про участь Антів знаємо тільки з загальних уваг. Лише один раз, до речи, говорячи про Антів, згадує Прокопий про їх похід на Тракию (De b. G. III, 16), але й то так, що з того зовсїм не можна вивести, чи то був специяльно-антський похід чи нї. Взагалї, походи самих Антів, на власну руку на Византию не дуже ймовірні; правдоподібно, вони бували звичайно тільки участниками: особливо Болгари, ходячи з прна-

зовських степів на Византію, могли приберати собі по дорозї ватаги Антів волею чи неволею[1]).

В другій половинї Анти поріжнились з „Словенами“; про се оповідає Прокопий (De b. G. III, 14), не поясняючи причин: „Пізнїйше по смерти Хилвудия, що сталась 534 р., Анти і Словени поріжнились, прийшло до війни, й Антів перемогли вороги“; трохи згодом він згадує, що сї народи „вели між собою пертрактациї і мали безпечно обопільні зносини“[2]), се натякає, що війна тривала не довго, але після неї не було близших відносин (бодай тодї) між обома сусїдами. Дуже можливо, що се була кольонїзацийна боротьба, натиск Антів на Словен; хоч могли бути й якісь специяльні причини. Ся війна мусить припадати десь на кінець 30 або початок 40-х рр.

Византия, правдоподібно, хотїла використати се поріжненнє своїх ворогів (хто зна — чи й не доложила до неї рук), вона звернулась до Антів, щоб перетягнути їх до себе: Юстинїян закликав їх, аби оселились в околицях Туррия, спустїлої римської кріпости, збудованої по словам Прокопия Траяном, на лївім боцї Дунаю (очевидно в Дакиї), обіцюючи їм богату платню і всякі вигоди (σφισι ξυνοικεῖν μὲν δυναμει τῇ πάσῃ, χρήματα δὲ μεγάλα σφίσι προίεσθαι — De b. G., ib.), аби вони боронили Византию від Болгарів (і розуміють ся — заразом і від Словян). Тодї, здаєть ся, до порозуміння не прийшло: істория ся стоїть в звязку з появою між Антами псевдо-Хилвудия. Епізод сей докладно оповів Прокопий (і він дав йому повод до клясичної характеристики побуту Словян і Антів і деяких дуже інтересних подробиць). Між невільниками, взятими Словянами в війні з Антами, був молодий Ант на імя Хилвудий. Один грецький невільник з Тракиї, що перебував між Антами, звернув увагу свого хозяїна, що у Словен в неволї перебуває Хилвудий, той самий звістний римський магістр, що так дав ся їм в знаки, але Словене того не знають. Сього юнака викупили, і хоч він запевняв, що він зроду Ант, йому не повірили, і на загальнім антськім вічу (ἠγείροντο μὲν ἐπὶ τούτῳ Ἄνται σχεδὸν ἅπαντες)

[1]) Катальоґ болгарських і словянських нападів на Византию до приходу Аварів див. у Мілєнгофа II с. 379 і далї; тут висловлена дуже правдоподібно умотивована гадка, що Ґети Марцелїна — се Болгари і Словяни (с. 383).

[2]) Ἐπεκηρυκεύοντο γὰρ ἤδη καὶ ἀλλήλοις ἀνεμίγνυντο ἄδεως οἱ βάρβαροι οὗτοι — (p 333 ed. Bonn.).

примусили його, аби удавав з себе маґістра Хилвудия. Коли Юстинїян зробив згадану вище свою пропозицию, Анти згоджувались тільки в тім, аби той нїби Хилвудий дістав назад свій уряд і жив на тих пропонованих ґрунтах з ними разом. Але, коли Хилвудий їхав в сїй справі до Константинополя, перестрів його на дорозї звістний Нарзес і довівши обманьство, арештував та й повіз в кайданах до Константинополя.

Хоч отже сї переговори мабуть не дійшли тодї кінця, одначе хто зна, чи не від сього часу — боротьби з Антами і зносин з Византиєю (антські ватаги на византийській службі бачимо в Італиї і перед сією справою нїби Хильвудиєм і по нїй, разом з ватагами Болгар і Словян, De b. G. I, 26—7, III, 22 — отже се не мало особливого полїтичного значіння, доводить лише брак якоїсь державної орґанїзациї у всїх сих племен) — чи не від сього часу, кажу, датуєть ся переміна в полїтицї Антів, бо пізнїйше — правда, се вже належить аж до часів Маврикия (602) — ми стрічаємось з Антами, як з союзниками Византиї.

Під час переходу Аварів з прикаспийських країв на захід, дали ся вони в знаки Антам. Про се оповідає фраґмент Менандра (без початку)[1]; з нього довідуємось, що Антам не пощастило в сїй боротьбі, і Авари почали пустошити їх землю своїми нападами і грабувати; Менандр оповідає, що для викупу взятих в неволю Анти вислали одного з видатнїйших між собою Мезамира (Μεζάμηρον τὸν Ἰδαριζίου, Κελαγαστοῦ ἀδελφόν), але коли той під час свого посольства став говорити з Аварами згорда (ἀπέρριψε ῥήματα ὑπερήφανά τε καὶ θρασύτερα πως), використав се один Болгарин (Κοτρίγουρος) близький до аварського кагана і неприхильний до Антів (ὁ κατὰ Ἀντῶν τὰ ἔχθιστα βουλευόμενος — з сих слів можна б вивести, що сей Котриґур і під'юдив кагана на Антів, може через якесь поріжненнє Болгар і Антів — толкованнє, що дало б можливість до деяких інтересних виводів, як би воно було єдине можливе). Він порадив кагану вбити Мезамира, як чоловіка особливо впливового між Антами і здібного до орґанїзациї боротьби, і Авари вбили Мезамира, а після сього пустошили ще гірше землю Антів, забераючи в неволю й грабуючи її.

Сей епізод хронольоґічно належить до кінця 50-х рр. Напад Аварів на Антів об'ясняють тим, що то Византия їх напустила[2] (уложивши з ними угоду, Юстинїян поручив їм κατὰ τῶν

[1]) Hist. gr. minores II c. 5—6 (ed. Bonn. p. 284—5).
[2]) Див. напр. Müllenhof II c. 394.

ἀντιπάλων ὁπλίζεσται — Мен. р. 5), але ми не маємо слїдів, щоб Анти тодї докучали Византиї, і дуже можливо, що Авари без спецыяльних византийських поручень по дорозї „примучили“ Антів. Се пригадує історию Повісти временних лїт: там оповідаєть ся, що „Обри (Авари) воеваша на Словѣны и примучиша Дулѣбы, сущая Словѣны, и насилье твороуху женамъ дулѣбьскымъ: аже поѣхати бяше Обрину, не дадяше въпрячи коня, ни волу, но веляше въпрячи 3, или 4, 5 женъ въ телѣгу и повести Обрина“ (Іпат. с. 7). В сїм переказї мусить критись реальна згадка про насильство Дулїбам від Аварів[1]); хоч лїтописець зачисляє се де часів імп. Іраклїя (610—640), та датованнє се зроблено на основі византийського оповідання з 610 р.[2]) і припадково надано сьому — очевидно народньому переказу про утиск Дулїбів; дуже можливо, що тут маємо память про сю аварську біду VI в., переказану Менандром. Можливі такі примучування й пізнїйшими часами, коли Авари жили на середнїм Дунаю, але, як бачимо з епізода 602 р., тодї Словяне наддунайські були в відносинах союза й певної залежности від Аварів, Анти ж цїлком незалежні, і військо аварське дуже не радо прийняло плян іти на Антів, по просту збунтовалось, так що пізнїйші походи Аварів на Антів можна припускати, але дуже на їх істнованнє покладатись не можна.

З другої половини VI в., після сїєї аварської біди, ми вже не маємо звісток про Антів. Вони виступають доперва в війні 602 р.: під час війни з Византиєю, коли Греки звернули свої сили проти союзних з Аварами наддунайських Словян, аварський каган для діверсиї вислав був військо, „аби знищити антський нарід, що був союзником Ромеїв“, але аварське військо від такої перспективи стало тїкати до Греків, і каган мусїв відложити свій плян. Епізод сей цїкавий, бо показує, що Анти, як я вже сказав, тодї були цїлком незалежні від Аварів і як союзники Византиї, мусїли воювати з Словенами, отже трималисъ від них з осібна і ворожо.

---

[1]) Згадаю, що був висловлений здогад, мов би тут книжник переніс на руських Дулїбів утиски, чинені Аварами чеським Дулїбам, через непорозумінне, за для тотожности імен; але щоб в XI в. до руського книжника дійшла звістка про аварський утиск спецыяльно Дулїбів, а не Чехів і Морави взагалї, се дуже неправдоподібно.

[2]) Theophanes ed. de Boor I p. 301—2.

В сім епізоді в останнє виступають Анти. З дальшою міґрацією Словян за Дунай зайняли вони землі між Дністром і Дунаєм (не без впливу на се може був і перехід Болгарської орди над Дунай в VII в.), але при тім цікаво, що коли історичні джерела кидають знову сьвітло на краї по лівім боці Дунаю — в X в. — бачимо, що антська держава — київська Русь — перейняла політику Антів VI—VII в. і тримаєть ся з Византією проти потомків Словенів — Болгарської держави; так було від Олега і до Ярослава.

а між ними — рядом круглих фестонів з кількох концентричних лінїй — 21/XI. 98.

Подекуди орнаментацийні заглублення виповняє біла маса — як на нашім горнці ч. 1, що взагалї звістна в гончарських орнаментах переходової (від каменя до металю) доби в середнїй Европі.

Гончарські вироби належать, певно, місцевим майстрам.

Знову ж безперечно екзотичними були такі річи як черепашки cypraea moneta або шкляні коралї, що визначають ся вже високою технїкою — як великий кораль ч. 26 на нашій таблиці, або як дві темні коралинки з жовтими шкляними ґульками (0,75 цм. диям.) — на таб. I f. 27 (3 і 4 з лїва) у проф. Шараневича. Сї находки вказують, що та досить низька культура, яку бачимо у небіжчиків сього похоронного поля, абсолютно взявши не була дуже давня і сучасно з нею в иньших, культурнїйших землях материяльна культура стояла вже дуже високо.

Що до металїчних виробів, то їх примітивність, значна бідність типів при численности самих предметів, нарештї — повторенне тих самих типів в бронзї і зелїзї, а навіть і в сріблї — все се робило б правдоподібним, що ми тут маємо до дїла з місцевим промислом, але при тім не виключена гадка і про можливість привозу. Дїло в тім, що хоч брак властивої бронзової культури, піднесений нами вище, вказував би, що тутешня культура стояла поза впливами сусїднїх огнищ бронзової культури — чорноморського й середнодунайського, але приглядаючи ся до типів бронзових і навіть глиняних виробів не можна не помітити численних і часом дуже виразних анальогій з середнодунайською технїкою — наблизшою територияльно (гальштатська технїка вже рїжнить ся значно). І так хоч ми не стрічаємо на чеськім полї більше штучних і артистичних типів середнодунайського бронзового промисла, але серед більш примитивних виробів його знайдемо богато подібностей. Нпр. бронзова спираль була одною з улюблених форм дунайської бронзової культури; дрібні подвійні спиральки чеського похоронного поля (у проф. Шараневича таб. I f. 26, III f. 19, IV f. 5 [фрагмент]) — се її відгомін, або навіть — автентичні, привозні предмети з дунайських країв, де сї типи були дуже широко росповсюднені.[1]) Спиральні головки

[1]) Порівняти з сими предметами нпр. Hampel Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn таб. 35, 47, 49, 77, 113.

Львівська державна наукова бібліотека № 26103
Львів. Бібліотека АН. УРСР
АН УРСР No 50010

шпильок звістні там також дуже добре,[1]) як і шпильки з закрученою каблучком головкою — тип найбільш розповсюднений в могилах чеського похоронного поля,[2]) або рідший тут тип — з головкою круглою, або форми цьвяшка.[3])

Спіралї брансолєт і каблучок до висків повторяють тип незвичайно розповсюднений в дунайській культурі і очевидно стоять з ними в ґенетичнім звязку; що правда, в Чехах не знаходимо ми тих безконечних спіралїв, по кільканадцять оборотів, але меньші дунайські спірали дуже подібні до чеських.[4])

Масивні гладкі брансолєти стрічають ся і тут і там; кручені на Подунавю рідші, але стрічають ся теж.[5]) Дрібні спіральки для нанизування теж звістні й у подунайських находках;[6]) не бракує там і бляшок з ушками до нашивання.[7])

Таким чином переходячи крок за кроком бронзові вироби чеського похоронного поля, бачимо, що вони повторяють в собі типи широко розповсюднені, що круг їх форм не має нїчого оригінального та ріжнить ся тільки хиба своєю бідністю від бронзового промисла середнього Подунавя.

Додам, що й криволінійні орнаменти чеських горнців своїми круглими фестонами з рівнобіжних лїній пригадують теж урни середнього Подунавя.[8])

З другого боку типи бронзових виробів чеського похоронного поля і взагалї тутешня культура не стоїть одиноко в сій місцевости. В сусїдстві його знайдено вже в двох місцях похоронні поля з подібним обрядом і культурою: коло с. Висоцька і Ясе-

[1]) Ibid. таб. 52.

[2]) Hampel A bronzokor emlekei magyarhonban I табл. 95.

[3]) Пор. Hampel Alterthümer таб. 53 і Bronzokor I таб. 52, 115, 127, II таб. 134 і далї. З розкопок в Чехах особливо зазначую видану у проф. Шараневича таб. VII f. 4 і 8 і викопану 1898 р. (18/XI) шпильку з круглою головкою і трома виступами (в музеї львівського університета) — пор. Bronzokor таб. 52 f. 4. Сї шпильки особливо часті в гальштатських похоронах, див. Sacken Das Grabfeld von Hallstatt с. 67.

[4]) Пор. наручник ч. 40 нашої таблиці й особливо наручники з розкопок проф. Шараневича у львівськім університеті, меньшого дияметра, 5 до 7 оборотів, і Hampel Altenthümer табл. 109. 113, 116, 121, Bronzokor 11, 131, 163.

[5]) Гладка бронзова гривна — див. в поданих вище виписках, пор. Hampel Bronzokor II табл. 131, 163, кручені — Hampel Alterthümer таб. 49, 52, 87.

[6]) Hampel Alterthümer таб. 87, 93, 100.

[7]) ibid. табл. 109, 127.

[8]) Hampel Bronzokor II табл. 139 і 140

нева (при дорозї з Бродів на Золочів). Розкопки в Висоцьку провадив проф. Шараневич і з результатами їх познайомив в згаданій своїй працї Cmetarzyska etc.: на висоцькім похороннім полю розкопано 17 гробів, небіжчики лежали під поверхнею землї без слїдів гробів або обрамовань, головами на схід, часом ґрупами, мали при собі горнцї, з иньших річей найбільше кременя, меньше зелїза й бронзи (с. 8 і далї); металїчні предмети (видані ibid. на IV табл.) зовсїм анальоґічні з чеськими: бронзові шпильки з закрученою головкою або форми цьвочка і зелїзний ножик. Розкопки в Ясеневі робив місцевий дїдич, і мині через проф. Шараневича відомі тільки результати сих розкопок; і тут небіжчики лежали без гробів, покриті камінцюватим румом, вимитим водою; при них знайшло ся досить бронзи і одна шпилька зелїзна, наручник масивний, 7 цм. диям., грубший в серединї, 4 наручники з бронзової стяжки, 1 спиральна, 5 перстенів спіральні, 2 гривнї масивні (1 цм. грубі), фібула „в формі букви S“, 6 шпинок — все з бронзи, і 1 шпилька зелїзна (сї річи мають бути зовсїм подібні до чеських).

Але сею близшою околицею культура представлена похоронами чеського поля не вичерпує ся. Розкопки Осовского на галицькім Поділю, в Гусятинськім повітї — в Раковім кутї й Увислї, переведені 1890 р., виказали зовсїм подібну культуру й тут, хоч і при відмінних похоронних ритуалах. В Раковім кутї небіжчиків обкладано наоколо рядом каміння, без насипних могил (порівняти вище описану могилу чеського поля); в двох розкритих гробах знайдено горнець, подібний до чеських, богато бронзових окрас, вповнї тотожних з чеськими: шпильки з спиральними головками, каблучки, кручений нашийник і каблучки до висків форми цьвочка з загнутою ніжкою (щиток і закривлена ніжка) — зовсїм подібні до виданих у проф. Шараневича таб. I f. 11—13; при однім похоронї, в такім же каміннім обрамованню, але молодшім, знайшов ся зелїзний спис. В Увислї знайшла ся одна могила з небіжчиком закопаним просто, при нїм намисто з черпашок і кабанього зуба (пор. чеські); місцеве ж похоронне поле з паленими похоронами дало бронзові шпильки з цьвяшковими головками, каблучки до висків що йно описаного типу і дрібні спіральки.[1]) В сумі з сих кількох раковокутських і увислянських могил (що в своїй культурі мають і між собою близші стичности)

[1]) Zbiór wiadomości do antropologii krajowej XV с. 27 і далї, 35, 43 і далї: табл. II і III.

набираємо асортимент виробів досить значний і зовсїм близький або й тотожній з предметами брідських похоронних поль. Таким чином та культура, що її звязки з середно-дунайською вище я виказав, констатуєть ся вже на значній просторони галицької Волини й Поділя.

Що до людности, котрій належала ся культура, то на се з антропольоґічного погляду дасть відповідь помір кількох черепів з чеського похоронного поля, по системі Брока, удїланий мині проф. Шараневичом:

Череп N. 1 — чоловіка в повній силї:
найбільша довжина 203, ширина 135, показчик 66·5
ширина чола (найменча) 101
довжина підстави черепа 136
висота ушей 114
горішня ширина лиця 76
ширина скулів 131
висота носа 56, ширина 25
ширина очних ям 42, висота 34
віддаленє межи очима 22
показчик носа 44·6, очних ям 80·9
кут профілю 89°.

Череп N. 2:
Найбільша довжина = 190 міл., шир. = 130, показчик = 68
найбільша висота = 141, показчик = 74
обвід черепа = 515 міл.

Череп N. 3:
Найбільша дов. = 182, шир. = 135, показчик = 74
обвід = 497.

Череп N. 4:
Найбільша дов. = 184, шир. = 132, показчик = 71
обвід = 502.

Череп N. 5:
Найбільша дов. = 188, шир. = 137, показчик = 72
висота = 128, показчик = 68
обвід черепа = 520.

Череп N. 6:
Найбільша дов. = 184, шир. = 132, показчик = 72
обвід черепа = 528[1]).

[1]) Черепи N. 2—6 помірені професором львівського унїверситета Дибовским.

Окрім того оден (7-ий) череп, післаний віденському антропольоґічному товариству, теж був довгий, хоч близшого поміру його не дано.[1])

Таким чином всї сї сїм черепів належать до довгоголових, а три навіть до дуже довгоголових (низше 70). Але раса не була чиста, судячи з того, що два черепи вийняті з того ж поля, хоч не могли бути поміряні через браки потиличних костей, але виглядали рішучо на короткі, по ореченню того-ж проф. Дибовского.

На питанне, яка то була людність з погляду історично-етноґрафічного, при теперішнїм стані нашої науки можна відповідати тільки гіпотетично. І я, вище тримавши ся в границях фактів, тепер позволю собі висловлити обережний здогад в сїй справі:

Присутність шкляних виробів високої техніки й залежність типів чеського поля від середно-дунайської культури позволяє датувати сї похорони — бодай гіпотетично — часами коло нашої ери, борше першими віками по Христї. Що в сї часи на ґрунтах села Чех істновала оселя і стояла в торговельних зносинах з дунайськими краями, на се маємо виразний доказ в римських монетах I—II в. по Хр., виоруваних на полях с. Чехів (Шараневич op. c. c. 11). З другого боку, як я вказав уже вище, той одностайний більш меньш переходовий характер, який ми бачимо в похоронах чеського поля, не позволяє сих похорон розкладати на довгий ряд віків, але борше вказував би на велику осаду, що істновала тут протягом розмірно недовгого часу — кількох поколїнь. Се власне могло бути в часах, датованих згаданими монетами, себто в II—III вв. по Хр. Археольоґічні факти анї трошки не спротивляють ся подібній гадцї, противно — вповнї годять ся з такою хронольоґією.

Уважаючи знову на ґеоґрафічне положенне сього похоронного поля, його культуру й ту гипотетичну хронольоґію, було б вповнї натуральним признати в сій людности Словян перед великою міґрацією на захід, або навіть — осаду, що істнувала тут як етап в мандрівцї Словян, перед їх великою міґрацією. Від словянської культури по міґрациї, в часах заснованя Руської

---

[1]) Ein jugendlicher Schädel, dessen Wachsthum noch nicht vollendet ist. Die Geschtalt des Schädels ist ausgesprochen dolichoid — in der Norma verticalis mit stark ausgezogenem, abgerundetem Hinterhaupt und breiter, schön gerundeter Stirn. — Cmentarzyska p. 8, 20—1, де подані й поміри.

держави (заступленої сусїдніми могилами Плїсниска) культура похоронного поля в Чехах відріжняєть ся виразно, але проти гадки про словянську оселю перших вікiв по Хр. нїчого в нїй не промовляє.

Антропольоґічні прикмети скорше поперають, як опонують такій гадцї. Останнїми часами бо виразно доведено великий процент довгоголових у словянських могилах і полишаючи пізнїйшим виясненням питанне, як з того переважно довгого або довгуватого археольоґічного типа витворив ся нинїшнїй короткоголовий, ми мусимо прийняти сю значну домішку, навіть перевагу довгоголових і в часах по словянській міґрациї як факт.[1]) Для часів ранїйших можна а ргіогі припускати ще значнїйшу перевагу довгоголового типу, а я ще раз тут повторю сказане вище — що тип чеського поля хоч подає й крайно-долїхокефаличні типи, заразом показує й домішки короткоголового. І так я висловляю як обережну гіпотезу — що в людности чеського похоронного поля ми можемо з значною правдоподібністю бачити Словян перед великою міґрацією. Я міг би ще ступити крок дальше й з огляду на загальний розвій словянської кольонізациї під час великої міґрациї[2]) додати, що се найскорше могли бути Словяне полудневої ґрупи, але се вже може за богато буде гіпотез на раз.

1/VII 1899.

---

[1]) Див. Niederle O původu Slovanů, його-ж додаток Zur Frage über den Ursprung der Slaven, 1899, і відповідні місця моєї Істориї України-Руси т. I (див. показчик sub voce антропольоґічний тип).

[2]) Див. гадки висловлені в моїй Істориї т. I с. 31—3.

Звенигород галицький.

ІСТОРИЧНО-АРХЕОЛЬОҐІЧНА РОЗВІДКА

М. ГРУШЕВСЬКОГО.

I.

В небогатих наших відомостях про політичне житє Галичини XI—XIII в. малозначно промайнув один з важнїйших політичних центрів її, щоб потім зовсїм зійти з історичної арени — кажу за Звенигород. Історичні відомости про його політичну ролю бідні, їх можна б роз'яснити в звязку з загальною істориєю краю, але тут на перешкоді стоїть одна важна обставина — непевність що до його положення, і то так значна, що приходить ся вибирати між місцевостями положеними в басейнї Буга або на середнім Днїстрі; при такій непевности всякі виводи про політичну ролю міста, розуміють ся, були неможливі. Тому мусимо почати від вияснення сієї справи — де він був. А що історичні відомости про положеннє Звенигорода (хоч досить ясні, по правдї) давали повід до ріжних толкованьь, і аж при фактах археольоґічних набирають безперечної сили до переконання, тож мусимо звернути увагу і на перші і на другі в сій справі. Але на сам перед оглянемось коротенько на саму історию сього питання.

Память про істнованнє на Галицькій Руси стародавнього Звенигорода в лїтературі, можна сказати, не переривалась нїколи, завдяки тому, що імя його по за давнїми лїтописями увійшло до пізнїйших компіляцій, але питаннє про те — де він був, виникло досить пізно. Карамзїн при першій згадцї про нього вказав на „Дзвиногород межи Станїславовом і Камінцем“ (II пр. 148), себ то Звенигород на Днїстрі, на устю Дзвинячки, і більше над сим питаннєм не застановляв ся. За ним пішли Арцибашов і Погодїн (див. Изслѣдованія IV. с. 169), доперва Надєждїн і Не-

волїн у своїх примітках на Погодіна, друкованих в 1844 р., вказали, що вибирати треба з чотирох галицьких Звенигородів: на Днїстрі, на Стрипі (коло Бучача), коло Львова і четверте — гора Звенигород над Збручом (коло Товстого, з давнїм городищем), і що з них лїтописним Звенигородом може бути лише той, що під Львовом (Погодина Изслѣдов. I. с.). Тогож погляду був і Зубрицький, і в II т. своєї істориї Галицької Руси, що вийшла в 1852 р. (с. 59, пор. I с. 19) він поясняє епізоди битви 1144 р. на основі топографії сучасного Звенигорода під Львовом. За ним небіжчик Василь Ільницький написав специяльну брошуру (Стародавныи галицкіи городы, часть 1, Стародавный Звенигородъ, 1861), де зібрав лїтописні відомости про Звенигород, прикладаючи їх до Звенигорода під Львовом (сю тезу небіжчик приймав як готову, що не потрібує доводу і оборони) і поясняючи їх теж його топографічними обставинами; при тім він звернув увагу і на звенигородське замчище, уважаючи його давнїм, княжих часів. Тогож Звенигорода держав ся і проф. Шараневич у своїй Істориї Галичини (с. 38). Таким чином Звенигород підльвівський здобув собі повне право горожанства в руській і росийській лїтературі, і Барсов, що в своїм Словнику, як перед ним і Погодін, не міг вибрати рішучо котрого небудь Звенигорода в своїй Географії початкової лїтописи вже без вагання став при Звенигороді під Львовом.

Але иньша теория тим часом жила в польській лїтературі, і нарештї прийшла з поглядами руських письменників до конфлїкту. Вже в 40-х р. в працї Балїньского і Лїпіньского Starożytna Polska висловлено думку (цїлком категорично), що княжий Звенигород — то Звенигород над Днїстром, ще й при тім помішано разом відомости з пізнїйших часів про обидва Звенигороди (днїстрянський і підльвівський — III. вид. 1886 с. 175); се mixtum compositum перейшло потім до польських енцикльопедий Орґельбранда, Шнайдера і до Słownik-a geograficzn-ого, виданого р. 1881, де було передруковано про нього буквально з Starożyt-ної Polsk-и. Одним словом — ся теория пановала в польській лїтературі.[1]) Р. 1886 талановитий польський сатирик і новелїст Ян Лям написав специяльну статю про Звенигород (Starożytny Dźwinogrod і „Rożne Pole“, друк. в час. Dziennik Polski і осібно р. 1887), де виступив проти згаданої брошури Ільницького і боронив теорию Звенигорода наддністрянського.

[1]) Вкажемо ще на статю Киркора в Древностях — Трудах москов. археольог. товарищества т. VIII с. 163.

Написана талановито і вправним пером, ся стаття зробила враженнє, і через те варто застановитись над нею хоч коротенько. Лям доводить, що під Звенигородом підльвівським, як і під иньшими, нема річки Білки (на неї вказував Ільницький), що тут, серед болот, нема місця для більшого міста, яке в оповіданню про боротьбу Володимирка з Ростиславом містить в собі 3000 залоги; що взагалї не можна собі територияльно представити князївство, якого б столицею був сей Звенигород; що він не був королївщиною, староством, як иньші значнїйші княжі міста; тим часом Звенигород на Днїстрі мав служити столицею Понизя, був староством і в польській лїтературі XVI—XVII в. жила традиция про Звенигород на Поділю (дрібнїйші арґументи і закиди поминаю); щоб усунути трудности при приложенню до наддністрянського Звенигорода лїтописних оповідань, Л. усовує з оповідання 1144 р. Рожне поле і Голі гори, уважаючи се помилкою північного лїтописця, що не знаючи топоґрафії, безпотрібно приплїв їх до свого оповідання,[1]) а з огляду на оповіданнє під р. 1226 припускає істнованнє двох Звенигородів.

Таким способом справа прийшла знову в непевність і в нїй зістаєть ся й досї. Ми перейдемо тепер до вияснення її, й на сам перед приглянемо ся тому Звенигороду, що має бути старим княжим городом, далї переглянемо місця лїтописи, що дають якісь вказівки про положеннє Звенигорода, а потім перейдемо до археольоґічного матеріялу.

II.

Звенигород під Львовом (повіт Бібрка, почта Романів) лежить на рівнинї, під тою грядою горбів, що йдуть тут з північного заходу на полудневий схід, становлячи вододїл басейна Днїстра і Буга, і місцями — як і під Звенигородом, підіймаєть ся досить високими і крутими горбами, покритими подекуди мішаним лїсом. Теперішня львівсько-черновецька зелїзниця іде сим вододїлом і перед ст. Старе Село зходить з нього в басейн Днїстра; гряда горбів віддїляє сю стацию від рівнини Буга, й переїхавши сї горби, подорожнїй вступає на мочаристу рівнину, перерізану піднесеною трошки смугою сухої землї; на сїй смузї, на маленькім підвисшенню стоїть звенигородське замчище і коло нього роскинене довгою полосою село. Тут сполучаєть ся до купи

[1]) Рожне поле, виходячи з варіянтів Воскресен. і Никон. лїтоп., Лям знаходив коло Рожанця під Любачовом.

кілька поточків, що стекають зі згаданих горбів. Місцевість, як сказано, дуже мочариста й тепер, а певне була цілком багнистою давнійше; для осушення ґрунту викопано рови, що тепер становлять корита сих поточків, давнійше ж мусіли вони розливатись широкими мочарами; дорога з села на полудень до Водник іде давньою греблею, що й тепер так зветь ся. Тепер один поточок тече зпід Романова (у місцевої людности, скільки міг я розвідатись, він не має ніякої назви), другий з Коцурова й сполучившись перед Звенигородом докупи, творять маленький потічок, що зветь ся просто Млинівкою. Другий потічок іде з полудня — з Водник, третій — званий Горожанкою, з заходу — з Шоломиї; сї потоки зливають ся до купи під замчищем у річку, що на мапах зветь ся Кабанівкою, а у місцевих людей ніяк, як казали менї, не зветь ся, а в дальшім потоку називаєть ся Білкою і зливаєть ся з Полтвою за яких дві милї (беручи просто) від Звенигорода.

В пунктї сполучення згаданих поточків майже на рівнині — на маленькім підвисшенню стоїть замчище, збудоване 1716 р. з роспорядження тодішнього дідича Адама Сєнявского інжинєром Кампенгаузеном; тепер там стоїть панський двір, одначе контури замчища можна ясно спостеретти (плян його подав при своїй брошюрі Ільницький, що уважав його старим „городом“ лїтописним): се маленький чворокутник з чворокутними бастийонами на чотирох рогах і форверками від річки (зі сходу), одним словом цілком нова і не цїкава будова. Що було на місцї замочка, до його збудованя, не знаю, але в селї більше нема слїдів якихось давнїх укріплень, теж можна майже напевно сказати (розуміть ся — беручи за певне, що тут був старий Звенигород), що сей новий замочок став на місцї старого городища, і се останнє було знищене при його будові: само місце — на сухім підвисшенню, на сполученню кількох потоків, що давнїйше, як сказано, мусїли творити багнисті мочари, як найбільше для того надавалось. Попід замком, як минї казали, знаходять фраґменти шкляних обручок і шиферні прясла, тут же викопують силу людських кісток. Такіж обручики і прясла знаходять і понад Млинівкою, а також і старійші предмети: два камяні топірцї і срібна монета Антонїна — все на правім боцї (коло дороги до Чернева). На лївім боцї знову, недалеко від замку, де традиция уміщує церквище, знаходять в землї в значному числї поливяні кафлї: трокутні, рідше чотирокутні і „головки“, а 1896 р. знайдено могилу, де, як оповідав той що найшов, над мерцем був у землї ніби хрест, зложений з трох чворокутних і девяти трикутних кафлїв.

кафлїв. Иньше церквище народня традиция вказує в західнїй части села, над Горожанкою, але тут находок цїкавих нема, лише камінне і вапно; тут було цвинтарище, і місцевий парох догадує ся, що се місце тієї церкви, яка була перед будовою сучасної, не що давно. Поодинокі находки — хрестики, прясла — стрічають ся і в сїй — західній части звенигородських ґрунтів.

Місцевість повна ріжних переказів, по части загально-леґендарного характеру: так оповідають про золоту бричку, що стоїть в землї в замкових валах; на ур. „Під бабою“ має ходити заклята баба; на пр. Пробій мав пробити князь князя. В багнї під сусїдним селом Дмитровичами запало місто. З топоґрафічних назв можна занотувати урочище Монастир на полудн.-захід від села, поле Батовець на північ. Иньше знову монастирище є далї на полудень від Звенигорода (тут і село Підмонастир): монастир тут істновав дїйсно ще в минулому вїцї, по відомостям зібраним місцевим парохом о. Билинкевичом. На північ коло села звертає на себе увагу велика могила „Печенїги“. На полудневий схід, в с. Гриневі є традиция про могилу „руського князя“. Там же знайдено римські монети. Ще трохи на схід, в милї від Звенигорода, над селом Підгородищем, стоїть на горі старе городище.

Про се городище варто сказати тут трохи більше, бо воно могло стояти в певнім звязку з укріпленнями Звенигорода. Воно лежить на верху гори надзвичайно крутої й досить високої; гора заросла лїсом, і завдяки тому й городище заховалось добре. Воно займає цїлу верхню площу гори і по її контурам обведено валами, має в промірі коло 200 метрів і коло 600 наоколо, більш меньш у формі круга; там де гора меньш крута, є окрім вала, що йде по краю верхньої площі, ще два вали; там де гора дуже крута (а вона дїйсно так крута, що майже неможливо видертись тут з північного боку), верхнїй вал знижуєть ся і пропадає середнїй, так що властиво є нешпрока тераса трохи пониже верхньої площі городища. Слїдів якоїсь будови на площі нема; пробна яма, зроблена при минї коло валу, в серединї городища, давала лише черепки в верхнїй верстві землї, а глубше ішов нерушений грунт; селянин оповідав, що коли прорізувано вали, щоб зробити дорогу поверх, теж нїчого окрім черепків не знайдено. Під городищем теж дотепер не знайдено нїяких слїдів старого житя, і се піддає гадку, що воно служило тільки сховищем під час війни.

III.

Переглянемо тепер ті місця лїтописи, що дають якісь вказівки на місце Звенигорода; їх небагато, три або чотири. Перше місце між ними має і що до часу і що до вартости своєї в сій справі оповіданнє Лаврентиєвської лїтописи і до неї подібних про похід 1144; навожу тут його з Лаврентиєвського кодексу, подаючи курзивою те, чого бракує в иньших кодексах (Академічнім і Кенїґсберським), а в [ ] доповнення і варіянти сих останнїх:

И совокупи вси князи русскиѣ Всеволодъ, и иде к Теребовлю. И выиде *противо имъ* Володимеръ, весь совкупивъся к Теребовлю,[1]) и Угры[2]) приведъ [прнведе], бана, королева уя, и не могоша бити ся, зане бѣяшеть [межи има] рѣка Серетъ,[3]) [и] идоша обои подлѣ рѣку, за неделю,[4]) къ Звенигороду. И на Рожни поли[5]) не могоша ся бити, зане Володимеръ стоя на Голыхъ горахъ. Приде же [туже и прииде] къ нему Изяславъ Давыдовичь с Половци, переемъ [прнимъ] два города, Ушицю и Микулинъ. И иде [Всеволодъ]*) къ Звенигороду и ста по сей сторонѣ города, а Володимеръ [ста] об ону страну, сшедъ з горы [с горъ],[6]) а межи ими [има] рѣка мѣлка [Бѣлка],[7]) и повелѣ Всеволодъ чинити гати [Р. рати][8]) комуждо своему полку; и заутра переидоша рѣку, и взяша горы за Володимеромъ. Володимеръ же мня, яко к нему идуть, ста исполчивъся передъ городомь на болоньи.[9]) Симъ же полкомъ не лзѣ бяше бити ся с ними [А: с нимъ] тѣсноты ради, зане болота пришли ноли [оли] подъ [Р: до] горы; тѣмже взидоша русскыи полци на горы и заидоша *и* отъ Перемышля и отъ Галича. Видѣвъше *же* то Галичане сътъсняша си рекуще: „мы здѣ стоимы, а онамо жены нашѣ възмуть.“

Лїтоп. Іпатська і подібні для сього епізода, очевидно, користали з тогож джерела, що й Лавр, але подали з неї (упустивши першу половину оповідання) коротший витяг, здебільшого буквально подібний до Лаврент., і нїчого не додають

---

[1]) къ Галичю — Нїкон. [2]) и Ляхи и Чяхи и Угры — Нїкон. [3]) Рѣка бо бѣ межь има — Воскр., зане бяше рѣка не мерзла — Нїк. [4]) двападесять дней, и пришедше къ Звенигряду, и сташа на Рожнѣ полѣ, и не могоша бити ся. [5]) на Рожьнеци полянѣ бишася, ту бо бѣ свѣщали ся, Володимеръ же ста — Воскр. [6]) ста на Лебяжіемъ (вар.: Лебежнемъ) полѣ — Нїк. [7]) грезка (вар.: грузка) — Нїк. [8]) гати — Воскр., Нїк. [9]) Черномь болоньи, таже поступиста по Сокольихъ горахъ обаполь имѣа (вар.: имя) мѣсто неподвижно болоніе.

*) В Лавр. хибно: Володимир.

до її оповідання: И ста Всеволодъ по сей сторонѣ града, а Володимеръ ста объ ону сторону, сшедъ с горы, а межю има рѣка Бѣлка; и повелѣ *имъ* Всеволодъ чинити гати, комуждо своему полку, и заутра преидоша рѣку и взяша горы за Володимеромъ. Володимеръ же мня (Х. і П.: Володимеру же и мня, Е.: мнящу), яко к нему идуть, и ста исполчившъся передъ городомъ на болоньи. Симь же бяше полкомъ нѣ лзѣ битися съ ними тѣсноты ради, зане бяху болота пришли но оли (Е.: олны) на подъгоры; тѣмже взидоша Рустии полки на горы и заидоша отъ Перемышля и отъ Галича. Видивше же Галичане съчьнуша (Х. і П.: съцнуша ся) рекуче: мы здѣ стоимы, а онамо жены наша возмуть (Іпат. с. 226—7, вид. 1871 р.). З иньших лїтописних зводів, як бачимо з ноток, Воскресенський дає незначні варіянти до оповідання Лаврент., Ніконівський дає цїлий ряд відмін, але на жаль, вони дуже мало авторитетні, як і взагалї варіянти Ніконівського зводу, і найлїпше буде їх не брати зовсїм під увагу, бо вони можуть бути дуже легко лише плодом помилок і фантазиї укладчика.

Властиво одиноким джерелом зістаєть ся оповіданнє Лаврентиєвської лїтописи. Всї иньші тексти лише тим важні, що вияснують деякі непевности в текстї Лавр. і подібних: напр. не підлягає найменьшому сумнїву, що первістною лекциєю має бути Бѣлка, а не мѣлка, гати, а не рати. Оповіданнє дає важні вказівки що до місцевости Звенигорода. Виходним пунктом кампанії виступає Теребовля; що річка Серет перешкоджала битві (бо переходити б її прийшлось в очах ворога), ворожі війська йдуть берегом Серета, питанне — куди? чи вверх чи вниз? На се вказують дальші слова лїтописи, що по дорозї між Серетом і Звенигородом були Голі гори і Рожне поле. На місцевість Голих гір вказує з цїлою певністю місточко Гологори, в Золочівськім, а і Рожне поле, судячи по оповіданню з р. 1099, мусїло бути десь на границї Галичини з Волинею, значить не коло нижнього, а коло верхнього Серета. З сього видно, що вороги йшли Серетом вгору і від верхнього Серета, де вже ріка не становила жадної стратегічної трудности, або — ще правдоподібнїйше — йдучи по над Серетом, що в верхівю має напрям з заходу на схід, перемінили напрям походу на захід і пішли на Звенигород, що, значить з того, лежав на захід від верхнього Серета. Голі гори — се той самий вододїл Днїстра і Буга, що проходить по над Звенигородом; Рожне поле, уважаючи на Гологори, можемо ми умістити десь в місцевости верхнїх притоків Буга. Таким чином,

відступаючи перед Всеволодом, Володимирко ішов вододілом Дністра і Буга далї на захід, займаючи вигідні для себе позиції на тутешнїх горбах, де могли бути й якісь оборонні замки і твердинї, що взагалї часто стрічають ся по вододілах, і до їх категорії належить замок над Підгородищем. Опершись о сю твердиню, вступив Володимирко до Звенигорода й зайняв своїм військом місце на лївім боцї річки, названої в лїтописи Білкою. Се безперечно теперішнїй потічок Млинівка, що збирає води з полудневого сходу від Звенигорода; в устах тогочасної людности він міг дїйсно звати ся Білкою, а міг оповідач-приходень його так назвати тому, що він становить верхівє Білки. Військо Всеволода стояло на другім боцї її і поробивши греблї через багнисту річку, він перейшов на лївий бік і став на підгірю — правдоподібно — просто на полудень, оминаючи підгородиський замок. Володимирко стояв під містом, чекаючи бою, але місцевість ся, аж до підгіря, була так багниста, що підступати до нього під місто Всеволод не відважив ся і пішов далї на захід підгірєм, так що заняв місце з заходу і полудня від Звенигорода, коло теперішнїх Черепина і Шоломиї. Се настрашило військо Володимирка, і можливість діверсиї Всеволода на Галич або Перемишль примусила його до переговорів (подібним способом представляли собі сю кампанїю й Зубрицький ор. с. с. 60—1 і Ільницький ор. с. с. 12—3).

Сей перегляд лїтописного оповідання приводить до таких виводів у знятій справі: оповіданнє се вповнї, в дрібницях навіть згоджуєть ся з гадкою, що згаданий в нїм Звенигород — то Звенигород під Львовом, а деякі подробиці — як Голі гори, річка Білка — просто вказують на нього і не дають можливости припускати, що тут мова йде про иньший який Звенигород.[1]) Таким чином вже се одно оповіданнє розвязує питанне про положенне лїтописного Звенигорода. Ми мусимо переглянути иньші місця лїтописи лише для того, аби побачити, чи вони згоджують ся з тим положеннєм (значить — потверджують зроблений вивід),

[1]) Окрім того і топоґрафія оповідання не позволяє приложити його до иньших Звенигородів: і так Звенигород на Днїстрі і Звенигород над Збручом не можливі через те, що лежать на схід від Серета: Володимирко над Серетом держить ся оборонної тактики, яким способом він перейшов би за Серет і опинив ся б у Звенигородї, а Всеволод на схід від нього? се не обійшло ся б без бою і всяких трудностей, і лїтопись би згадала про се. Неможливий і Звенигород на Стрипі, що лежить на лївім боцї Стрипи і не може підійти під оповіданнє лїтописи.

або чи не треба (в противнім випадку) припустити істнованнє двох Звенигородів, як то деякі робили.

Таких місць властиво два, не рахуючи, що під тим же 1144 р. Іпатська лїтоп. оповідає, як Галичани, користаючи з виїзду Володимирка на лови до Тисьменицї, закликали з Звенигорода до себе Івана Ростиславича, але Володимирко приступив під місто і під час одного з нападів Івана заступив йому дорогу до міста, так що сей, не можучи пройти в Галич, втїк на Дунай і звідти до Київа (Іпат. с. 226). Ніяких важних для нас топоґрафічних вказівок се оповіданнє не дає, але не дає нїчого, що не згоджувалось би з положеннєм Звенигорода коло Львова (Галичане кличуть Івана, користаючи, що Володимирко поїхав з Галича в цїлком противну сторону — на полудень).

Важнїйші два иньші оповідання. Під р. 1208 Іпатська лїтоп. оповідає про похід Угрів в Галичину для посадженнія на галицькім столї Данила; військо угорське взяло Перемишль і звідти іде під Звенигород (оттуду же проидоша ко Звенигороду); сюди прибули до них помічні війська з Польщі, з Белза і з полудневої Волини (з Луцька, Дорогобужа й Шумська), а Роману, кн. звенигородському в поміч прийшли Половцї і виступили, щоб не дати прилучити ся помічним волинським полкам до угорського війська: вони дали їм битву на переходї через річку Люту, коли ж Половцям не вдалось їх задержати, Роман побіг шукати помочи в руських князїв, але на дорозї його зловлено в Шумську; тодї Звенигородцї піддали ся, й угорське військо приступило до Галича, де й закінчив ся похід (Іпат. с. 485—6). З сього оповідання видно, що Звенигород лежав між Перемишлем і Галичом, що зовсїм згоджуєть ся з положеннєм Звенигорода під Львовом (і зовсїм не пристає до иньших Звенигородів).

Зовсїм анальоґічний похід маємо в Іпатській лїтоп. під р. 1226. Угри ідуть на Мстислава, тодїшнього князя галицького, похід роспочинаєть ся взятєм Перемишля:

Королеви же ставшю во Звенигородѣ, и посла вои свои к Галичю, самъ бо не смѣ ѣхати к Галичю: повѣдахуть бо ему волъхвы угорьскыя, яко узрѣвшу Галичь не быти ему живу; он же тоя ради вины не смѣя ити в Галич, яко вѣряшеть волъхвомъ. [Днѣстру][1]) же наводнившюся, не могоша перейти. Мьстиславъ же выѣха противу с полкы; онѣм же позоровавшимъ [на ся],[2]) и ехаша Угры во станы своя. Бѣ [же][3]) с королемь

[1]) З ХП., в Іпат. помилкою: Днѣпру. [2]) В Іпат.: насъ. [3]) В Іпат.: бо.

Пакославъ с Ляхы. Оттуду же поиде король (тим часом, поки його військо стояло під Галичом) ко Теребовлю и взя Теребовль, и поиде к Тихомлю и взя Тихомль; оттуду же приде ко Кремянцю и бися под Кремянцемъ, и много Угоръ избиша и раниша... Оттуду же приде король ко Звенигороду."

Коли ж Мстислав побив Угрів під Галичом, „король же смятеся умомъ, и поиде и[з] земли борзо. Данилови же пришедшу ко Мстиславу с братомъ Василкомъ ко Городку", Судислав відрадив їм нападати на короля, хотячи його уратовувати від останнього упадку. На поміч королю йшов Лешко з Польщі, але Данило, зробивши діверсию,[1]) примусив його вернутись. „А король угорьскы иде во Угры" (Іпат. с. 499—500).

Се оповіданнє дає далеко більш вказівок про положеннє Звенигорода, ніж попереднє. І так, довідуємось, що як з одного боку Звенигород лежить по дорозї з Перемишля до Галича, так з другого боку — по дорозї з Перемишля на Теребовлю і полудневу Волинь; при тім від сієї останньої дороги Галич зістававсь десь на узбічю (король, вислявши військо під Галич, поки воно там стоїть, іде на Волинь і вертаєть ся назад до Звенигорода); дорога з Угорщини (правдоподібно, десь повз Перемишль) до Звенигорода йде недалеко від Городка (Данило, йдучи за королем, як той тїкає з Звенигорода до Угорщини, здоганяє його недалеко Городка). Всї сї призна́ки зовсїм згоджують ся з положеннєм Звенигорода під Львовом (а знов не згоджують ся з положеннєм всїх иньших Звенигородів, що лежать по за згаданим трикутником: Перемишль-Галич-Теребовль).

Иньші лїтописні згадки про Звенигород топоґрафічних вказівок не дають.

Таким чином лїтописні відомости вказують на Звенигород під Львовом як на єдино можливий з галицьких Звенигородів: де чим виразно вказують власно на нього і нїчим не натякають на істнованнє в Галицькій Руси ще якогось иньшого, другого Звенигорода.

Сї вказівки лїтописних джерел на підльвівський Звенигород катеґорично підпирають, усуваючи всяку непевність, археольоґічні факти. Я полишаю тут на боцї ті археольоґічні находки, що йдуть з ранїйших часів, або що можуть бути датовані ріжними часами, й обмежу ся тільки на находках предметів характерних для часів Руської держави, бо про се тут справа. Такими треба

[1]) Про се місце дивись мої примітки, Записки т. VIII, misc., прим. 2.

уважати: богату колєкцию фраґментів обручок з кольорового шкла — окраси характеристичної для нашого побуту з князівських часів, далі богату колєкцию марморяних хрестиків і бронзових енколпіонів, нарешті — поливяні цегляні плитки, зовсім анальоґічні з галицькими. Сї находки доводять над всяку непевність, що на ґрунтах підльвівського Звенигорода істнувала якась більша осада — якийсь город в часах Руської держави. А що се був якийсь визначнїйший, більший город — на се знову вказують печатки з тих часів; дотепер їх відомо з звенигородських находок три: одна має імя київського митрополита Константина — правдоподібно Константина II (зрештою се не робить великої ріжниці в хронольоґії, бо обидва Константини були митрополитами в 3-ій чверти XII в.), дві другі анонїмні (з іменем сьв. Василия). Подібними находками не богаті навіть і найбільш визначні полїтичні та культурні центри давньої Руси, й вони доказують, що в підльвівськім Звенигородї колись полїтичне й культурне житє йшло на велику руку, що се був визначний культурно-полїтичний центр, такий, яким був історичний галицький Звенигород.

Сконстатувавши таким чином, на підставі історичних і археольоґічних фактів, що старий княжий Звенигород напевно стояв на ґрунтах теперішнього Звенигорода під Львовом, ми оглянемо тепер його історию — знов таки на підставі історичних і археольоґічних фактів.

IV.

Находки камяного знарядя в Звенигородї й на ґрунтах його показують, що місцевість ся була залюднена вже в часи неолїтичної культури, себ то в часи, значно ранїйші від перших історичних звісток про сї краї. В такі далекі часи ми заглублятись не можемо, констатуємо лише факти. Так само констатуємо, що слїди залюднення маємо із перших віків нашої ери (римські монети й деякі характерні предмети тодїшньої культури, як фібулї), при тім мусимо звернути увагу на те, що і саме положенне Звенигорода дає привід догадуватись про заснованнє сїєї осади в дуже ранні часи. Сучасна археольоґія констатувала для городів — замків часів князївсько-дружинних як тип — положенне на крутій горі або розї, і в замчищах, положених на рівнинї, часто на мочарах рада бачити слїди давнїйших осад. Звенигород, положений на острові серед багнистих мочарів Білки, на цїлком незначнім підвисшенню, власне відповідає типу сих

городищ, і може вказувати на давнїйші часи свого заснування. Ми одначе не будемо знову таки застановлятись над тими давнїйшими часами, бо не маємо з них нїяких детальнїйших відомостей про Звенигород, і переходимо до князївсько-дружинних часів нашої історії.

Як відомо, перша історична звістка про Звенигород належить до другої половини XI в. (під 1086 р. в Лаврент. лїтоп., під 1087 в Іпатській), і лежить він на території, що в XI в. виступає з іменем „Червенських городів". Етноґрафічним підкладом сієї території, опираючись на словах Початкової лїтописи, що Дулїби жили по Бугу (Іпат. с. 7), з певною правдоподібністю можна уважати Дулїбів. Назва Червенських городів (що вперше виступає під р. 1018 (Іпат. с. 101) вказує, очевидно, на якусь полїтичну орґанїзацию в сїм краю, одначе — як рання ся орґанїзация, чи була вона витвором самого дулїбського народнього житя, чи витворилась уже впливом князївсько-дружинного устрою — годі про се сказати, бо се питанне взагалї зістаєть ся неясним. Як відомо, в звістцї Масуді про державу Валинана богато істориків бачуть державу волинську — дулїбську; в сю державу мусїли б входити і дулїбські західнї округи, пізнїйше обняті назвою Червенських городів. Як нї — то сполученнє сих округів в якусь полїтичну цїлість могло бути наслїдком прилучення їх до київської держави з її князївсько-дружинним устроєм, що мабуть наступило уже з кінцем IX в. (див. мою Історию Украіни-Руси I. 262—3).

Найранїйше виступають зпоміж сих червенських городів Червень і Перемишль, потім Белз, але в склад їх, очевидно, входили і ті „ины городы", що 981 р. привернув на ново до Київа Володимир. Не може бути найменьшої непевности після сказаного вище про стародавність Звенигорода, що й він був в числї сих „иньших городів". Аж до середини XIII в. на верхнїм Побужу між Перемишлем і Бужськом ми не бачимо властиво нїякого визначнїйшого міста окрім Звенигорода, і є повна правдоподібність думати, що він вже під час прилучення сієї території до Київської держави належав до видатнїйших пунктів між тими „иньшими городами", що уважали своїм полїтичним центром десь у X в. Червень.

В наших історичних джерелах Звенигород в ролї полїтичного центра виступає, і то лише на короткий час, — в оповіданню про боротьбу синів Володаря; оповіданнє се переховало ся у Длуґоша, в джерелї отже досить каламутнім, але не має ознак непевности, тож справедливо приймаєть ся істориками.

В сім оповіданню Звенигород виступає як столиця меньшого Володаревича — Володимирка, тим часом як старший — Ростислав бере Перемишль. Таким чином Звенигород виступає політичним центром галицького Побужа — аж до волинських границь (що обіймали й пізнійшу землю Белзьку). Але дуже правдоподібно, що в такій ролї Звенигород виступав уже й перед тим. Ми знаємо поділ галицьких волостей між Володарем і Васильком, по смерти старшого їх брата — Рюрика; Володар — старший сидів в Перемишлї й очевидно — володів галицьким Побужем і Посянщиною, Василько — меньший сидів в Теребовлї й володів — очевидно — галицьким Подністровєм. Нема причин думати, щоб до смерти Рюрика Василько зіставав ся без волости; Рюрик сидів в Перемишлї, один з його братів меньших — в Теребовлї, а другий? — дуже правдоподібно, що в Звенигородї (я припустив би — що то був Володарь і по смерти Рюрика сполучив в своїх руках обидві волости). Але се буде гіпотеза; констатувати ж можемо таку ролю Звенигорода лише для часу від смерти Володаря. Але само виступленнє Звенигорода під р. 1087, як місто, куди вибрав ся Ярополк, чи то в гостину, чи — що правдоподібнїйше — походом, в усякім разї вказує на якусь визначнїйшу ролю сього міста тодї, хоч би припустїм, і не мав він ще в той час свого осібного князя.

Тут ми задержимось, щоб висловити деякі гадки, властиво — здогади що до Звенигороду. Ми бачили, що ся осада сягає часів дуже давнїх. Положена на великім шляху галицько-волинськім, на вододїлї двох басейнів, могла вона розрости ся до значного міста. Коли війни князївсько-дружинних часів виробили нову тактику і способи укріплень, пробувано помогти оборонї Звенигорода тим замком коло Підгородища, укріпленим відповідно новим вимогам, але він стояв за далеко. По старій памяти, інерцією, значіннє Звенигорода держалось, і він ще довго служив політичним центром, але нові вимоги давали себе відчувати, він не сповняв свого призначення — оборони того шляху, і нарештї його заступлено новим оборонним замком, заложеним в сусїдстві на високім шпілю, що й перейняв потім зовсім значіннє Звенигорода — Львовом.

Але все се лише здогади, вернїмось до фактів. Політичне й воєнне значіннє Звенигорода держить ся аж до другої половини XII в. Бувши якийсь час столицею Володимирка, Звенигород, здаєть ся, став потім столицею волости, виділеної Володимирком для Ростиславого сина Івана, коли Ростислав помер і Володимирко, сполучивши в своїх руках всї галицькі волости, заложив нову столицю

Стефан Тимошівський

в серединнім Галичі. Повстанне проти Володимирка Галичан, що покликали до себе князем Івана з Звенигорода (Іпат. с. 226), позбавило Звенигород значіння столиці: Іван мусїв тїкати з Галичини, і Звенигород увійшов в ряди галицьких провінціяльних міст. В р. 1146 сидїв тут Володимирків воєвода Іван Халдєєвич, що відбив ся від військ висланих Всеволодом київським; сей епізод цїкавий між иньшим тим, що говорить про укріплення — „острог“ міста (Іпат. с. 228). До свого колишнього столичного значіння вертаєть ся Звенигород — і то знову лише на короткий час — доперва на початку XIII в.: брати Ігоревичі, покликані Галичанами по смерти Романа, подїлили між собою галицькі волости так, що Роман взяв Звенигород (при тім Звенигород виступає на другім містї між галицькими волостями, вище Перемишля і Теребовлї — Іпат. с. 484). По крівавій банї, заданій Ігоревичами галицьким боярам, боярські недобитки виставили проти них Романовичів, попертих Уграми. Звенигородцї одначе стояли міцно за свого князя і піддались Уграм, як ми бачили, доперва як ті полонили його. З тим кінчить ся на завсїди столична роля Звенигорода. Одначе він ще грає визначну ролю між галицькими містами: Мстислав в 1221 р., хотячи боярському проводирю Судиславу показати свою ласку і „честь велику“, дає йому Звенигород держати (Іпат. с. 493). В останнє виступає він перед Батиєвим походом, як міцний город, де Михайло Всеволодович з Уграми відбив ся від Данила (Іпат. с. 517).

По сім Звенигород зникає; не згадує за нього більш Галицько-волинська лїтопись в XIII в., не виступає він і в оповіданнях про походи Казимира на Русь, його місце заступає Львів, що в перше виступає в оповіданню про подїї 1250-х років. Таке нагле замовчанне Звенигорода об'ясняли тим, що його зруйновали Татари (Ільницький ор. с. с. 20); се було б дуже правдоподібне об'ясненнє, коли б можна було думати, що зруйнованнє такого визначного міста, як Звенигород, могло бути замовчане в лїтописи, а то трудно. Приходить ся думати, що причина упадку Звенигорода була иньша, і я вертаюсь до висловленої вище думки — про невідповідне положенне Звенигорода як на той час.

Коли для історії залюднення починаєть ся новий богатий материял в формі актів ґродських і земських — в серед. XV в., виступає й Звенигород, але вже як цїлком звичайне село,

[1]) Akta grodzkie i ziemskie XV p. 422.

воно належить тром братам: Яну, Юрию і Станїславу de Chodorowstaw[1]) і виступає під назвою Zvynnigrod, Szvyngrod, Vynigrod, Zwyngrod, і дуже часто — Zmygrod[1]). Ходороставські звичайно звуть ся державцями (tenutarii),[2]) се наводить гадку, що Звенигород був королівщиною. Згадуєть ся в Звенигородї й сьвященник (pop — під р. 1443).[3]) В процесах дуже часто фіґурує звенигородський став, запродуваний львівським міщанам. В однім документї виступає мито (theloneum), що виберає в Звенигородї вдова по Станїславу.[4]) Цїкаво, що в вотивній написи 1705 р. Кощаковського (див. низше) Звенигород зветь ся „градом“: чи се стара традиция про його колишнє значіннє, чи наслїдок того, що був він місточком, — на разї сказати не вмію.

V.

Тепер перегляну за порядком звенигородські находки, які я сам оглядав, або про які міг зібрати докладнїйші звістки. Повторяю, вони стали предметом уваги й збирання тільки в кількох останнїх роках, а й тепер частина їх іде по руках і затрачуєть ся, так що зібране мною дає лише властиво приклад того, що знаходить ся в старім Звенигородї. Я пічну від предметів з перед-історичних часів сеї місцевости, розуміючи границею перехід сих земель в сферу державного й культурного житя давньої Руси, додавши сюди й такі, що можуть належати і до ранїйших і до пізнїйших часів; в скобках означаю, в котрій колєкциї переховуєть ся кожда річ.[5])

Камень.

Сокірка з ясного полїтерованого креміня, 8,5 цм. довга, 3,5 і 5,5 цм. широкости, 2 цм. грубости в обуху (Ставр.).

Сокірка меньша з сїрого креміня, оббита, при вістрях злегка приполїтерована, 8 цм. довга, 5 цм. широка, найб. широк. 1,5 цм. (Мек.).

---

[1]) Akta grodzkie i ziemskie т. XIV і XV, див. показчики, Sub vocibus, що Zmygrod означає Звенигород, видно з того, що сї назви міняють ся — напр XV. р. 422, 462, также з імен державців.

[2]) Ibid. т. XIV р. 92, XV р. 70, 272.

[3]) XVI р. 96.

[4]) XV р. 462.

[5]) Скорочення Бил. — означає колєкцию о. Билинкевича, Мек. — д. Мекелити, моя — мою власну, Ставр. — музей Ставропиґії. При річах виданих в сїй статї означено таблицю й число.

Сокірка — молоток (hâche-marteau) з полїтерованої кристалічної породи — темного ґранїта чи базальта, 10 цм. довгий, широкий при дїрі 5 цм., диям. дїри 2,5 цм. (Ставр.); знайдений на ур. Роспутнім, під камяною плитою при кістяку, при голові; окрім того мав бути там і горнець. Камяна плита лежить тепер коло школи.

Теж — з полїтерованого ґранїта, розбита (частини бракує), 12 цм. довга, 5,5 цм. груба і стільки ж мала вширки, диям. дїрки 3 цм. (моя).

Теж — з полїтерованого діорита, 9,5 цм. довга, 5,5 цм. широка і 3,5 цм. груба, отже меньша і узша від попереднїх, широкість дїри 2 цм. (Мек.).

Нуклеус сїрого креміня з слїдами відбитих ножиків (Ставр.).

Три кремінних круглих галки (до відбивання кремнїв — percuteurs), більша має обводу 18—20 цм. (була подібна иньша ще знайдена), друга 17 цм., третя дуже маленька — тільки 12,5 цм. (Мек.).

Фраґмент списа, білого креміня, підправленого дрібними ударами з країв, 5,5 цм. довгий, 3,5 цм. широкий, кінець уломаний (Мек.).

Фраґмент — теж чи не списа, сїрого креміня, 3 цм. довгий, одна сторона гладка, друга з трома ґранями (моя).

Фраґмент пили, сїрого креміня, довтий 8 цм, широкий 2,7 цм. (Мек.).

Ножик — темного креміня, 10 цм. довгий, шир. 2 цм. (Мек.).

Ножик — майже цїлий, сїрого креміня, довгий 14,5 цм., найб. шир. 4 цм. (Мек.).

7 фраґментів кремінних ножиків, 3,5 до 5,5 цм. довжини (6 Мек. і 1 моя).

Скребниця (?) сїрого креміня, довга 9 цм., шир. 5 цм. (Мек.).

Фраґмент нїби ножика, але вістря підправлені дрібними ударами, так що стали зубчаті, а не гострі, 6,5 цм. довг., 2,4 цм. шир. (Мек.).

Гарно і тонко вироблена кремінна стрілка з двома борідками і зломаною ніжкою, 3,5 цм. довга (Мек.).

Фраґмент тонкого і легкого кремінного вістря (для стріли?), 3,5 цм. довгий (Мек.).

Пряслиці з червоного шифера, переважно темного (вишньового), рідше ясного; дотепер звістно їх кілька десять в ріжних колекциях, ріжної великости, найчастїйше 1,5 до 2,5 цм. диям., грубість 1—1,5 цм. Зрідка трапляють ся і більше — до 3 цм.

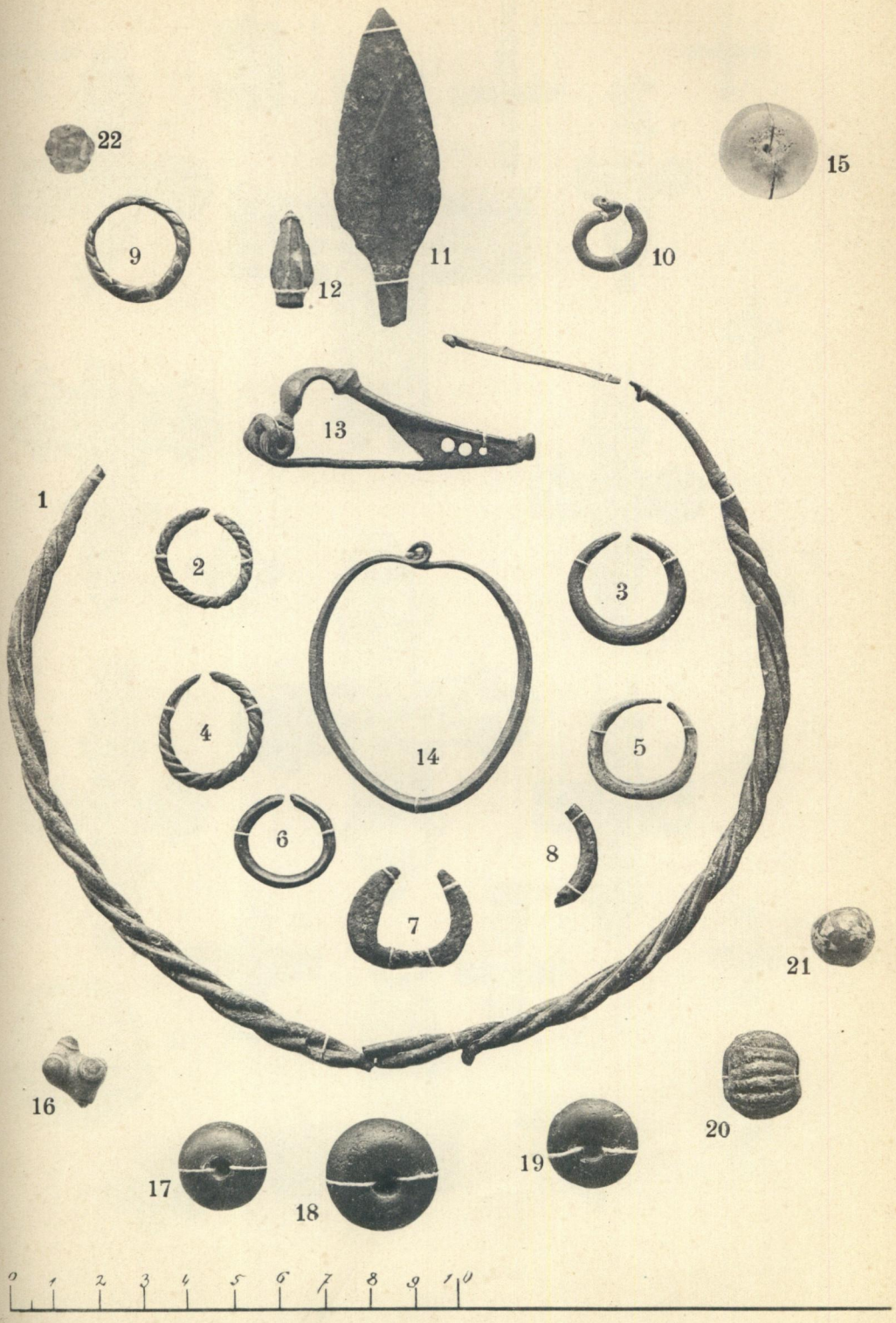
22
15
9
12
11
10
13
1
2
3
14
4
5
6
8
7
21
16
20
19
17
18
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

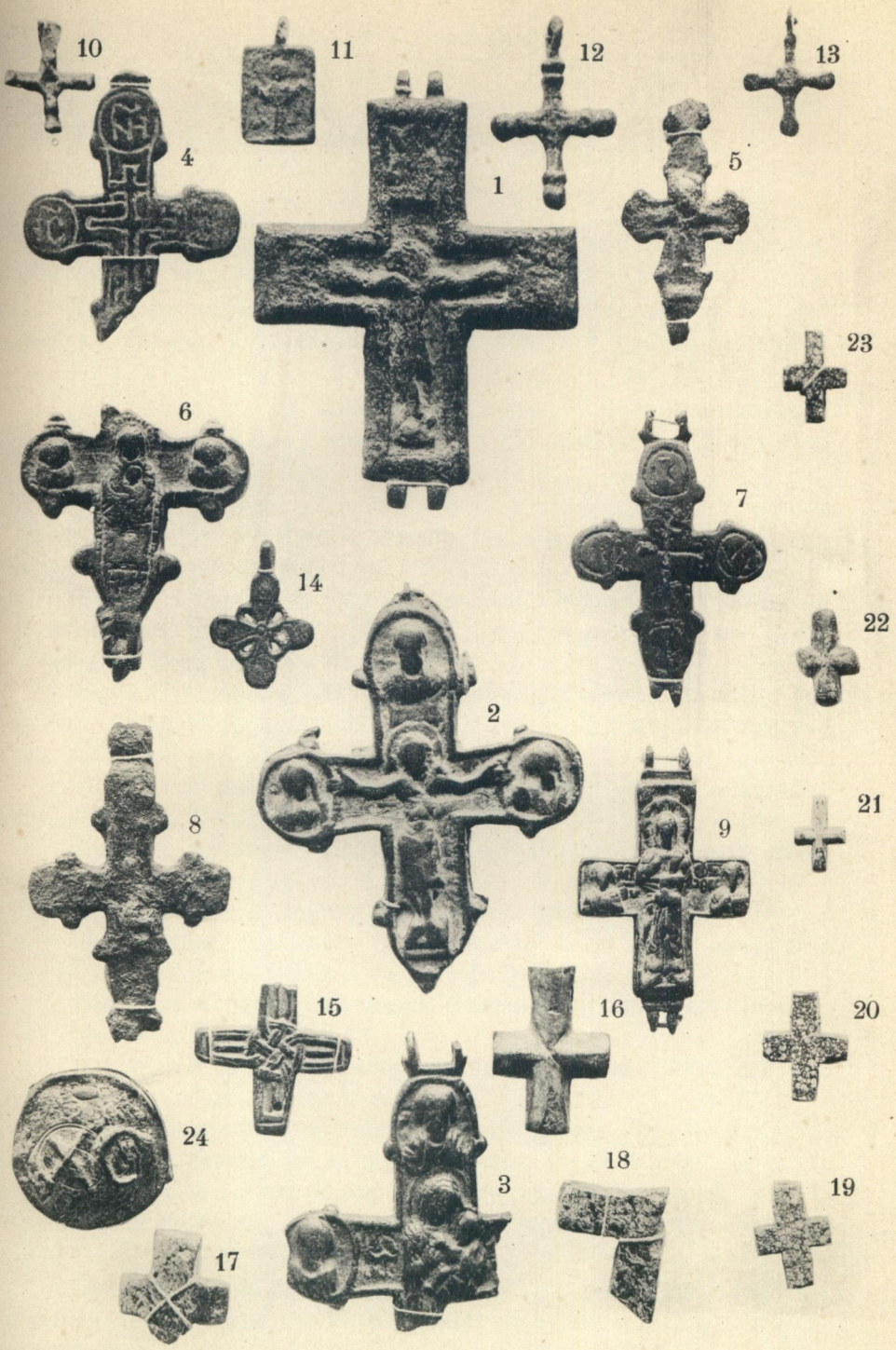
10
11
12
13
4
1
5
23
6
7
14
22
2
8
9
21
15
16
20
24
3
18
19
17
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
Z/0

диям. Окрім того стрічають ся й глиняні, або тієї ж великости, або й трохи більші (бо лекші) — до 3,5 цм.

Бронза, срібло, шкло.

Бронзовий спис, форми лаврового листу, саме вістрє (без ніжки) довге 6 цм., широке 2,5 цм.; ручка 1 цм. (Ставр.) — таб. I. 11.

Бронзова стріла трогранна, з заокругленими гостриями і борідками, ніжка кругла, порожня в середині — до втикання стріли, 2 цм. довга, 1 цм. широка (Ставр.) — таб. I. 12.

Дві фібулї т. зв. арбалєтні (римського провінционального типа), ріжнять ся тим, що одна має дві дірочки, а друга три, 6 цм. довгі (Мек. і Бил.) — таб. I. 13.

Бронзова гривна з грубого дрота у троє скрученого, в трох фраґментах, ціла мусіла мати коло 50 цм. довжини (Мек.), знайдена разом з фібулою — таб. I. 1.

Мала каблучка до висків, типової форми т. зв. букви **s** (з відігнутим кінцем), з срібла, 1 цм. диям.; знайдена разом з фібулою Мек., таб. I. 10.

Каблучка з бронзового дрота в двоє скрученого, грубша в середині, кінцї не прироблені, диям. 2,25 — 2,5 цм. (Ставр.) — таб. I. 4.

Подібна-ж каблучка, але з срібла, кінцї оловом прильотовані, диям. 2,2 цм. (Ставр.), таб. I. 9.

Подібна бронзова каблучка, але однакової грубости ціла, диям. 2 цм. (Мек.), таб. I. 2.

Дві каблучки з круглого масивного бронзового дрота, грубшого в середині, тоньшого при кінцях, кінцї не прироблені, диям. 2,4 і 2,5 цм. (Бил.) — таб. I. 3 і 5.

Каблучка з плоскої бронзової бляшки з тоньшими кінцями ($2^1/_2$ цм.) — Мек., таб. I. 7.

Каблучка з бронзового чотирогранястого дрота, диям. 2,2 цм., кінцї не прироблені (Мек), таб. I. 6.

4 фраґменти круглих бронзов. дротів грубших, кругло зігнутих (яких 4,5 цм. могли би мати в дияметрі) — Мек., таб. I. 8.

Брансолєта (?) з бронзов. чотирогранястого дрота, трохи грубшого в середині, кінцї закручені кругло, 17 цм. наоколо, зігнута занадто сильно (моя) — таб. I. 14.

Був знайдений ще бронзовий лихтарик до оливи, звичайного античного типа, з гачком до завішування; де він тепер, не звісно.

Львівська державна наукова бібліотека
№

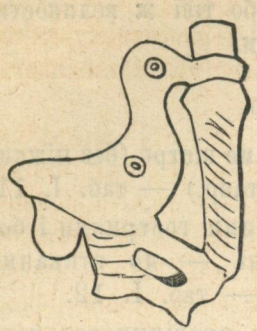

Була знайдена срібна бляшка з дірочкою, що представляла птицю (голуба?) коло стовпчика, яких 3,5 цм. великости; де тепер — не знати (рисунок зроблено з копії о. Билинкевича).

Римські монети.

Римських монет в останніх роках було знайдено сім, з них знаю чотири: одна республіканська, друга Траяна, третя Гадріана, четверта Антоніна.

Шкло: обручки й намиста.

Фраґменти шкляних обручок стрічають ся дуже часто, особливо на урочищах; найчастійше се скручені спирально обручки однокольорові, ріжної фарби, рідше гладкі або ріжнокольорові. Диаметр буває коло 6 цм. і меньше, диаметр самої шкляної палички від 0,4 до 1 цм. (у сплощених), найчастійше 0,5—0,7 цм. З того, що мав у своїх руках, можу я уставити такі типи сих шкляних обручок:

Спиральні прозорчасті: темно-сині (дуже часті), ясно-сині, ріжних відтінків (між иньшим гарного кольору морської води) й фіолєтові, зеленкаві (темно зелені) й темні, непрозорчасті, темної барви зеленкавих і синявих відтінків; — все одностайного кольору. При тім спираль звичайно дрібна — 1—1½ міл. і скісна до лїнії обводу обручки (яких 45°), зрідка стрічають обручки, де лїнії спиралї зближають ся до лїнії обводу (бачив дві темного шкла і ясно-синю) або противно — ідуть майже під простим кутом до лїнії обводу (одна ясно-синього шкла). Также рідко стрічають ся обручки з грубшою спиралею (1 — синього шкла).

Спиральні двокольорові — обручка зеленкавого шкла і по ній спирально іде жовтий поясочок шкляної емалї, на двох обручках узенький (коло 1 міл.), на третій ширший (коло 4 міл.), на четвертій слїди червоного пояска, на пятій кольор поясків вицьвів зовсїм.

Обручка ясно-зеленого шкла, гладка, але покрита жовтою глинистою масою, зверху пофарбованою на брунатно і виробленою на спиральну поверхню; серед неї теж спиральні узенькі пояски темно-червоної маси.

Гладкі обручки (рідші взагалі) темно- і ясно-синї ріжних відтїнків, ясно-зелені і темно-зелені („травяного“ чи „фляшкового“ кольору), фіолєтові, темні — все однобарвні.

Гладкі ріжнокольорові — темнозелена, по нїй спирально ідуть узенькі поясочки жовті і червоні, друга — теж, але з ширшими поясочками жовтими і червоними, третя — теж, з поясочками червоними і помаранчовими, четверта теж — але широкий жовтий поясок іде по периферії обручки; дві білого (трохи жовтавого) прозорчастого шкла і по нїй іде спиральний поясок жовтавого кольору, третя подібного шкла, але з поясочком жовтогорячої (помаранчової) фарби.

Поруч звичайно зроблених з круглої палички шкла стрічають рівні з середини, або й зроблені з трегранястої палички.

Осібно стоїть маленька каблучка (диям. яких 5 цм.), тоненька (яких 3 мм. диям.), темно-зелена, гладка, з поздовжним жовтим поясочком по зверхнїм обводї.

Намиста, переважно шкляні — прозорчастого і матового, більші й меньші; між ними звертають увагу більші (3) з зеленого прозорчастого шкла, найбільша має диям. 2,5 цм., друга орнаментована двома червоними кружками наоколо дїрки — таб. I, 17, 18, 19, і дві з шкла полїтерованого гранчасто (жовта і синя); четверта з білого прозорчастого шкла, але дуже мало потерпіла від часу (2,2 цм. в диям. таб. I, 15); звертає увагу ще маленька білого шкла, цїла в ґульках (1 цм. в диям., таб. I, 22).

Окрім того є намиста сердолїкові (карнеольові), порцелянові (з них є дві сїрі, орнаментовані білими і жовтими капками — таб. I, 21, а третя — білими поясками), четверта білої порцеляни, але орнаментована ґулями синього прозорчастого шкла (таб. I, 16); є намиста з глинистих композиций, з кольоровою поливою, і камінні: одна більша, кругла (коло 2 цм. диям.), з різбленими ровчачками вздовж наоколо (таб. I, 20), друга — маленький цилиндрик (1 цм. диям.) — кол. Бил., Мек., моя.

Печатки й пльомби.

Переходячи до старинностей з історичних — християнських часів, на першім місцї положимо незвичайно важні оловяні печатки.

Перша — печатка київського митрополита Константина: горішня й нижня части, де виходив шнурок, вищерблені, оден

бік витятий ножом (правдоподібно — находчиком); високість в найбільшім місці — 3 цм., широкість в найширшім 2,5 цм. (в поданій у нас копії диаметр побільшено майже в двоє). З одного боку читаєть ся добре захована напись:

КΩNϛAN
TINOCЄΛЄ(Ω
Θ)ϒMPOΠO(ΛI
T)HCΠACH(C
P)ΩCIAC

себто *Κωνσταντίνος ἐλέῳ Θεοῦ*[1]) *μητροπολίτης πάσης Ῥωσίας*. З другого боку образ Божої Матери (патронки київської катедри) на троні з Христом на руках, сильно знищений двома гострими штрихами; поли ризи спадають на поручи трону, хитон сильно

і схематично зфалдований, на чолі примітний хрестик на ризї (на копії, відбивши сьвітно, вийшов він ясною плямкою), лиця знищені; коло нїмба *MP* (знищено) *ΘΥ*. Належить ся печатка звенигородській церкві. Була мною вже опублїкована в XXII т. Записок (Miscellanea).

Досить добре захована печатка, диаметр 2,1—2,3 цм., з одного боку Матер Божа з піднятими руками (оранта), наоколо голови нїмб, на ризї — на раменах і чолї — хрести, коло нїмба

[1]) Властиво край букви скорше вказував на Т нїж на Θ.

напись *МР ΘΥ;* на колінах її Христос з хрещатим німбом наоколо голови; лиця приплескані. З другого боку сьв. Василий в омофорі, з німбом наоколо голови; образок покаліченій трохи гострим штрихом і придушений з одного боку; коло голови

напись: *Oʌ ВА СІ*, з другого боку *Л | ЄІ | Q*, себто *ὁ ἅγιος Βασίλειος*. Належить о. Билинкевичу. На нашій копії її дияметр побільшено у двоє.

Печатка досить зле захована, дияметр 2,3—2,5 цм., по середині пробита на скрізь, ще перед тим, ніж вийшла з землі, а напись по середині постругана, вже по виході з землі; з одного боку образок старого сьвятого з гострою бородою, в омофорі

в німбі, з євангелієм у руках (очевидно — сьв. Василия, але инакшого типа, ніж на попередній печатці); слїди написи дуже слабі — з правого боку є ніби *С*, з лівого *Л*, могло бути: *В | АС | І || Л ИЙ*, з другого боку:

ГИПОМОЗ
ІРЯ(БОУ)СѢ
ОЄМ(ОУ)КЯ
СІЛИ—

себто: Господи помозі рабу своему Васіли(ю); взяті в скобки букви знищили ся від тої дірки й стругання. Печатка ся в Ставропіґіяльнім музею, знайдена була давнїйше (вона була фотоґрафована між предметами археольоґічно-бібліоґрафічної виставки Ставропіґії, але в дуже мінїятюрній великости (дияметр 7 мілїм.)[1]); на нашій копії печатка побільшена у двоє.

Окрім того я чув, що знайдена була сього року іще одна печатка буцїм з словянською написею: сьв. Василий великий, але не міг дійти кінця, де вона подїла ся.

Отже мали б ми дві або й три печатки з іменем Василя; насуваєть ся ненароком імя сусїднього князя Василька теребовельського, особливо для печатки з руською написею; розуміють ся, се буде тільки здогад.

Тут же згадаю про иньшу находку:

Оловяна пльомба — на печатку вона за мала, бо має 1—1,1 цм. в дияметрі; виразних слїдів дїри для шнурка не має. З одного боку вона має трозубець, котрого середнє вістрє закінчене хрестиком (а лївий край від гори ущерблений); з дру-

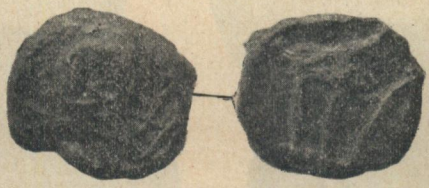

гого якийсь круглий предмет, котрий міг би бути чоловічою головою, але хиба дуже нефоремно виробленою, з правого боку її перехрестє або буква Х. О. Билинкевич, що має сю пльомбу, висловив здогад, що се образок Христа, а з другого боку геральдичний знак Володимира; дїйсно можна вказати, хоч і далеку, подібність його з знаком на монетах.

[1]) Див. „Археологическо-библіографическая выставка Ставропигійского института въ г. 1888 и 1889“ (фотоґрафічні таблиці, видані щось у 5 примірниках) і „Отчетъ изъ археологическо-библіографической выставки и опись фотографически снятыхъ предметовъ“ — таб. I ч. 63.

Камяні хрестики.

Фраґмент марморяного хрестика простої — рогатої форми, був широкий 3,5 цм., грубий 0,9 цм. (Мек. — таб. II. 18).

Фраґмент меньшого подібного хрестика, широкого 2,5 цм., грубого 0,75 цм. (Мек. — таб. II. 17).

Хрестик з жовтого мармору, простої — рогатої форми, гладкий, з ушками просвердленими у горішнім кінці, 2,5 і 3,5 цм. великости, 0,75 цм. грубий — Ставр.

2 хрестики подібні, але меньші, сірого з білими кропками мармору, 2,15 і 2,25 цм. довгі, 0,75 цм. грубі, ушко коло перехрестя в горішнім кінці (Мек. — таб. II. 19 і 20).

Хрестик з червоного мармору меньший, без дірочки, великости 1,75 і 1,25 цм., оден кінець пригострений трохи (Мек. — таб. II. 23).

Мініятюрний хрестичок з зеленого мармору, простої форми, кінці витесані осьмогранясто, в горішнім кінці дірки, довжини 1,5, шир. 1, груб. 0,25 цм. (Бил. — таб. II. 21).

Фраґмент хрестика з темно-жовтого глиняка, теж простої форми, з плетеним орнаментом, на обидвох боках однаковим, уломив ся на ушку (просвердленій дірі), пробовано замісь того висвердлити дїру в иньшім місці, потім ще в иньшім кінці, але се незручному майстрови не удалось; шир. 3,3 цм., в довжину був трохи більший (Бил. — таб. II. 15).

Хрестик з зеленкавого каменя, округло витесаний, з дірочкою в горішнім (довшім кінці), великости 3,5 і 2,5 цм., грубість (дияметр) 0,7 цм. (Мек. — таб. II. 16).

Маленький хрестик з вишньового шіфера, округло витесаний, простої форми, з кінців обломаний, з дірочкою в горішнім (довшім) кінці, довжини 2, шир. мабуть 1,5, грубість 0,5 цм. (Бил. — таб. II. 22).

Енколпіони.

Енколпіон — з одного боку розіпятий Христос (половина цїла), з другого Богородиця (?) (лївий бік відломаний); хрест майже квадратний (8 цм. вздовш і 7 цм. вшир), простої форми (без округлих амплїфікацій); пластика дуже важка, груба; половинки зполучають ся трома ушками в горі і цьвяшком, що входить в дірочку в низшій части; обидві половини разом не мають і центиметра грубости — Ставр. таб. II. 1.

Половинка енколпіона: хрест простої рогатої форми, рівнокінчастий, що замикав ся трома ушками; Христос в хрещатім німбі, з евангелієм, благословляє; фіґура закоротка і притяжка, але зроблена розмірно добре, в горі коло німба ІС ХС, з боків Божа Мати — МР ΘΥ і Іоан — ΟΛΙΟ ΘЄΟ (останні три букви зовсім ясні, попередні не всі); довгий 6 (з ушками), широкий 2,5 цм. (Бил., таб. II. 9).

Енколпіон цілий, але дуже заржавів, з одного боку розіпятий Христос, з другого Богородиця?, довгий 6,5 цм., шир. 4,5 цм., грубий (затворений) 1,2 цм.; кінці закруглено в формі трилистника — (моя, таб. II. 8).

Половинка зовсім подібного, але меньшого енколпіона — розіпятий Христос; довгий з ушками 5,15, широкий 2,6 цм., сильно заржавів (Мек., таб. II. 5).

Фраґмент енколпіона — барельєф досить тонко вироблений — Богородиця з Христом посередині, сьвяті зверху й з боків; кінці заокруглені медаліонами; мав 6,5 вшир і мб. коло 9 вздовш (окрім ух) — (Ставр., таб. II. 3).

Фраґмент половинки енколпіона, з замочком, з заокругленими кінцями: Божа Мати з Христом і з боків дві фіґури, рисунок подібний до попереднього, але робота далеко грубша; шир. 4,75, груб. 0.6, верх відломаний (Бил., таб. II. 6).

Половина енколпіона — хрест з заокругленими кінцями, половини сполучались трійними ушками вгорі і внизу; інкрустований хрест трираменний, на кінцях написи, теж інкрустовані; 4,5 вшир і 5,25 вздовш, без ушок (Ставр., таб. II. 7).

Фраґмент половини енколпіона подібної форми, але більшого: вирізблений трираменний хрест, в медаліонах бічних ІС (ХС), в горішнім НН, широкий 4,6 цм. (Мек., таб. II. 4).

Два хрести зовсім однакові (з одної моделі, але здаєть ся не з одної форми), зроблені як дві половини енколпіона, але дуже плитко і без завіс (зовсім перетворені в якісь орнаментаційні придатки); при виливанню, з браку металю, вийшли дїри; кінці заокруглені; довг. 8,5, шир. 7,5, груб 0,4 цм.; розіпятий Христос, з боків Божа Мати і Іоан, вгорі сьвятий з бородою (Бил. — таб. II. 2).

Іконки, хрестики бронзові.

Бронзова маленька іконка з ушком, довга (без ушка) 2 цм., шир. 1,5 цм., Покров Богородиці — стояча фіґура з омофором

(суджу з того, що оранта мусїла б мати вище руки); другий бік гладкий (Мек., таб. II. 11).

Мідяна іконка, з відломаним ушком, з одного боку вирізаний Христос, напись: І. Х.; з другого — хрест в арабесцї; робота дуже груба (Ставр.).

Маленький бронзовий хрестик, з ушком, з розширеними й заокругленими кінцями, без образків, 2,6 (з ушком) і 2 цм., великости (Бил., таб. II. 13).

Подібний, але неформенїйший, з грубо зробленим випуклим хрестом на раменах в серединї, по обох боках, 2,5 (з ушком) і 2 цм. великости (Бил., таб. II. 10).

Мідяний хрестик з круглими раменами, з галочками на кінцях, на раменах витиснений хрест, довгий з ушком 4 цм. широкий 2,5 (Мек., таб. II. 12).

Нотую ще — але мабуть пізнїйший: мідяний хрестик, рівносторонній, кінцї заокруглені й орнаментовані круглими придатками, з обох боків емальований — жовтою й синьою емалею, великости 4 (з ушком) і 3 цм.; знайдено в замку (Бил.).

Мідяний хрестик з раменами форми груші, довгий 3 цм. (з ушком), шир. 2,2 (Мек., таб. II. 14).

Тутже згадаю іще фраґмент з зеленкавого шкла — кружок з обідком наоколо, а посередині випуклі букви *4XC*; він найбільше пригадував би дінце фляшечки, але нерівний з обох боків (Бил. — таб. II. 24).

Поливяні цеголки (кафлї).

На ріжних місцях стрічають ся в значнім числї цегляні поливяні плитки ріжних форм.

Дуже часті фраґменти острокутних цегляних плиток 2 до 2,5 цм. грубі; мої екземпляри мають кут яких 60°, але в музеї Ставропігії показувано як звенигородські плитки далеко гострійші (до 30°), цїлі 10 і 16 цм. довгі, і меньші 11 і 13 цм.; взагалї форма їх не зовсїм однакова. Цегла має блїдо-рожевий колїр. Полива найчастїйше ясножовта, але є брунатна (коричнева), зелена, темно-синя. З тої-ж самої цегли, з тою-ж ясно-жовтою поливою стрічають ся, але рідше плитки заокруглені, коло 8 цм.

довгости і 6,5 широкости, грубість коло 2,5 цм.; з лиця вони більші і з'ужують ся в напрямі до обороту, на боках вони мають часом слїди вапна (цемента); тут подано вид їх з лиця і з оборотної сторони, в натуральній великости.

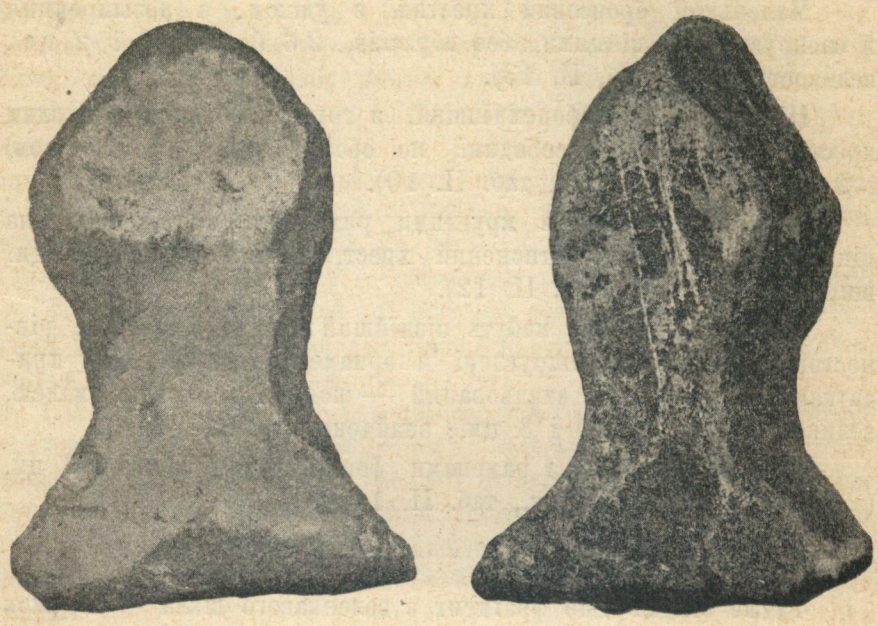

Стрічають ся зрідка подібні плитки простокутні, вел. 13 і 18,5 цм., і ще форми трапеза, але з легка вигнутими рівнобіжними сторонами (скісні сторони 8 цм., рівнобіжні 9 і 17,5).

З иньшої цегли — червонїйшої й мякшої — вироблені четверокутні плитки; форма їх трохи подовгаста — довг. коло 12,5, шир. коло 10,5, груб. 2,5 цм.; полива на них була зеленава, але сильно зжовкла і зрудїла. Вони теж досить рідкі (Мек. і моя).

Три роки тому в землї припадково знайдено якусь виложену з тих плиток фіґуру: три четверокутні плитки стояли сторч одна на другій, потім над ними лежало 9 звичайних трикутних плиток, ріжного колїру, уложених в якусь многокутну фіґуру; більше окрім них не було тут таких плиток, і правдоподібно ся фіґура була зложена пізнїйше з назбираних на иньших місцях плиток.

Крім того знаходять ся кафлї двох родів — грубші (близько 2 цм.) з зеленою поливою, і тоньші без поливи, і ті і сї з випуклими рослинними взорами, але належать мабуть пізнїйшим часам.

Згадаю ще два цїкавійші черепяні фраґменти — чогось округлого великого, як би великого горнця або урни, оден — грубий коло 1 цм., із немудро виробленої й зле випаленої глини; верхня частина покрита ямами, видавленими ногтем; другий з дуже добре виробленої, очевидно на колесї, й добре випаленої урни, внутрішня сторона вироблена недбало і нерівно, зверхня покрита вся рівнобіжними рівчачками, але по сировій глинї вони подекуди стерті і здерті (моя).

З пізнїйших памяток Звенигорода згадаю одну: се церковний напрестольний хрест, дарований 1705 р. Філаретом Кощаковським, ігуменом межигорським (пізнїйше — від 1707 р. мгарським) до своєї родинної церкви. Він зложений з двох тоненьких ажурних деревлянних хрестів, розділених новою атласною підшивкою; один хрест обвитий лозою, над хрестом инци, в горі голуб з підписом: дхъ твои блаґїи на.., з боку символи страстей, другий має Божу Матїр а з 4-х боків шестокрильців, в горі звич. моноґрам Марія. Він оправлений в срібло з сердоліками (карнеолями) і має напись:

[Ѯ]ЄЙ ѮТИИ КРЄѮТЪ КОШТОМЪ ѮВОИМЪ ВЛЙѮМЪ ѮПРВИЛЬ ВСЄЧЄСТНЇИ: ИЄРОМОНАХЪ ФЙЛЙРЄТЬ КОЩАКОВСКІИ ІГѪМЄЙ МЄЖЙГОРСКІИ КІЄВСКЇИ ЇНАДЯЛ ЄГО: ДО ХРАМѪ ѮТЙЛІИ ХВЯ ЙКОЛЙЙ ВО ѺРЄСТВИЄ ѮВ(ОЄ..) І ГРАДЯ ДЗВИНИГОРОДЯ ЗЯ ѺПѪЩЄНИЄ ГРѢХОВЪ ѮВОИХЬ І РОДЙЧОВ ѮВОИХЬ — (дрібнїйше) Рокѕ: ѧ: ѱ: є: мцꙗ: декевриа: ѕ: днꙗ:

Його краянином і свояком мабуть був Іля Кощаковський, „уставник монастиру межигорского“, звістний як властник інте-

Стефан Томашівський

ресного збірника „Лѣтописцы Волыни и Оукраины“, що під кінець свого житя „близко отечества своего до монастира Подгородиского зближивши ся“, умер тут 1720 р.[1])

Стефан Томашівський

[1]) Сборникъ лѣтописей относящихся къ исторіи южной и западной Руси с. XIII.

Описи Ратенського староства

з 1500—1512 р.

Подав **М. Грушевський.**

В серії найдавнїйших інвентарів, що я задумав опубліковати в Записках, не чекаючи видання приготованої збірки інвентарів королївщин руських земель XVI в.[1]), приходить тепер черга на Ратенське староство. Для нього в архиві кор. скарба маємо з початків XVI в. реєстри доходів від р. 1500 до 1510 і інвентар 1512 р., споряджений з нагоди передачі староства новому державцю Миколаю Філїповскому. З них подаю я реєстр доходів 1500 р., доповнений з реєстрів дальших років (1501, 1502 і 1504, 1503 нема), з книги N 37 I віддїлу, та інвентар 1512 р. (з книги N 9 IX віддїлу); доповнення до реєстра подано під текстом.

Ратенське староство, зложене з двох волостей — Ратенської й Ветельської, тягнуло ся довгим поясом по над верхньою Припетю (на 100 кільометрів майже), врізуючись клином в територию в. кн. Литовського, між Ковельське староство і Берестейську землю, зачисляючись до Холмської землї Польської корони. Се було глухе Полїсє що ся називає, й се було причиною, що тут архаїчні форми суспільних відносин держались довше й міцнїйше, як де инде, а се надає тутешнїм інвентарям особливий інтерес. До тепер мали сьмо для сеї королївщини люстрацию 1564 р., видану в II т. VII ч. Архива Югозападной Россіи, крім

[1]) З них були видані: опись подільських замків 1491 р. в VII т. Записок, опись Львівського замку 1495 р. в XII томі, описи Перемишльського староства 1494 і 1497 р. в XIX томі.

Стефан Томашівський

того є стара статя кн. Т. Любомірского в Bibliote-ці Warszawській (1855. II): Starostwo Rateńskie. Wyjątek z historyi osad Wołoskich w Polsce. Своїм незвичайно інтересним змістом ся статя від давна звертала на себе увагу: очевидно було, що автор мав під рукою незвичайно цікаві материяли, але використав їх по журнальному — зрідка подав виїмки з документів, переважно-ж переказав їх, що не можна зміркувати, де маємо звістки документів, а де комбінації автора, і се все без всяких близших пояснень про свої материяли. Се все мусїло дуже інтриґувати спеціялистів, і між запитанням IX російського археольоґічного з'їзду стояло навить питанне про материяли, на котрих опер свою розвідку Любомірский[1]). Ми можемо сказати тепер, що Любомірский користав з реєстрів 1500–1510 р., правдоподібно — з інвентарів 1556 і 1592, люстраций 1564 і 1569 рр., котрі й нам приступні тепер, але окрім того мав иньші документи — нпр. листи з старостинської управи, що було-б дуже інтересно мати в цїлости, але де вони — того не знаємо.

Від суспільних і адмінїстрацийних відносин Ратенського староства на початку XVI в. віє глубокою давниною: не в однім вони переносять нас аж у часи сформованя Руської держави. Як у X віцї мід, куниці й білки служили предметом податків. Від дворища в XVI віцї давали ще по білцї (aspergellus, byelka) — зовсїм як в X в. „по бѣлей вевериць отъ дыма"; „куниці" фіґурували в видї ріжних специяльних оплат; „лиси" теж служили „данею". Мід ще грав важну ролю, як колись в X в.; давав ся він під ріжними титулами: давали мід липовий, потім мід осенній або мід данний, мід як еквівалєнт ріжних специяльних податків і т. и. Полюдє, про котре оповідає нам в середині X в. Константин Порфирородний, заховало до XVI в. і своє імя і своє значінне: його толкують термінами: поклон, почта, стация, а як поясняє люстрация 1564 р. (с. 280): „полюдє з давнїх часів дають на поклін підстаростї в певних часах, як він приїздить до них на ґрунт". Mutatis mutandis се дуже близько відповідає практицї X в. Полюдє давали з поодиноких господарств часом медом, часом грошима. Між иньшими податками звертає увагу на себе своєю стилїзацією poczerewczizna,

[1]) „Гдѣ находится любопытный матеріалъ, легшій въ основу статьи Ѳ. Любомирскаго „starostwo Rateńskie" — запитанне д. Линниченка (IX археол. съѣздъ, 1898 с. 26); скільки знаю, на з'їздї ся справа не була вияснена.

або як поясняє реєстр 1510 р.: poczerewczizna, pobrzuchowszczyzna, ius primae noctis, інв. 1556 р. — poczerewczizny gdy się kto zeni, а люстр. 1569 р.: gdi ktori człowiek tak[1]) wiarę z wdową albo z dziewką chczal myeskacz — без шлюбу; се те, що звичайно зветь ся по иньших руських королівщинах „poiemszczyzna".

Господарською і податковою одиницею було дворище; інвентар 1612 р. все вичисляє incolae areales, exceptis simul commorantibus; в реєстрах 1500—1 р. ми знаходимо й деякі вказівки що до складу сих дворищ: се часом близькі свояки, вичисляють ся нпр. Maslo cum sua progenie, Syekerczycy quatuor fratres, Stepan Lythwynowycz cum fratribus metquintus; часом дальші свояки чи зовсїм чужі люде, спільники: нпр. Неліпеч Данилович і Юрко Хомичич складають одно дворище, або Charyton cum suo polownyk Koczanko, Iosko Pyetuchowycz cum suis polownyky. Траплялись одначе і поділи вузшої родини й роздїли дворища, нпр.: осібно сидить Artym Olyssyeyowycz і осібно Horost Wassyl frater Artymyecz; або осібно Pyetuch і осібно Iosko Pyetuchowycz; Iurko Pyerkowycz cum Hrynyecz платять деякі податки разом (властиво — спільно давали вони, як видно, тільки „daciam" — медову дань), а деякі податки Hrynyecz Iurko collega платить осібно, і также осібно платив, очевидно, й Юрко, і т. и. Стрічаємо і таке, що господар входить спільником в склад одного дворища, а з иньшими спільниками тримає иньше дворище і з нього осібно платить. В реєстрі Ветельської волости 1512 р. ми бачимо й специяльний податок — pochlebne, що міняв ся відповідно числу самостійних господарств на дворищі: коли батько, поясняє реєстр, маючи кількох синів, роздїлить між ними господарство, то й сей податок зростає, або як люстр. 1564 р. поясняє, — він береть ся od tich, ktorzi szie na szwe gospodarstwo od oyczow odlączili (с. 309).

Села всї сидїли, по тодішній термінольогії, на руськім праві; поміру ґрунтів анї було чути; податки не нормувались якимись однаковими нормами і ріжнились для поодиноких господарств; виїмок становило село Самаровичі, де істновав, замість ріжнородних даней і робіт, один однаковий чинш. Податки, взагалї дуже ріжнородні й численні, мінялись для поодиноких сел; крім всяких натуралій маємо ряд таких грошових оплат натуралій

[1]) Я просив сконтролювати се місце для мене, і так дїйсно є в оригіналї (Л. Метр. IV. B. N 12 л. 159 v.

і услуг як бобровниче (to iest dochodu z błot — інв. 1556 р.), сторожне, возчениче (замісь повозу) і ин.; число їх все зростало: прибували податки замісь червцю, замісь яструба, замісь великодних яєць і т. и. Панщини реґулярної, очевидно, ще не було; інв. 1512 р. про Ратенську волость каже, що тутешні люде „мають з'орати і зробити (засіяти) поле і зібрати урожай до фільварку", про Ветельську: мають з усіх замкових сіножатей зібрати сіно до замку, ходити з підводами куди треба буде, будовати і направляти замок та звозити дерево своїм коштом. Судячи по описи замкового фільварку в тімже інвентарі, господарство на нім вело ся не велике, й сї фільварчані роботи не повинні були зайняти богато часу: можно думати, що того було кілька день до року. Знаємо пізнїйший інвентар — 1556 р., коли вже фільварчане господарство було більше (з'явив ся вже другий фільварок), але й він не знає ще тижневої панщини, тільки для більшости сел знає ту загальну роботу: повинні управити рілю, засіяти, зжати і звезти, а для замку возити дерево і що треба; в деяких иньших селах згадують ся тільки ріжні служби: возити повоз і збіже до млина, або — робити і возити до замку драниці, возити до замка глину, направляти греблю, їздити з підводами до Люблина і т. и.

Годить ся крім того запримітити кілька боярських і служебних родин в сих описях, а нарештї й історичну звістку: що Татари, підчас свого нападу на Берестє, 1500 р., спалили кілька сел і в Ратенській волости.

I.

Regestrum proventuum et daciarum omnium tenute et utriusque districtus Rathnensis, per dnum Jacobum Syecluczky capitaneum in ibidem perceptarum sub anno Domini 1500.

Opidum **Rathno** mediam quintam sexagenam numeri polonic. solvit, summa horum marc. 5 gros. 30:[1])

Roman de terra Jarmol vroku $1^1/_2$ marcam solvit, item $^1/_2$ marcam sibi regia maiestas defalcavit de terra Markowska, quia equo servit.

Mykytka de terra Myelyech vroku $^1/_2$ marcam solvit, item $^1/_2$ marcam regia maiestas sibi defalcavit, quia equo servit.

Hawrylo pro vulpe 6 gros. solvit[1]).

Lukyan item pro vulpe 6 gros. solvit[2]).

[1]) В інв. 1501 р: teloneatores de teloneo marcas 32 solverunt.

[2]) Інв. 1502 р.: de orto.

Czech vroku 2 marcas solvit.

Stepan Hrynyecz — eidem dimisi, quia in servicio sedit.

Boyarzin 8 gros. custodie solvit[1]).

Summa civitatis Rathno cum theoloneo marc. 43 gros. 2, preter id quod regia maiestas dimisit marcam, quia equo serviunt[2]).

Villa **Zasthawye** (quemlibet lypyeczna VIII gros. pensat[3])):

Szydlo lypczu $^1/_2$ lypyeczney mellis solvit, post lypyecz $^1/_2$ gros. solvit, dacie 8 lypyeczen solvit, post daciam 1 gros solvit, bobrownyczego 4 gros., poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 45 den. 9[4]).

Kalyennyk dacie 3 lypyeczne mellis solvit, post daciam $^1/_2$ gros. solvit, bobrownyczego 4 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 den. 9.

Iosko dacie $1^1/_2$ lypyeczney mellis solvit, polyudzy 2 lypyeczne solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 4 gros. solvit, poboru 20 gros solvit; summa ipsius marca 1 gros. 5.

Myczypor dacie $^1/_2$ lypyeczney mellis solvit, polyudzy 2 lypyeczne solvit, post daciam $^1/_2$ gr. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius 42 gros. den. 9.

Saczko cum Proczko lypczu $^1/_2$ lypyeczney mellis solvit, post lypyecz $^1/_2$ gr. solvit, dacie et polyudzya $3^1/_2$ lypyeczney mellis solvit, post daciam $^1/_2$ gr. solvit, bobrownyczego 1 gr. solvit, poboru 20 gr. solvit, idem de terra Vyprahowskey fertonem solvit; summa ipsius marca 1 gros. 18.

Proczko dacie $1^1/_2$ lypyeczney mellis solvit, polyudzy 2 lypyeczne solvit, post daciam $^1/_2$ gr. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 1 den. 9

Bayko lypczu $^1/_2$ lypyeczney mellis solvit, post lypyecz $^1/_2$ gros. solvit, dacie $2^1/_2$ lypyeczney mellis solvit, polyudzy 2 lypyeczne solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 4 gr. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17 den. 9.

---

[1]) В інв. 1501 р: item servi: Sydor, Iwanko, Iwanko Maleszowycz.

[2]) В інв. 1502 р.: Hoc anno acrevit $1^1/_2$ saxagenam, quia expiravit libertas ratione incendii.

[3]) В інв. 1501 р. се повторено як загальна норма Ратенського староства; в інв. 1502 р. ще: et quilibet ciffus mellis per 1 gros. computatur.

[4]) В інв. 1501—4 рр. селяне сього села дають кождий: бобровничого окрім того ще 10 garbas lini і побору окрім грошей — 1 byelkam.

Ianyecz dacie 2 lypyeczne mellis solvit, polyudze 2 lypyeczne solvit, post daciam 1 gros solvit, bobrownyczego 4 gr. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 9.

Lazyecz dacie et polyudzya $3^1/_3$ lypyeczney mellis solvit, post daciam $^1/_2$ gros. solvit, bobrownyczego 4 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 4 den. 9.

Choduch Olyszko lypczu $^1/_2$ lypyeczney mellis solvit, post lypyecz $^1/_2$ gros. solvit, dacie et polyudzya $4^1/_2$ lypyeczney mellis solvit, post daciam 1 gr. solvit, bobrownyczego 4 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17 den. 9.

Borys dacie 2 lypyeczney mellis solvit, post daciam $^1/_2$ gros. solvit, bobrownyczego 1 gr. solvit, poboru 10 gr. solvit; summa ipsius gr. 27 den. 9.

Olyssyey dacie et polyudzya $2^1/_2$ lypyeczney mellis solvit, post daciam $^1/_2$ gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius gr. 42 den. 9.

Szuk Moszeykovicz dacie et polyudzya 5 lypyeczey mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 15.

Olyzar vroku $^1/_2$ sexag. numeri polonicalis solvit.

Summa tocius ville Zasthawye mellis et pecunie marc. 15 gr. 36 den 9.

Villa **Dathyn**: Olyzar faber vroku sexagenam latorum gros. solvit, item custodie 6 latos solvit; summa ipsius marca 1 gros. 40.

Choma vroku sexagenam latorum gros. solvit, custodie 6 latos solvit; summa ipsius marca 1 gr. 40.

Manyecz vroku $^1/_2$ sexagenam numeri polonic. solvit.

Summa huius ville Dathyn marc. 4 gr. 14.

Villa **Synow**: Vasylko vroku 2 saxagenas latorum gros. solvit.

Summa ville Synow marc. 3 gros 16[1]).

Villa **Zamszany**: Malysz lypczu $^1/_2$ lypyeczney mellis solvit, post lypyecz $^1/_2$ gros. solvit, dacie 4 lypyeczne mellis solvit, polyudzy 2 lypyeczne mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, bobrownyczego mellis $^1/_2$ lypyeczney solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 31 den. 9[2]),

---

[1]) В інв. 1501 і 1502 р. потім наступає: **Rayovyszcze** villa deserta, de eadem terra Golyanowa vroku marcam solvit; в інв. 1504 р. про неї вже: hanc terram regia maiestas dedit eclesie Rathnensis plebano.

[2]) В інв. 1501—4 рр. тойже додаток, що і в Заставю.

Olyssyecz cum Nyelyepyecz lypczu ½ lypyeczne mellis solvit, post lypyecz ½ gros. solvit, dacie 4 lypyeczne mellis solvit, polyudzy 2 lypyeczne mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, item ex accrescencia polyudzy 2 lypyeczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, bobrownyczego mellis ½ lypyeczne solvit, poboru 40 gros. solvit; summa ipsius marc. 2 gr. 21 den. 9.

Maczyna lypczu ½ lypyeczne mellis solvit, post lypyecz ½ gros. solvit, dacie 2 lypyeczne mellis solvit, polyudzy 2 lypyeczne solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, bobrownyczego mellis ½ lypyeczne, poboru 20 gros. solvit, ex accrescencia fert. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 27 den. 9.

Iwanyecz Czelustka lypczu ½ lypyeczne mellis solvit, post lypyecz ½ gros. solvit, dacie 2 lypyeczne mellis solvit, polyudze 2 lypeczne mellis solvit, post daciam pariter cum Byelyecz 1 gros. componunt, bobrownyczego 2 gros. solvit, bobrownyczego mellis ½ lypyeczney solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 7 den. 9.

Pylyp Byelyecz dacie 1 lypyeczna mellis solvit, polyudzy 2 lypyeczne mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, vroku ½ sexagen. numeri polonicalis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 31.

Stepan Ostaschowycz cum Thysz lypczu ½ lypyeczne mellis solvit, post lypyecz ½ gr. solvit, dacie 1 lypyeczna solvit, polyudzy 2 lypyeczne mellis solvit, post daciam ½ gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, bobrownyczego mellis ½ lypyeczne solvit, poboru 20 gr. solvit, summa ipsius marca 1 gros. 7.

Dron lypczu ½ lypyeczney mellis solvit, post lypyecz ½ gros. solvit, dacie et polyudzya 4 lypyeczne mellis solvit, post daciam 1 gr. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, idem ex accrescencia polyudzy 2 lypyeczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, bobrownyczego mellis ½ lypyeczne solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 33 den. 9.

Thysz dacie 1 lypyeczną mellis solvit, post daciam ½ gros., bobrownyczego 2 gros. solvit, polyudzy 2 lypyeczne solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius gr. 46 den. 9.

Pronyecz de terra Dron poboru 20 gros. solvit.

Isti omnes Zamszanczy post solucionem dacie tocius 2 lypyeczne mellis, 1 lowczego et aliam ognyczego solvunt; summa gros. 16.

Summa tocius ville Zamsczany marc. 13 gr. 2.

Villa **Dubyeczno**: Man cum suo filio Dron vroku ½ sexagen. numeri polonicalis solvit, custodie 12 gros. solvit; summa ipsius gros. 42.

Ulnasz[1]) vroku $^1/_2$ sexagen. numeri polon. solvit, custodie 12 gros. solvit; summa ipsius gros. 42.

Hul vroku $^1/_2$ sexag. solvit, custodie 6 gros. solvit; summa ipsius gr. 36.

Maslo cum sua progenie vroku 1 sexag. solvit, custodie $^1/_2$ marcam solvit; summa ipsius marca 1 gr. 36.

Hrynyecz vroku $^1/_2$ sexag., custodie 6 gros.; summa ipsius gros. 36[2]).

Iwanyecz vroku $^1/_2$ marc. solvit, item 1 lypyeczną mellis solvit, custodie 6 gros. solvit; summa ipsius gros. 38.

Luka vroku $^1/_2$ marcam solvit, custodie 6 gros. solvit, item 1 lypyeczną mellis solvit; summa ipsius gros. 38.

Malyna vroku sexagen. solvit, cu[sto]die 12 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 24.

Cuzma vroku $^1/_2$ sexagen. solvit, custodie 12 gros. solvit; summa ipsius gros. 42.

Harosth fertonem solvit.

Onynyecz fertonem solvit.

Vaczyuk vroku sexag. solvit, custodie 12 gros. solvit; summa ipsius 42 gros.

Szuk litifigulus fertonem solvit[3]).

Summa tocius ville Dubyeczno marc. 10 gros. 28.

Villa **Vyeluncze**: Therebyesz lypczu 1 lypyeczną mellis solvit, post lypyecz 1 gros. solvit, czyrwczu 6 gros. solvit, dacie et polyudzya $3^1/_2$ lypyeczney solvit, post daciam $^1/_2$ gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 17 den. 9[4]).

Charython cum suo polownyk Koczanko lypczu $^1/_2$ lypyeczne mellis solvit, post lypyecz $^1/_2$ gros. solvit, czyrwczu 6 gros. solvit, dacie et polyudzya $3^1/_2$ lypyeczną mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 13.

Smolyey vroky 40 gros. solvit.

Syelywon vroku $^1/_2$ sexagenam solvit.

---

[1]) Ulyasz в иньшихъ.

[2]) В інв. 1504 потім ще: Vaczuk et Onynyecz vroku $^1/_2$ sexagenam, custodie 12 gros. solvit; summa eius gros. 42.

[3]) В інв. 1501 p. Wacyuk aufugit, qui fertonem solvebat.

[4]) В інв. 1501—4 рр. дають бобровничого окрім грошей ще 10 garbas lini, а побору ще 3 byelcas.

Korolyessa, Ihnath, Truchon — isti tres lypczu $^1/_2$ lypyeczney mellis solvunt, post lypyecz $^1/_2$ gros. solvunt, czyrwczu 6 gros. solvunt, Korolyessa dacie 3 lypyeczna mellis solvit, post daciam $^1/_2$ gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 9 den. 9.

Lyewon de terra Ihnat czyrwczu 6 gros. solvit, dacie 3 lypyeczne mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 5.

Andreyecz czyrwczu 6 gros. solvit, dacie 3 lypyeczne mellis solvit, post daciam $^1/_2$ solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 4 den. 9.

Lawrysz lypczu $1^1/_2$ ciffum, et ciffus per gros. 1 computatur, solvit, post lypyecz ternarium solvit, czyrwczu 6 gros. solvit, dacie $2^1/_2$ lypyeczney mellis solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 den. 12.

Hryn Szczerb vroku 1 marcam solvit.

Serheyko czyrwczu 6 gros. solvit, polyudzy 2 lypyeczne mellis solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius gros. 43.

Chodor vroku $^1/_2$ sexagen. solvit.

Thysz de terra Koczankowey czyrwczu 6 gros. solvit, dacie et polyudzya $2^1/_2$ lypyeczne mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 9.

Summa tocius huius ville Vyelyuncze marc. 12 gros. 10 den. 12.

Villa **Corthylyessy**: Ursus lypczu 1 lypyeczną mellis solvit, post lypyecz 1 gros. solvit, polyudzy 2 lypyeczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1.

Howyen polyudzy 2 lypyeczne mellis solvit, bobrowniczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 39[1]).

Hawrylo Lythwynowicz dacie $1^1/_2$ lypyeczne mellis solvit, post daciam $^1/_2$ gros. solvit, polyudzy 2 lypeczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 3 den. 9.

Anton dacie $1^1/_2$ lypyeczney mellis solvit, polyudzy 2 lypyeczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 3.

---

[1]) В дальших інвентарях при сих двох значить ся ще: daciam plebano dat, в бобровничім і поборі 10 garbas lini і 1 byelcam (теж і декотрі иньші).

Kuczko Iwanyecz dacie 1½ lypyeczney mellis solvit, poludzy 2 lypyeczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 3.

Iwanyecz Zanyowycz de 2 terris: idem de terra sua lypczu 2 ciffos mellis solvit, post lypyecz 2 ternarios solvit, dacie et polyudzya 3 lypyeczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; idem de terra Truchon dacie et polyudzya 3 lypyeczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marce 2 denarii 6.

Serhey vroku ½ sexagenam solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit; summa ipsius 32 gros.

Hryn Hnyedko dacie et polyudzya 5 lypyeczne solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gr. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 16.

Iakowyecz Lobaszowycz polyudzy 2 lypyeczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 39.

Zanyecz Lyssowycz polyudzy 2 lypyeczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gr. solvit; summa ipsius gros. 39.

Choden Kulbayowycz polyudzy 2 lypyeczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gr. solvit; summa ipsius 39 gros.

Hrynyecz polyudzy 2 lypyeczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gr. solvit; summa ipsius gr. 39.

Andrey Naumowycz cum Hnyedko de terra Lyenyecz, idem Iakym lypczu 1 lypyeczną mellis solvit, post lypyecz 1 gros. solvit, lypczu 1½ ciffum mellis solvit, post lypyecz 2 ternarios solvit, dacie et polyudzya 5 lipyeczne solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 26 den. 15.

Naum Andreyecz dacie et polyudzya 5 lypyeczne mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 16.

Lyenyecz faber vroku sexag. solvit, de alia terra fert. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 23.

Pyecz Vrsi filius de terra Drobysz fertonem solvit.

Hnyedko de terra Kalyennyk dacie et polyudzya 5 lypyeczne mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, lypczu 1½ ciffum solvit, poboru 21 gros solvit; summa ipsius marca 1 gros. 17 den. 9.

Sanyecz Kulbayowycz lypczu ½ lypyeczne mellis solvit, post lypyecz ½ gros. solvit, dacie et polyudzya 5 lypyeczne mellis solvit,

post daciam 3 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 20 den. 9.

Massyowycz Iwanyecz cum Saczko isti duo: lypczu $^1/_2$ lypyeczney mellis solvunt, post lypyecz $^1/_2$ gros. solvunt, dacie et polyudzya 5 lypyeczne mellis solvunt, post daciam 1 gros solvunt, bobrownyczego 2 gros. solvunt, poboru 21 gros. solvunt; summa ipsius marca 1 gros. 20 den. 9.

Saczko dacie et polyudzya 5 lypyeczne mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 16.

Panyecz Manczycz, Panyecz Jakym, Panyecz Marko[1]) — isti omnes tres fratres omnia inferius hic conscripta solvunt: lypczu 1 lypyeczną mellis solvunt, post lypyecz 1 gros. solvunt, item dacie 9 lypyeczey mellis solvunt, polyudzy 2 lypyeczne mellis solvunt, bobrownyczego 2 gros. solvunt, poboru 21 gros. solvunt; polyudzy 2 lypyeczne mellis solvunt, bobrownyczego 2 gros. solvunt, poboru 21 gros. solvunt; polyudzy 2 lypyeczne mellis solvunt, bobrownyczego 2 gros. solvunt. poboru 21 gros. solvunt. Isti tres fratres suprascripti de terra Nyemyathowskey polyudzy 2 lypyeczne mellis solvunt, item de eadem terra vroku 1 marcam solvunt, custodie 6 gros. solvunt: summa horum trium fratrum superius descriptorum marce 5 gros. 28.

Veremyey de terra Kucharzowey vro ku sexag. solvit; summ ipsius marca 1 gr. 12. — Iwanyecz Manczycz vroku marcam 1 solvit.

Mathey Lithvanus dacie et polyudzya $3^1/_2$ lypyeczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 3.

Malycz Lyenczycz vroku $^1/_2$ sexag. solvit.

Item isti omnes Korthylyesczy bobrownyczego mellis lypyeczne solvunt; summa huius gr. 24. Summa tocius ville Corthylyessy marce 32 gr. 14 den. 3.

Villa **Cremno** — de eadem villa nihil receptum est, quia Thartari eo anno cremaverunt eam tunc temporis, dum et Brzesczye exusserunt, hominesque omnes ex hac villa acceperunt[2]).

[1]) В інв. 1501 р. брати платять полюдє, бобровниче і побор осібно. Сей же Panyecz Iakym згадуєть ся вище: він держить terra Lyenyecz.

[2]) В інвентарі 1501 р. Villa **Cremno**: Syekyerczycy quatuor fratres — dacie $7^1/_2$ lypyeczne mellis melle solvunt; Jacz custodie 6 gros., Steczko custodie 6 gros., Nyelyep custodie 6 gros., Tymosz custodie 6 gros. solvunt; summa horum marca 1 gros. 36.

Chariton cum fratre Wasyl dacie $7^1/_2$ lypyeczne mellis melle solverunt, item ambo per 6 gros. custodie solverunt; summa ipsius marca 1 gros. 24.

Villa **Thur**[1]) — de eadem villa Thur nihil receptum est, quia Thar-

Stepan Lythwynowycz cum fratribus metquintus dacie 6 lypyeczen mellis preciis solverunt, isti 5 per 6 gros. custodie solverunt.

Radyecz Tyszko vroku $^1/_2$ sevag. solvit.

Tynyecz cum Mykytha item dacie $3^1/_2$ lypyeczne mellis preciis solvit, item custodie 6 gros. solvit; summa ipsius gros. 34.

Mykytha dacie 4 lypyeczne mellis preciis solvit, custodie 6 gros. solvit; summa ipsius gros. 38.

Hawrylo de terra Hlebkowey vroku sexagenam numeri polonicalis solvit, et de terra et de taberna.

Chocym custodie 6 gros. solvit.

Hylko vroku mediam sexagenam solvit.

Ihnath custodie 6 gros. cum Stepan Lytwynowycz suprascripto componit.

Roszko de taberna fertonem, custodie 6 gros. solvit.

Summa tocius ville marce 9 gros. 24.

[1]) В інвентарі 1501 р. Villa **Tur**: Myssyecz dacie $1^1/_2$ lypyeczne mellis preciis solvit, poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. summa ipsius marca 1 gros. 2.

Nyelyepyecz Danylowycz, Jurko Chomyczycz dacie 1 lypyeczna mellis preciis solvit, idem Nyelyepyecz poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 46.

Hrynyecz Chomyczycz poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 38.

Jurko Chomyczycz poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gr. 38.

Hawrilo Tarasczicz cum fratre Zanyecz dacie 1 lypyeczna mellis melle solvit, poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 46.

Zanyecz Taraszczycz cum Kuzma et Macyna lypczu 1 lypyeczna mellis melle solvit, post lypyecz 1 gros. solvit, poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 47.

Hryn Woron dacie et poludzya 3 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 46.

tari eodem anno eandem villam concremaverunt, tunc temporis dum

---

Iwanyecz Nyestor dacie 1 lypyeczne mellis melle solvit, poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 46.

Macyna Starzecz poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 38.

Olyszko Macyna dacie et poludzya 5 lypyeczen mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 14.

Cuzma dacie et poludzya 3 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 46.

Chodor Chanczycz dacie et poludzya 3 lypyeczne melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 46.

Wassyl Strobowycz dacie et poludzya 3 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 46.

Iurek Chanczycz dacie et poludzya 3 lypyeczne melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 46.

Pyetuch dacie et poludzya 3 lypyeczne mellis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 6.

Iosko Pyetuchowycz dacie et poludzya 4 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit; idem cum suis polownyky quintam lypyeczna mellis preciis solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 14.

Baszkowycz Stanyecz lypczu $^1/_2$ lypyeczne mellis preciis solvit, post lypyecz $^1/_2$ gros. solvit, dacie et poludzya 5 lypyeczen mellis preciis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 19 den. 9.

Artym Olyssyeyowycz lypczu $^1/_2$ lypyeczne mellis preciis solvit, post lypyecz $^1/_2$ gros. solvit, dacie $1^1/_2$ lypyeczne mellis melle solvit, poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 6 den. 9.

et Brzesczye exusserunt, hominesque omnes ex eadem acceperunt.

Harost Wassyl, frater Artymyecz, dacie 1½ lypyeczne mellis preciis solvit, poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 2.

Stepan de terra Syenkowey daciam cum Sawka componit, poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gr.; summa ipsius gros. 38.

Sawka Cyzowycz de terra David, Olexa Korcycz, Iawan Horost Borissowycz — tres isti dacie 1½ lypyeczne mellis melle solverunt, idem Sawka poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros.; summa ipsius marca 1 gros. 2.

Olexa Korcycz dacie 1½ lypyeczne mellis melle solvit, poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 2.

Iwan Harost cum Wassyl Boryssowycz dacie et poludzya 3½ lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros 2.

Calysz Corczycz daciam cum Olyexa componit, poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 38.

Iurko Pyerkowycz cum Hrynyecz dacie 1½ lypyeczne mellis preciis solvit, poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 2.

Hrynyecz, Iurko collega, poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 38.

Lyen, Man, Zynow isti tres lypczu 1 lypyeczna mellis preciis solverunt, post lypyecz 1 gros. solvit; isti tres dacie 6½ lypyeczne mellis 4 melle et 2½ lypyeczne preciis solverunt. Idem Lyen poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius marce 2 gros. 3.

Manyecz poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gr.; summa eius gros. 38.

Zynow poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros.; summa eius gros. 38.

Villa **Zalyessy** [1]) — de eadem villa Zalyessy nihil eo anno receptum propter concremacionem istius ville, quia Thartari tunc temporis, dum

---

Copko Paszek daciam plebano dat, poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 38.

Steczko Czopkowycz poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 38.

Wassyl Boryssowycz poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 38.

Lyszny Andreyecz poludzy 2 lypyeczne mellis 1 melle et 1 lypyeczną preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 38.

Ihnat Corczycz poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 38.

Kudyn poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gr.; summa eius gros. 38.

Vassyl Royowycz vroku sexagenam solvit, Pyotr tabernator de taberna $^1/_2$ sexag. solvit.

Ostapko ex acrescencia poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 38.

Wassyl Dronyowycz poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 38.

Tota villa Tur post solucionem dacie tocius bobrownyczego mellis 4 lypyeczne minus 2 gros. preciis solvit, item post hoc 7 gros. solvit; summa huius gros. 37.

Zynow pro vulpe 6 gros., Ioannes 6 gros. pro vulpe, Moskoth pro vulpe 6 gros., Mycolai cum Ioanne 6 gros. pro vulpe, Mykolay pro vulpe 6 gros., Wassylko Kosko pro vulpe 6 gros., Kyerdei 6 gros. pro vulpe, Paszko Lyenczy pro vulpe 6 gr. solverunt; summa harum vulpium marca 1.

Summa tocius ville Tur marce 39 gros. 25.

[1]) В інвентарі 1501 р.: Villa **Zalyessy**: Roman Iwanyecz, Suszko Borysz, Olyssyeyko lypczu 1 lypyeczna mellis preciis solvit, post lypyecz 1 gros. solvit, poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa

et Brzesczye exusserunt, eam villam concremaverunt et homines ex eadem receperunt.

---

eius gros. 47. Suszko Borysz poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 38. Olyssyeyko poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit. Item isti tres 1 lypyeczną lowczego mellis preciis solverunt, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 46.

Iwan Kuczowycz cum Olyszko lypczu 1 lypyeczną mellis preciis solvit, post lypyecz gros. non dat, dacie 8 lypyeczen mellis melle solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 46. Olyszko Kuczowycz daciam totam cum Iwan componit, poboru 20 gros. solvit.

Maczko Zavkowycz dacie et poludzya 3 lypyeczne 2 melle et 1 lypyeczną preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, poboru 11 gros. solvit; summa ipsius gros 36.

Cumyn, Dynys et Czopko de Tur — isti tres lypczu 1 lypyeczną mellis melle solvunt, post lypyecz 1 gros. solvunt. Idem Kumyn poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 20 garbas lini solvit, poboru 41 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 18; Dynys poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit. Isti tres Cumyn, Dynys et Czopko de Tur lowczego 1 lypyeczną mellis preciis solvunt, idem poboru 21 gros. solvunt; summa ipsius gros. 46.

Lazyecz de terra Kumyn poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 38.

Antiqua Zalessy: Rahoza, Rudko, Borys, Kaczko, isti quatuor: lypczu 1 lypyeczną mellis preciis solvunt, post lypyecz 1 gros. solvunt, dacie 2 lypyeczne mellis melle solvunt, poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvunt, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvunt, poboru 21 gros.; summa ipsius marca 1 gros. 15.

Kaczko poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros 38.

Borysz poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vroku sexagenam solvit; summa ipsius marca 1 gros. 29.

Rudko de terra Radzowey dacie 2 lypyeczne mellis melle solvit, poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit. Item tres — Rahoza, Rudko, Borys lowczego 1 ly-

Villa **Szyrzycze** [1]: Hryn polyudzy 2 lypyeczne mellis solvit, poboru gr. 20 solvit; summa ipsius gros. 36.

An lrey vroku 40 gros. solvit; summa huius 40 gros,

Mass vroku $^1/_2$ sexag. solvit, custodie 6 gros. solvit; summa 36 gros.

Ihnath vroku $^1/_2$ sexagen. solvit, custodie 6 gr. solvit; summa gros. 36.

Kykyecz vroku marcam 1 solvit, custodie 6 gr. solvit; summa marca 1 gros. 6.

Iwanyecz dacie 2 lypyeczne mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, lypczu $^1/_2$ lypyeczney solvit, post lypyecz $^1/_2$ gros. solvit, po-

---

pyeczną mellis melle solverunt, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 14.

Rahoza Lenczycz lypczu $^1/_2$ lypyeczne mellis preciis solvit, post lypyecz $^1/_2$ gros. solvit, poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius gros. 42 den. 9.

Syelywon cum Kurylczycz et Koszczycz: lypczu $^1/_2$ lypyeczne mellis preciis solvit, post lypyecz $^1/_2$ gros. solvit, poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 42 den. 9. Kurylczycz poludzy 2 lypyeczne mellis melle solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 38. Kosczycz — hanc terram Syelywon tenet et de ea poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros.; summa eius gros. 38.

Kuzma de terra Iarmol poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 21 gros. solvit; summa eius gros. 38.

Abram lypczu 1 lypyeczną mellis preciis solvit, post lypyecz 1 gros. solvit, dacie 3 lypyeczne mellis melle solvit, poludzy 2 lypyeczne mellis preciis solvit, bobrownyczego 1 gros. 10 garbas lini solvit, poboru 14 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 16.

Wassyl Mytkowycz vroku mediam sexagenam solvit.

Chylymon vroku mediam sexagenam solvit.

Isti omnes homines ex utraque Zalyessy post solucionem dacie tocius mellis bobrownyczego 3 lypyeczne preciis, post hoc $2^1/_2$ gros. solverunt; summa huius gros. 26 den. 9.

Summa utriusque Zalyessy marce 21 gros. 12 den. 9.

[1]) В дальших інвентарах: Zyryczy.

Львівська державна наукова бібліотека
№

lyudzy 2 lypyeczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 12 den. 9.

Choma dacie 2 lypyeczne mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, polyudzya 2 lypyeczne solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 7.

Nikon polyudzy 2 lypyeczne mellis solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius gros. 36.

Hrynyecz Nyelkowycz[1]) poludzy 2 lypyeczne mellis solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius gr. 38.

Myszko polyudzy 2 lypyeczne mellis solvit, poboru 20 gros. solvit.

Isti tres: Hryn Dusskowycz, Myszko, Nykon lypczu $^1/_2$ lypyeczney solverunt, post lypyecz $^1/_2$ gr. solverunt; isti tres suprascripti mellis bobrownyczego $^1/_2$ lypyeczne mellis solverunt, post hoc bobrownyczego 2 gros. solverunt; summa huius gros. 46 den. 9.

Summa tocius ville Szyrzycze marce 9 gr. 7.

Villa **Gluchy**:

Lazor custodie 6 gros. solvit.
Demyan custodie 6 gros. solvit.
Howyenno custodie 6 gros. solvit.
Chodor custodie 6 gr. solvit.
Nyestor vroku $^1/_2$ sexagenam solvit, custodie 6 gr. solvit.
Stepan custodie 6 gr. solvit.
Onyssy custodie 6 gr. solvit.
Hryn custodie 6 gr. solvit.
Supron custodie 6 gr. solvit.
Iarmol custodie 6 gros. solvit.

Item isti omnes Gluszanye $3^1/_2$ sexagen. census, item medium lypyeczne mellis bobrownyczego solvunt, post hoc bobrownyczego 2 gros. solvunt[2]) Summa huius tocius ville Gluchy marce 6 gr. 18.

Villa **Samarowycze**: Hec tota villa Samarowycze pro tunna mellis 2 sexagenas numeri polonicalis solvit.

Zyen Saczko fertonem solvit.
Iwan Throszczkowicz fertonem solvit.
Kucz fertonem solvit.
Krat Passyl fertonem solvit.
Kryth Hrynyecz fertonem solvit.
Chodecz Nyecz fert. solvit.
Iwan Olexa fert. solvit.
Wacula fert. solvit.
Thysz Iwanyecz fert. solvit.
Zan fertonem solvit.
Iakow Iwanyecz ferton. solvit.
Iacz fert. solvit.
Huth fert. solvit.
Iwanyecz Zozulycz ferton. solvit.
Sthecz ferton. solvit.
Dron fertonem solvit.

---

[1]) В дальших інвентарях: Myelkowycz

[2]) В інв. 1501 р.: Isti omnes Gluschane $3^1/_2$ sexag. census et per 6 gros. custodie solverunt, item 10 currus feni, item 2 tunnas avene solverunt, per ciffum butiri, per caseum, per gallum.

Iwanko ferton. solvit.
Lyach fertonem solvit.
Iuszko ferton. solvit.
Mythkowycz ferton. solvit.
Danylo fert. solvit.
Hryn fertonem solvit.
Pyotr fert. solvit
Ihnath fertonem solvit.
Nyecz Chodkowycz fert. solvit.
Kuszowycz fert. solvit.
Chwyedyecz fert. solvit.
Iwanko Throszczkovicz fert. solvit.
Sydor Woloszyn fert. solvit.
Bucz Luczowycz fert. solvit.

Summa huius tocius ville Samarowycze marc. 10[1]).

Alter districtus Vyothlensis, in quo est alter modus et alie mensure mellis, sequitur sub anno Domini 1500

(item quelibet rączka per 3 gros. computatur, item quelibet urna per fertonem computatur).

Villa **Szczodrohoszcz**: Blyzny lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item $1^1/_2$ rączkam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 21 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 15[2]).

Hrynyecz Chodor lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item $1^1/_2$ rączky mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gr. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17.

Vassyl Szudkowycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item $1^1/_2$ rączkam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 15.

Manyecz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item $1^1/_2$ rączkam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 15.

---

[1]) В інв. 1501 р.: Item de hac villa Samarowycze, quam Dzywynczy cremaverunt et devastaverunt, 10 marcae proveniebant, quam eis regia maiestas dimisit. В інв. 1502 і 1504 люде платять знову як 1500 р. і окрім того ще: isti omnes homines de Samarowycze 2 sexagen. numeri polonicalis pro tunna mellis solverunt.

[2]) В пізнїйших інвентарях (1501—4 р.) при податках: post lypyecz і vstwycze дають іще по 10 garbas lini, а побору ще 1 byelcam; подекуди податки: post daciam, bobrownycze і vstwycze злучено в одну рубрику: daciam.

Vassyl Howyenowycz lypczu 3 mellis solvit, post lypyecz 2½ gr. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1½ rączkam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit, summa ipsius marca 1 gr. 17.

Mykytha lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1½ rączkam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, ustwycze 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17.

Czech lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1½ rączkam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 15.

Supron cum Hawrylo lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1½ rączkam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 17.

Curylo lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, pochlyebnego 1 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1½ rączky mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17.

Hawdey cum Laszko lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1½ rączkam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gr. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17.

Nosko lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1½ rączkam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 8.

Szachowycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1½ rączkym mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 8.

Iwanyecz Homakowycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1½ rączkam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 8.

Zlyethycz lypczu $1^1/_2$ rączky mellis solvit, post lypyecz $1^1/_2$ gros. solvit, dacie 1 vrnam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius gr. 27.

Cowal lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item $1^1/_2$ rączkam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17.

Hanyecz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item $1^1/_2$ rączkam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gr. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17.

Iwanyecz Klykowycz cum Jaczko Tolwycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item $1^1/_2$ rączkam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17.

Zanyecz Sulkowycz lypczu 3 rączky mellis solvit post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 2 vrnas mellis solvit, item $1^1/_2$ rączkam mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 15.

Char lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item $1^1/_2$ rączkam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gr. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 17.

Lukoszowycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item $1^1/_2$ rączkam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 15.

Panyecz dacie 1 urnam mellis solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius gr. 18.

Clyma Nyesthor vroku 3 fertonem solvit; summa ipsius gr. 36.

Lewonyecz dacie 1 urnam mellis solvit, poboru 6 gros. solvit; summa ipsius gr. 18.

Carp poboru 11 gros. solvit.

Ihnath Wolnyk item 4 gros. solvit[1]).

---

[1]) В інв. 1502 р. Homines liberi de Szczodrohoszcz: Syenko Noskowycz 2 gros. solvit. Strucs 2 gros. solvit. Chodor Suprunkowycz 2 gr.

Tota villa Sczodrohoscz woszczenyczego 14 gros. solvit. Item 3 wolnyczy 6 gros. solvunt. Summa tocius ville Sczodrohoscz marc. 27 gr. 38.

Villa **Vyothly**: Sydor lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 4 vrnas mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 23 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 23 den. 9[2]).

Marco lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie $3^1/_2$ vrnam mellis solvit, post daciam 1 gr. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 23 den. 9.

Thymosz Sumowycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie $3^1/_2$ vrnam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 13 gr.; summa ipsius marca 1 gr. 21 den. 9.

Tharasz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 3 vrnas mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 23 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 27 den. 9.

Stepan lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 2 vrnas mellis solvit, item 1 rączkam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gr. solvit, poboru 13 gr.; summa ipsius marca 1 gr. 6 den. 9.

Choma lypczu 3 rączkas mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 4 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 18 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 34 den. 9.

Howyen 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, item $1^1/_2$ rączkam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gr. solvit, poboru 24 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 33.

---

solvit. Mordzylowycz 2 gr. solvit. Sanyecz 2 gros. solvit. Iwanyecz Noskowycz 2 gr. solvit.

[2]) В інв. 1501—4 дають pochlebnego ще 10 garbas lini, vstwycze 20 garbas lini, poboru 1 byelcam, і категорії post daciam, bobrownycze і vstwycze теж злучають ся часом.

Hrynyecz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit; summa ipsius gr. 13 den. 9.

Syenko lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 22 den. 9.

Hanyecz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie $4^1/_3$ urnam mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 23 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 44 den. 9.

Myeczko lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 rączkam mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 19 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 14 den. 9

Sawka lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, item $1^1/_2$ rączkam mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gr.; summa eius marca 1 gros. 29.

Maxym lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 1 urnam mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 11 gros. solvit; item de alia terra idem: dacie 4 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marce 2 gr. 2 den. 9.

Onoszko lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 17 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 4 den. 9.

Lyecz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 15 den. 9.

Chwalyey Puk lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 1 urnam mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 13 gr. solvit; summa eius gr. 36 den. 9.

Choma lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 5 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 46 den. 9.

Jossko lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa eius marca 1 gr. 22 den. 9.

Zynow lypczu 4 rączky mellis solvit, post lypyecz 5 gros. solvit, dacie 4 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 40.

Czarnysz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 1½ urnam mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa eius gr. 47 den. 9.

Sthepan Rusczycz cum Andreyecz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 3 den. 9.

Andrey Husczycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 3 den. 9.

Kowal Hrynyecz lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 13 gr. solvit; summa eius marca 1 gr. 0 den. 9.

Nossaczowycz lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit. poboru 13 gr.; summa huius marca 1 den. 9.

Vakumowycz Panas lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas minus 1 rączka solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 21 den. 9.

Olychwyer lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit minus 1 rączka, post daciam 3 gros. solvit, poboru 23 gr.; summa ipsius marca 1 gr. 22 den. 9.

Iaczko Mykythycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 rączkam mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 12 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 7 den. 9.

Zalyessko lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 rączkam mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 12 gros. solvit,; summa ipsius marca 1 gr. 7 den. 9.

Caplycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, dacie 2½ urnam mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 12 den. 9.

Vassyl Caplycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, dacie 2½ urnam mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 16 den. 9.

Vassylyecz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz 2½ gros. solvit, dacie 2½ urnam mellis solvit, post daciam bobrownyczego

ustwycze 3 gr. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 16 den. 9.

Sylaha lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 16 den. 9.

Nossko lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item $1^1/_2$ rączkam mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 15.

Iwan lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie $1^1/_2$ urnam mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius gros. 42 den. 9.

Syenko lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie $2^1/_2$ urnam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 16 den. 9.

Thymosz lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 1 urnam mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius gros. 36 den. 9.

Mynczycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, item $1^1/_2$ rączky mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 27.

Szukowycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, item 1 rączkam mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 17 den. 9.

Curylo dacie 3 urnas mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, ustwycze 1 gros. solvit, poboru 13 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 16.

Homines liberi de Wyothly: Chodor 2 gros. solvit. Hrynyecz 2 gros. solvit. Mykytha 2 gros. solvit. Truchon 2 gros. solvit. Sydor 2 gros. solvit. Summa gros. 10 [1]).

Andrzeyowa de taberna 16 gros. solvit.

Tota villa Vyothly woszczennyczego 40 gr. solvit.

Summa tocius ville Vyothly marce 53 gr. 16 den. 9.

Villa **Radosthow**: Howyenno cum Kuzma lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlebnego 4 gros. solvit, dacie

[1]) В інв. 1501 р. ще один свобідний: Jarmol Daszkowycz, і потім: Weremyey aufugit.

3 urnas minus 1 rączka solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 23 den. 9 [1]).

Sampson cum Pyotr lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 4 gros. solvit, dacie 3 urnas mellis minus 1 rączka solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gr.; summa huius marca 1 gr. 23 den. 9.

Lukyan lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, item 1 rączkam mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, ustwycze 1 gros. solvit, poboru 20 gr.; summa huius marca 1 gr. 27 den. 9.

Kossylo lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, ustwycze 1 gros. solvit; summa huius marca 1 gr. 24 den. 9.

Kozyel lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gr. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciam 1 gros. bobrownyczego solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 20 gr.; summa huius marca 1 gr. 24 den. 9.

Wolk lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gr. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciam 3 gr. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 24 den. 9.

Thynyecz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gr. 24 den. 9.

Szuk lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gr. 22 den. 9.

Vacz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit. dacie 3 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 22 den. 9.

Roman lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas minus 1 rączka mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gros. 21 den. 9.

---

[1]) В інв. 1501—4 р. тіж додатки, що й у Ветлах.

Jarmol lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 den. 9.

Drobysz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie $2^1/_2$ urnam mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit: summa huius marca 1 gros. 13 den. 9.

Mynka cum Chodor lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 4 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 14 den. 9.

Wochno lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie $2^1/_2$ gros. solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gros. 18 den. 9.

Czarnysz post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie et lypczu $1^1/_2$ urnam mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 14 gr.; summa huius gr. 39 den. 9.

Iwan lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie $1^1/_2$ urnam mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 14 gros. solvit; summa huius gros. 45 den. 9.

Iacz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas mellis minus 1 rączka solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 14 gros. solvit; summa huius marca 1 gr. 15 den. 9.

Chodor dacie 2 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius gros. 44.

Homines liberi de Radosthow: Marthyn 2 gros. solvit, Kurylo 2 gros. solvit, Byelyecz 2 gros. solvit, Zanko 2 gros. solvit; summa gros. 8.

Tota villa Radosthow de terra Szwancowey 2 marcas solvit. Tota villa Radosthow woszczennyczego 18 gros. solvit. Summa tocius ville Radosthow marc. 26 gr. 32 den. 9.

Villa **Powyeczye**: Andreyecz lypczu 3 rączkas mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciam 1 gros. solvit, bobrownyczego 2 gros. solvit, poboru 20 gros.; summa eius marca 1 gros. 24 den. 9.[1])

---

[1]) В інв. 1501—4 р. тіж додатки, що й у Ветлах і Радостові.

Hrynyecz lypczu 2 rączkas mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gr. 9 den. 9.

Kundrath lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciam 1 gr. solvit, bobrownyczego 1 gros. solvit, vstwycze 1 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 24 den. 9.

Ihnath Malyewycz lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^2/_2$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 12 gros.; summa ipsius gros. 44 den. 9.

Nyelyep lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 4 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gros. 36 den. 9.

Palydlo lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gros. 7 den. 9.

Lyecz lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gros. 7 den. 9.

Iwan Pychnowycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie $2^1/_2$ urnam mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gros. 16 den. 9.

Zuryd cum fratre lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gr. 7 den. 9.

Kothowycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa eius marca 1 gros. 10 den. 9.

Syenko Chodorczycz lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 2 urnas melllis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gr. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 7 den. 9.

Massyutha lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 3 urnas minus 1 rączka mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 21 den. 9.

Kokoreka lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 7 den. 9.

Cuzma Hulycz lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 9 den. 9.

Iwan Massyuthycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 12 den. 9.

Vassyl Lyszczycz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 3 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 22 den. 9.

Szczothka lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 10 gros. solvit; summa ipsius gros. 47 den. 9.

Onoszko lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 4 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gros. 36 den. 9.

Maxym lypczu 2 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 2 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa huius marca 1 gr. 9 den. 9.

Abram cum Mynyecz lypczu 3 rączky mellis solvit, post lypyecz $2^1/_2$ gros. solvit, pochlyebnego 2 gros. solvit, dacie 4 urnas mellis solvit, post daciam 3 gros. solvit, poboru 20 gros. solvit; summa ipsius marca 1 gr. 36 den. 8.

Volossowycz vroku 12 gros. solvit.

Homines liberi Powyeczye: Iwan 2 gros. solvit, Kuzma 2 gros. solvit, Chacz 2 gros. solvit, Sacz 2 gros. solvit, Nyesthorowycz 2 gros. solvit, Macz 2 gros. solvit; summa gros. 12[1]).

Tota villa Powyeczye 20 gros. vosczennyczego solvunt. Summa tocius ville Powyeczye marce 27 gr. 13.

Summa summarum omnium dacionum mellis ac piscine ex utraque districtu tam Rathnensi quam Vyothlensi facit marcas 295 gr. 6 den. 6, item pro piscibus de lacubus venditis marce 37, et ex hac summa

---

[1]) З тих свобідних Iwan aufugit (інв. 1502 р.), Chacz aufugit (інв. 1504 р.), за те в інв. 1502 р. бачимо двох нових.

excepte sunt pro sagenis 25 marce, computando insimul expensas, pro quibus sibi dare solent, mittunt enim pro eis usque ad Thorun. Et sic exceptis sagenis pro rege manebunt marce 370 gros. 6 den. 6.

II.

Regestrum castri Rathnensis ac omnium bonorum ad ipsum castrum pertinencium.

Ex serenissimi principis et dni dni Sigismundi Dei gratia regis Polonie etc. speciali commissione et mandato per gener Stanislaum de Syennycza vexilliferum terre Chelmensis accuratissime conscriptum de omnibus et singulis censibus, proventibus et laboribus, ad ipsum castrum quomodocunque provenientibus, ac omnium et singulorum eorum in ipso castro modo existencium dilige tissime et fidelissime de omnibus exquirendis consignatum. In cuius quidem castri tenutam ac possessionem ex mandato eiusdem maiestatis regie gener. Nicolaus Philipowski Cracoviensis castri burgrabius feria tercia post dominicam Ramispalmarum proxima per eundem Stanislaum vexiliferum prefatum est intromissus ac in capitaneum ipsius castri Rathnensis est institutus, sub anno Domini 1512.

Castrum Rathnense in suis edificiis, habitaculis et circum castri ambulationibus, alias blanki, est bene provisum, ita quod ubique seracula omnia penes valvas et cetera habitacula castri sunt immota, et omnia edificia sunt bene reformata.

Instrumenta bellica in castro hec: podtarasznycze unum magnum bene reformatum, hakownycze 20 bene reformati, rucznycz 4 bene reformate, de pulvere parato 3 cum media tunne, quod reservatur super una turri superius. Ibidem in eodem reservaculo sunt kule ad podtarasnycze non parve, ibidem kule ad hakownycze et rucznycze sunt parate non pauce, ibidem sagithe alias schipi ad balistas sunt non pauce. Arma antiqua in introitu castri pendet: galee 2, plachi 2 anteriores et 1 posterior, roszkop 1, nakolanki troye, myschky dwoje, sulycz fereis 10 reformatum, baliste castrenses 13, klyky czwory reformate, hewar 1.

In castro victualia ista sunt inventa: carnium salitarum 2 tunne, carnium dorcinarum sallitarum 2 tunne. In promptuario lardi partes 24, ibidem 4 partes dzyczysny, ibidem arvine porcine 15, ibidem 2 vascula phaski de butiro, item caseorum 2 capecie. In alio promptuario: pise choretum, ibidem millii alias prossa 1 tunna; in alio promp-

tuario de farina parata kadzy 5 nabyte et 1 tunna. In promptuariis duobus centum cum medio chorei de avena mensure magne rathnensis. In promptuario alio salis myalkey 6 tunne. In cellario caulium 2 przykadky de caulibus acidis. In cellario cervisie 4 tunne, ibidem alie tunne cervisiales vacue 8.

Braxatorium est in castro, in quo caldar castrense est iam non bonum et omnia necessaria braxatorii sunt ibidem.

Braseatorium est ante castrum post fluvium in predio, in quo braseum triticum unum est, braseum aliud siligineum ibidem, ibidem siliginis tritinati ad brasea 4 chori, ibidem de tritico 2 chori, ibidem de braseo parato 2 chori.

Predium castrense est ante castrum post fluvium, in quo ista sunt inventa: vacce 4 cum vitulis iuvenibus, vacce 8 ialove, ibidem vituli 3 secundi auni, boves alias biky tercii anni sunt 4 boni, oves antique 5 et agnelli 3, capre sunt 7; oves multe mortue sunt, quarum pelles in castro snnt; sues omnes magnas et parvas demptis suellis 30, item ance 17 ibidem, item gallinarum ibidem 16.

Horeum ibidem in predio, et in eodem hec sunt inventa: siliginis 2 cum $^1/_2$ acervi, tritici parum in fundo 1 acervi, als oddenek.

In campo siliginis ad hiemen seminate novem klodi, tritici vero 4 klodi seminati mensure magne.

Recia castrensia magna ad feras magnas de bastis parata sunt novem, recia dorcina de bastis liczane 5.

Capones et galli sunt in castro non pauci ibidem nutriti.

Famuli castrenses missiles, alias poselny, sub castro morantes, in equis singuli servientes sunt 3, qui vadunt, quo necesse est eundi sua expensa.

Theloneum rathnense unum, quod interdum pro maiori, interdum pro minori summa solet conveniri, isto tamen anno pro 26 marcis est conventum.

Molendinum sub castro unum cum 2 rotis valne, aliud est destructum ideo quia campos castrenses nundare solet.

Rathno opidum, ex quo opido census annui tam de opidanis, quam de famulis, bona in opido tenentes, 15 marce annuatim proveniunt. Item de macellis ex opido 3 lapides sepi extraduntur annuatim. Item homines Laskowczi dicti sub opido morantes de terra Czechowska 2 tantum marcas annuatim solvunt et nihil magis tenentur.

In Rathnensi tenuta sunt 2 territoria alias wlosczy ad castrum pertinencia: territorium Rathnense et territorium Viothlense, in quibus territoriis sunt diversi modi et consuetudines et proventus et accre-

scentie proventuum, prout diligentissime est exquisitum ac in presenti regestro signatum.

Territorium Rathnense, in quo territorio est talis ut sequitur modus in omnibus: primo incole in ipso territorio tenentur arare et agrum disponere et fruges totaliter congregare ad predium castri.

Ville in Rathnensi territorio secuntur cum suis proventibus universis et singulis, diligenter exquisitis ac fideliter conscriptis:

Zasthawye villa, in qua villa sunt incole areales alias dworyczne 14, exceptis simul cohabitantibus, qui de censu alias poboru modo VI marcas et 4 gros. solvunt; bobrownicznego incole ibidem 3 fertones et 1 gros. insimul extradunt; de dacia mellis iulii alias lypczu incole ibidem 2 lypyeczne extradunt; de dacia mellis autumpnalis 50 lypyeczen modo extradunt; poddanye alias post daciam mellis tam iulii lypczu quam autumpnalis $11^1/_2$ gros. incole extradunt; de lino alias lnu parato incole ibidem centum et 5 garsczy dant; de canapo parato ad comparandam sagenam 15 garsczy extradunt; item aspergellos alias byelky incole ibidem 12 extradunt; avenam ibidem 20 klodas mensure magne cum media tercia kloda rathnensis mensure annuatim extradunt; item gallos 25 annuatim extradunt, item butirum $11^1/_2$ czaschek extradunt, item caseos 23 annuatim dant, item fenum incole ibidem 115 currus villanos parvos annuatim dant.

Dathin villa, in qua incole areales sunt modo 4, exceptis simul cohabitantibus, qui 4 marcas et 14 gros. tantum solvunt et nihil magis.

Molendinum ibidem cum 1 rota, quod non semper molit.

Sinow, villa in qua incole areales 4, exceptis aliis, qui tantum 3 marcas et 16 gros. annuatim solvunt et nihil magis, quia iste due ville sunt parve, inter villas lithvanicas residentes.

Zamschany villa, in qua incole areales sunt modo 9, exceptis simul commorantibus, qui de censu alias poboru 5 marcas 21 gros. modo solvunt, bobrowniczego incole ibidem insimul 2 fertones solvunt; de dacia mellis lipczu 3 lypyeczne extradunt; de dacia mellis autumpnalis incole ibidem cum acrescenciis alias poludze 41 lypyeczne modo dant; poddanye alias post daciam mellis utriusque 9 gros. dant; de lino parato 110 garsczy simul dant; de canapo parato ad comparandam sagenam 100 garsczy dant; aspergellos byelky 11 dant; avenam 20 klodas annuatim mensure rathnensis dant; gallos incole ibidem 22 annuatim dant; item butirum 10 czaschek simul dant; item caseos 20 simul extradunt; fenum 51 currus villanos parvos dant, siliginis 2 choros ad seminandum pro hieme ibidem incole dant.

Dubyeczno villa — in eadem sunt incole 10, exceptis commorantibus, qui 9 marcas cum media marca annuatim modo solvunt; ibidem lutifiguli sunt modo 4, qui per 1 fertonem annuatim solvunt et ollas ad castrum quantum opus est extradunt; ibidem 2 incole de dacia mellis duas lypyeczne extradere tenentur, qui nunquam melle, sed peccunia per 8 gros. solvunt; ibidem incole 1 porcum bonum ad castrum annuatim dant, avenam 2 choros tantum annuatim dant, item gallos 36 annuatim dant, item butirum 13 czaschek extradunt, item caseos 26 annuatim dant.

Vyelancza villa, in qua incole 13 areales exceptis simul commorantibus, qui de censu alias poboru 7 marcas 21 gros. modo solvunt; pro czyrwyecz incole simul 1 marcam extradunt; bobrownicznego 14 gros. dant, de dacia mellis lypczu 2 lypyeczne et $1^1/_2$ ciffos extradunt; de dacia mellis cum accrescenciis poludze 24 lypyeczne dant; poddanye alias post daciam mellis utriusque 7 gros. et 3 denarios; de lino parato 80 garsczy; de capano parato ad retia bobrownikom extradunt; aspergellos byelky 24 dant, avenam 4 klodas annuatim dant, item butirum 11 czaschek dant, item gallos 31 annuatim dant, item caseos 22 dant, fenum 70 currus villanos dant, siliginis ad seminandum pro hieme $2^1/_2$ klodas parati extradunt.

Cortilessi villa, in qua incole areales modo 27, exceptis simul commorantibus, qui de censu alias poboru $16^1/_2$ marcas et $8^1/_2$ gr. modo solvunt; bobrownicznego incole simul 3 fertones et 8 gr. extradunt; de dacia mellis lypczu $2^1/_2$ lypyeczne et 3 ciffos alias kowsche dant; de dacia mellis autumpnalis incole cum accrescenciis poludze LXXXII lyepyeczne extradunt; poddanye alias post daciam mellis incole simul $7^1/_2$ gr. et 2 ternarios extradunt; de lino parato 190 garsczy; aspergellos 12 dant; incole ibidem vitulam ialowicza et porcum pro coquina annuatim extradunt; avenam 31 klodas dant, gallos 49 annuatim dant, butirum 18 czaschek dant, caseos 36 dant, fenum 110 currus villanos dant, siliginis ad seminandum pro hieme 3 choros et 4 lypyeczne dant.

Molendinum ibidem cum 1 rota.

Cremno villa, in qua incole areales nihil de censu dant, sed singuli incole custodiam alias strozewsczyzna per 6 gros. extradunt, ex qua strozewsczyzna proveniunt modo $5^1/_2$ marce et 6 gr.; de dacia mellis autumpnalis 21 lypyeczne incole extradunt; incole ibidem 1 porcum bonum ad castrum annuatim extradunt.

Molendinum ibidem 1 rote.

Thur villa — in eadem incole areales 40, exceptis simul commorantibus, qui de censu alias poboru 18 marcas modo solvunt et 3 gros., bobrownycznego incole 3 fertones et 1 gr. modo solvunt, de dacia mellis lypczu 3 lypyeczne incole extradunt, de dacia mellis autumpnalis cum accrescencia poludze 114 extradunt lypeczne, poddanye alias post daciam mellis utriusque incole 8 gros. extradunt. Ortulani ibidem 5, ab ortis per 6 gros. singuli dant, quod ex antiquo lissycze vocant. De lino parato ibidem 352 garsczy extradunt, de canapo parato ad sagenam incole 18 garsczy dant. Incole ibidem omnes vitulam bonam et porcum annuatim ad castrum dant, avenam 72 klodas mensure rathnensis annuatim dant, gallos 100 annuatim dant, butirum 36 czaschek dant, caseos 72 annuatim dant, fenum 360 currus villanos dant siliginis ad seminandum pro hieme 7 choros contribuunt.

Zalyessye Nove villa, in qua incole areales 10, exceptis simul commorantibus, qui de censu alias poboru $4^1/_2$ marcam, solvunt bobrownycznego incole 9 gros. extradunt, de dacia mellis lypczu 3 lypyeczne dant, de dacia mellis autumpnalis incole cum accrescenciis poludze 25 lypyeczne extradunt, poddanye alias post daciam mellis solum 2 gros. extradunt, de lino parato 60 garsczy dant, avenam incole 15 klodas dant, gallos 21 ; butirum ex utraque villa et Nova et Veteri Zalyessye simul 18 czaschek extradunt, caseos eciam ex utraque villa 34 dant, fenum incole ex utraque villa simul 80 currus villanos dant, siliginis ad seminandum pro hyeme ex eadem villa 8 choros sine 2 lypyeczne.

Molendinum ibidem 1 rote, quod non semper molit.

Zalyessye Stare villa, in qua incole areales exceptis simul commorantibus, qui de censu poboru 6 marcas et 14 gros. modo solvunt, bobrownicznego incole 10 gros. dant, de dacia mellis lypczu 3 lypyeczne incole extradunt, de dacia mellis autumpnalis cum accrescenciis poludze 28 lypyeczne dant, incole ex utraque villa et Nova et Antiqua Zalyessye bobrownyczy et lowczy mel insimul lypyeczne 3 extradunt, poddanye alias post daciam mellis incole $5^1/_2$ gr. extradunt, de lino porato 100 garsczy dant, incole ex utraque villa 1 vitulam pro coquina annuatim dant, avenam incole ibidem 18 klodas extradunt, gallos 30 ibidem extradunt, siliginis ad siminandum pro hieme incole ibidem 1 chorum.

Zyricze villa — in eadem incole areales modo sunt 11, exceptis simul commorantibus, qui de censu alias poboru $5^1/_2$ marcas et 4 gros. solvunt. Incole ibidem tres custodiales, alias strozewsczyzny, per 6 gros. singuli solvunt, bobrowniczego incole 8 gros. dant, de dacia

mellis lipczu 1 lypyeczna datur, de dacia mellis autumpnalis cum accrescensiis poludze 16 lypyeczne dant. Incola ibidem unus mellis bobrowniczego ½ lypyeczna dat, poddanye alias post daciam mellis 3 tantum gros., de lino parato 60 garszczy dant. Incole ibidem 6 ex eadem villa tenentur castrum edificare, reformare, laborare quicquid et quamdiu opus est. Incole ibidem una cum villa Zastawye 1 vitulam pro coquina annuatim dant, avenam 12 klodas mensure rathnensis annuatim dant, fenum 60 currus villanos dant, siliginis ad seminandum pro hieme 1 chorum contribunt.

Gluchy villa, in qua incole areales 10, exceptis simul cohabitantibus, qui de censu alias poboru 5 marcas modo solvunt; incole ibidem omnes de suo pane custodiales alias strozewsczizny singuli per 6 gr. dant, cuius summam 1 sexagenam extradunt; incole ibidem omnes mellis bobrownicznego mediam lypyeczna tantum extradunt, post daciam ipsius mellis 2 gros. dant; incole ibidem una cum villis Zamschany et Wyelancza 1 vitulam bonam et porcum pro coquina annuatim dant, avenam 2 klodas annuatim extradunt, gallos 10 annuatim dant, butirum 8 czaschek modo dant, fenum tantum 10 currus villanos dant.

Szamarowicze villa, in eadem incole sunt 35, qui nullum laborem ad castrum faciunt, neque aliquid contribuunt, solum per 1 fertonem annuatim solvunt, qui census huius 8 marcas 3 fertones modo extradunt; incole ibidem omnes loco 2 tunnarum mellis 2 sexagenas peccunia ex antiquo solvunt; incole ibidem, dnus capitaneus dum in castro presens non est, tenentur bini et bini in castro presentes esse et cum vicecapitaneo quo opus est omnes equitare.

Territorium Viothlense, in quo est alter modus et consuetudo et mensura, quam in territorio Rathnensi.

In ipso territorio Viothlensi mensura choreti minor quam in Rathnensi. In ipso territorio daciam mellis non mensura lypyeczna, sed viadro mensurare et dare incole solent; in hanc mensuram viadro 4 rączki intrant. Et dum incole ibidem mel habere non possunt, extunc pro viadro per fertonem peccunia ex antiquo solvunt et pro rączka 3 gros. Pochlebne in ipso territorio proventus taliter dictus provenit ex incolis: quando aliquis in area residens plures habens filios divisionem illius aree inter ipsos fecerit, tunc iste proventus pochlebne accrescit, videlicet 2 gros., 2 choros avene, butirum et caseos, prout regestra castrensia lacius disponunt.

Incole in ipso territorio super omnibus pratis castrensibus ex omnibus villis fenum disponunt ad castrum. Incole in ipso territorio

ex omnibus villis vecturam alias powoz quo necesse est cum quibuscunque rebus tenentur. Incole in ipso territorio ex omnibus villis castrum edificare, reformare, arbores ducere suis impensis tenentur. Molendinatores castrenses omnes laborem penes edificia castri tenentur esse, quibus tanquam magistris expensa datur.

Ville Viothlensis territorii sequuntur cum suis proventibus specialiter descriptis:

Sczodrohoscz villa — in eadem incole areales 33, exceptis simul commorantibus, qui de censu alias poboru 8 marcas 3 fertones 2 gros. modo extradunt, vosczenicze incole omnes 19 gros. dant, bobrownicznego 19 gros. dant, ustwicze ibidem 19 gr. dant, pochlebne 2 fertones et 10 gr. dant, de dacia melis lypczu 15 viader modo incole extradunt, de dacia mellis autumpnalis 47 viadra et $^1/_2$ rączka extradunt, poddanye alias post daciam mellis tam iulii quam autumpnalis 1 marcam 21 gros. extradunt modo, de lino parato post mellis extraditionem 470 garsczy dant, aspergelos — byelky 19 extradunt, avenam $38^1/_2$ klodas dant, gallos 48 annuatim extradunt, ancas 19 annuatim dant, butirum 19 czashek, caseos 19 modo extradunt, vitulam ialowicza et porcum pro coquina ad castrum dant; funes de bastis alias vzyscza 10, quodlibet uziscze 50 sąnzon habens, incole ibidem ad rete venale extradunt.

Molendinum ibidem cum 1 rota.

Viothly villa, in qua incole areales 40, exceptis simul commorantibus, qui de censu alias poboru 14 marcas et 16 gros. extradunt, vosczeniczego incole 40 gr. modo extradunt, bobrowniczego 40 gr. dant, ustwicze ex incolis 40 gros. componunt, pochlebne 3 fertones extradunt, de dacia mellis lipczu 26 viadra, de dacia mellis autumpnalis 101 viadro dant, poddanye alias post daciam mellis et iulii et autumpnalis 2 marcas 3 fertones 2 gros. incole dant, aspergelos — byelki 37 dant, de lino parato 1110 garsczy dant, avenam $57^1/_2$ klodas dant, gallos 80 annuatim dant, anctas 74 dant, butirum 36 czaschek, caseos 36 extradunt, vitulam ialovicza et 2 porcos pro coquina annuatim dant, funes de bastis — vziscza 36, quodlibet vziscze 50 sąnzon habens, ad rete extradunt.

Molendinum ibidem bonum 2 rotarum.

Ibidem homines liberi alias volniczi 7, qui nihil dant, solum quando opus est, aliquod servicium faciunt.

Radosthow vilia, in eadem areales incole 18, exceptis simul commorantibus, qui de censu alias poboru 18 marcas 3 fertones 8 gros. modo extradunt, voszczeniczego 36 gros. extradunt, bobrowniczego 18

gros. dant, vstwicze 18 gros. dant, pochlebne 2 fertones et 8 gr. provenit, de dacia mellis lypczu 12 viadra et 3 rączki, de dacia mellis autumpnalis 46 viadra 1 rączka dant, poddanye alias post daciam mellis et iulii et autumpnalis 5 fertones extradunt, de lino parato 240 garsczy, aspergelos — byelki 18 extradunt, gallos 36 annuatim dant, anctas 18 in vere extradunt, butirum 18 czaschek dant, caseos 18 dant, vitulam et porcum pro coquina dant, funes de bastis vziscza 18, quodlibet 50 sązon, ad rete venale extradunt.

Ibidem homines liberi volniczi 4, qui nihil dant, solum servicium aliquod faciunt ad castrum, quando necesse est laboris.

Powiecze villa — in eadem incole areales 20, exceptis simul commorantibus, qui de censu alias poboru 8 marcas 10 gros. contribuunt, vosczeniczego 20 gros. solvunt, bobrowniczego 20 gr. extradunt, ustwicze 20 gros. dant, pochlebnego 3 fertones 6 gros. modo extradunt, de dacia mellis lypczu $12^1/_2$ viadra incole modo ibidem dant, de dacia mellis autumpnalis 50 et 1 rączka provenit, poddanye alias post daciam mellis et iulii et autumpnalis 1 marca et 22 gros. provenit, de lino parato 600 garsczy, aspergelos — byelki 20 dant, avenam incole 31 klodas modo dant, gallos 40 extradunt, anctas 18 in vere extradunt, butirum 20 czaschek, caseos 20 extradunt, vitulam et porcum pro coquina annuatim incole extradunt, obirzy de bastis ad rete venale 20 obirzy magnas extradunt.

Molendinum ibidem 1 rote.

Ibidem homines volniczi modo 6, qui nihil dant.

Stagnorum omnium situs et descriptio tam magnorum quam parvorum, nominatim quodlibet:

Primum stagnum Thur magnum et capitale, sub villa Thur iacens, commodosum, in quo sunt multe thonye.

Orzechow — stagnum magnum sub villa Sczodrohoscz iacens, multum, commodosum, in quo sunt multe tonye.

Orzechowiecz — sub eadem villa, in quo sunt 2 tonye.

Swyanthe — sub eadem villa, in quo sunt 2 thonye.

Dolhe — sub villa Thur situm. in quo sunt 2 thonye.

Vyelechow, sub eadem situm, in quo 1 tonya est.

Swyanthe aliud stagnum, sub eadem villa situm, in quo nuquam segena fit propter impedimenta, alias zawady.

Ibidem sub eadem villa sunt 3 lacus parvi in quibus non prenditur propter impedimenta.

Byele stagnum magnum, sub villa Viothle situm, in quo 20 et magis thonye fieri possunt.

Thuczne — sub eadem villa, in quo 2 tonye sunt.
Ploczicze — sub eadem villa situm, in quo 2 thonye sunt.
Lukye — sub eadem villa, in quo 2 thonye sunt.
Blyzne — sub villa Sczodrohoscz situm, in quo 1 tonya est.
Mschane stagnum, in quo 4 thonye sunt, a castro non remote.
Radocząz — sub Rathno, in quo 4 thonye sunt.
Thissobol sub Rathno, in quo 4 thonye sunt.
Czysthe stagnum sub Rathno, in eo 2 thonye.
Czernsko ibidem, in quo 2 thonye sunt.
Lukye — sub villa Gluchy situm, in quo 2 thonye.
Lubyanye — sub villa Zamschane situm, 4 thonye habet.
Pyeseczne sub eadem villa situm, in quo 1 thonya.
Sinow stagnum, sub villa Sinow situm, in quo 2 thonye.
Berezno — sub villa Vyelancza situm, in eo 2 thonye.
Lukye — sub villa Dubyeczno situm, in quo 4 thonye.
Cremno stagnum, sub villa Cremno situm, in quo 4 thonye.
Lukye — sub villa Samarowicze, in quo 4 thonye sunt.
Terebovicz — sub eadem villa, in quo 2 thonye.
Lubowicz stagnum sub villa Cortilessy in eo 4 thonye.
Sub villa Viothly 2 sunt lacus parvi qui non prenduntur propter impedimenta.

Familia castri eiusdem, sine quibus castrum nullo modo fieri potest, hoc tempore olim dni Syekliczki eiusdem castri capitanei tanto precio fuit provisa: Valvarum custodi — wrothny $1^1/_2$ marca peccuniarum, et nullo alio magis fuit provisus. Clavigero castri $1^1/_2$ marca similiter. Braseatori, qui brasea facit, $1^1/_2$ marca similiter. Item coque 4 florenis. Custodes 3 per 1 marcam cuilibet et per syermyagam et 1 omnes pellicio ad hiemen fuerunt provisi. Magister sagenarum 8 flor. fuit provisus. In predio dwornyk cum muliere $1^1/_2$ marca fuit provisus. Notarius 8 florenis et panno. Ceteri servi castrenses, alias grodzanye, super suis equis servientes 8 flor. et panno contentabantur, sine equis vero servientes 4 tantum flor.

Summarium capitaneatus Rathnensis:
Villarum omnium sunt numero 18, oppidum unum Rathnense.
Theloneum hoc anno arendatum, aliquando et minori precio, marc. 26.

Stagnorum omnium sunt numero 26, ex quibus hoc anno vendita fuerunt 5 pro marcis 100, alia omnia solus capitaneus piscatus est.

Census tocius anni proveniunt marce 163 gr. 14.

Proventus bobrowniczego dicti proveniunt marce 7 gr. 40.

Proventus popdanye dicti proveniunt marce 8 gr. 3.

Proventus pochlebne dicti proveniunt marce 3.

Proventus, qui solvuntur loco mellis, quia ita ex antiquo est, proveniunt marce 2 gr. 40.

Proventus custodie, alias strosznego, dicti marca 1 gr. 30.

Proventus vosczenyczego proveniunt marce 2 gr. 1.

Proventus vstwicze dicti proveniunt marce 2 gr. 1.

Homines Laskowczy dicti, sub castro morantes, solwunt annuatim ratione census (et ad nihil aliud faciendum abligantur) marcas 2.

Villa tantummodo una solvit antiquitus ratione czyrwyecz marcam unam.

Dacionis mellis lypczu proveniunt mensure que vocantur lypyeczne $19^1/_2$ et $4^1/_2$ ciffi, faciunt viader 13.

Eiusdem mellis lypczu proveniunt mensure que vocantur viadra 65 et 1 rączka.

Dacionis mellis antumpnatis proveniunt mensure lypyeczne dicte $401^1/_2$ faciunt viader 267.

Eiusdem mellis autumpnalis proveniunt maiorum mensurarum viader $206^1/_2$.

Avene ex omnibus villis annuatim proveniunt klody magne 363.

Feni annuatim ex omnibus villis proveniunt currus kmethonales 846.

Vitularum annuatim proveniunt omnium nr. 9.

Porcorum proveniunt omnium numero 10.

Gallorum omnium proveniunt numero 540.

Anctarum omnium proveniunt 129.

Butiri tocius ex villis omnibus proveniunt czaschek non magne $224^1/_2$.

Aspergelorum omnium proveniunt 153.

Lini tocius mundi proveniunt garsczy 3495.

Canaparum omnium proveniunt garsczy 133.

Fenum alias usyscza et obirzi dictorum ad recia ferarum, et quodlibet usyscze continet in longitudiuem 50 sąnzenyow, et dantur numero 74.

Molendinorum omnium per 1 rotam habentium, quorum nonnulla non semper molunt, sunt nr. 6.

Molendina per 2 rotas habencia sunt 2.

De macellis opidi Rathno proveniunt annuatim sepi lapides 3.

Isti sunt omnes proventus summarii, ad quorum rationem servandi sunt et castrum in toto providendum.

Siliginis annuatim dantur ex omnibus villis klody $7^1/_2$.

Predium tantum unum est.

Summa pecuniarum — de censu et aliis proventibus proveniunt marce 191 gr. 33.

Summa pecuniarum pro melle — proveniunt marce $171^1/_2$.

Ex theloneo peccuniarum proveniunt marce 26 aliquando minus.

Stagna anno preterito 5 vendita erant pro marcis 100.

Summa tocius cum piscibus marce 489 gros. 9.

По сконтрольованю оригінала треба читати на с. 7 рядок 3 знизу зам. Zamsczany — Zamszany, на с. 8 ряд. 1 зв. Ulyasz і в інв. 1500 р.; с. 10 р. 19 зн.: 12 gr. numeri polon... gr. 30; на с. 22 р. 2—3 Szczodrohoszcz woszczenyczego 18... Sczodrohoszcz; тамъ же р. 8 зв.: 39 den. 9.

ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН СЕЛЯН

В ПЕРЕМИШЛЬСЬКІМ СТАРОСТВІ В СЕРЕДИНІ XVI в.

на основі описей королівщин.

I.

Не вважаючи на двовікові роздавання й застави, Перемишльська королівщина виглядала дуже солідно ще й в середині XVI в. Крім столичного міста Перемишля було тут ще три міста чи місточка — Мостиска, Вишня і Нижанковці, і звиш пятдесяти сел, що тягнули ся широкою смугою з над Вишні над Сян, в околиці Перемишля і звідти над Вягром аж на верхній Стрвяж, де сиділи села Устрицької або Коростенської країни, — отже в теперішніх повітах: Мостиськім[1]), Перемишльськім, Добромильськім, Лїськім. Таким чином королівщина ся лежала в центрі великої і широкої Перемишльської землї, „котра тягнеть ся від річки Вислоки, що тече під Ряшів, аж по Жидачівський повіт“ (с. 78), що належав вже до Львівської землї. Розглянемось на сей раз в відомостях про селянство — його економічний стан і оподаткованнє — спеціяльно в сій королівщинї, виходячи з досить богатих відомостей люстрації, споряженої, як видко — десь у кінці літа 1565 р. (с. 163–5) і користаючи крім того з давнїйших інвентарів: описей 1494 і 1497 р. (виданих в „Записках Н. товариства ім. Шевченка, т. XIX, особливо важна опись 1497 р.) і докладного та досить богатого інтересними відомостями інвентаря 1553 р., споряженого Стан. Орликом (на нього покликуєть не раз і люстрация)[2]). Сї інвентарі дають нам

[1]) Село Сарни вже навіть в Яворівськім.

[2]) Сей інвентар маю в копиї, спорядженій для збірника інвентарів галицьких королівщин XVI в.; він переховуєть ся в варшавськім архиві коронного скарбу від. 54 кн. 37.

можливість слїдити за економічною еволюциєю, а спеціяльно інвентар 1497 р., виріжняючи докладно села ріжних „прав“, дає нам, бодай по части можливість розріжняти між осадами середини XVI в. оподаткованнє ріжних категорий[1]). Тим то в сїй околицї можемо собі докладнїйше вглянутись в відносини сих категорий, і не обмежаючись лише частиною, можемо дати огляд селянства взагалї. Почнемо з огляду селянського землеволодїння та його розвою.

II.

Околиці Перемишля, країна над Вишнею, Сяном і Вягром, — ключі Девятчицький, Медицький, Мостиський і Гійський, були залюднені густо і від давна. Видко, залюдненє дійшло вже давно до нормального для тодїшнїх економічних обставин стану і поступало дуже мало. Маючи під руками кілька описей тих самих сел з кінця XV в. (1494—7) і другої половини XVI (1565), бачимо, що в деяких селах за сї сїмдесять лїт число господарств зісталось цїлком те саме. Напр. в с. Пекуличах 1494 р. було 36 господарів, стільки їх було і в 1565 р.; в Маковій 1497 р. на 13 дворищах сидїло 26 господарств, в р. 1565 на 12 ланах 24 господарства.

В иньших число осадників зростає, але число тяглих помножаєть ся дуже слабо, витворюєть ся і зростає верства малоземельних — загородників, що мали самі обійстя і лише часом маленькі кусники поля, отже зростає число осадників майже без розширення площі господарської культури; число тяглих господарств, де воно зростає, зростає не через розширенне, а через дробленне вже готових ґрунтів. Побільшенне площі господарської культури взагалї тут цїлком незначне або й цїлком нїяке, тяглі господарства множать ся дробленнєм, а головно зростає число загородників, цїлком майже незнаних в сих селах при кінцї XV в.

Напр. в Вишатичах 1497 р. було 51 тягле господарство, що мало під собою $22^1/_2$ лана і два неміряні кусні („обшари“), в р. 1565 було 59 господарств, але на тих самих $22^1/_2$ ланї; надвишка утворилась роздробленнєм, помноженнєм чвертьланових господарств. В Коровниках 1494—7 р було 8 тяглих господарств на $7^1/_2$ дворища, в 1553 було 12 вже на півланках (отже 6 ланів!) і 5 загородників, в 1565 не змінилось число тяглих господарств, але число загородників побільшилось до 9. Село Засянє в 1497 р. мало 41

[1]) Де цитую лише сторону — розумію сей II том „Жерел“, де означаю том (I) — є то попереднїй том, що вийшов в 1895 р. Уживаю термінольогії такої самої, як і у вступній розвідцї I тома, і туди відсилаю читача за всякими поясненнями.

тягле господарство на яких 22 ланах, стільки-ж було їх і в 1553 р., але крім них бачимо вже 11 загородників, в 1565 р. маємо 40 тяглих і 14 загородників, і люстрація числить під тяглими лише $20^1/_6$ ланів. В Шегиняхъ 1497 р. було два тяглі господарі, що сиділи на однім спільнім дворищі і три служебні, що мали під собою $1^1/_2$ дворища; 1553 р. було 8 тяглих господарств і 11 загородників, в 1565 р. 5 тяглих і 24 загородники!

Візьмемо ще кілька прикладів. В Медицї 1497 р. було 27 тяглих господарств і 4 служебні, що мали під собою разом $16^1/_2$ дворищ, крім того кілька було порожніх[1]); в 1565 р. було 36 „затяжних", 3 слуги і 15 загородників; ґрунти, очевидно, зісталисъ без переміни: описи 1553 і 1565 р. не вміють їх обрахувати на лани (osziadlich na ploszach — c. 100), але то були більш-меньш однакові ґрунти, бо платилось з них рівно, і порівнявши їх число з числом півдворищ 1497 р., побачимо, що воно лишилось без переміни[2]), значить по обсадженню спустїлих дворищ 1497 р. дальше осаджувано загородників. В Ольшанах 1497 р. було 16 тяглих господарств на 15 дворищах; виключивши 1 дворище, де сиділо два господарі, решта мало цїлі дворища; 1553 року було 14 господарів на півланках і 10 на поодиноких кусняхъ ґрунту („обшарах") і 5 загородників; 1565 р. було 20 господарів на півланках, 5 на обшарах і 7 загородників, господарі мали під собою тіж 15 дворищ, що, значить, подїлились вже між 25 господарями, і крім того з'явилась значна категорія загородників[3]). Тут, значить, помноженнє осадників іде без найменьшого розширення простороні рілї.

В иньших селах бачимо деяке розширенне площ і господарства, але воно далеко не дорівнює помноженню господарств. Напр. в Аскманичах 1497 р. бачимо 22 тяглих на 11 дворищах, а $3^1/_2$ дворища було порожнїх: спустїли; в 1553 р. було 31 тяглий і 5 загородників[4]), в 1565 р. 33 тяглих і 11 загородників, всього

---

[1]) 2 половини дворища і 3 ґрунти незначені, що могли бути теж півдворищами, отже разом може $2^1/_2$.

[2]) Може бути непевність на 1–2 дворища; як прийняти, що в 1497 р. порожніх було $2^1/_2$, а слуги 1565 р. сиділи на однакових ґрунтах з затяжними, то ріжниці буде 1 ґрунт = $^1/_2$ дворища.

[3]) Порівнянне відомостей про се село показує, що дворище кінця XV в. було рівне ланови: 5 обшарів 1553 р., що платили коло 94 золотих чиншу, становлять (по люстрації 1565 р.) 3 лани; зісталось 5 обшарів, що платили 160 гр. і відповідно до сього становили-б яких 5 ланів; отже всього було 15 ланів, тим часом як в 1497 маємо 15 дворищ.

[4]) Інвентар 1553 каже, що люде сидять на чвертках, се, очевидно, помилка, як порівняти число господарств і податки з люстр. 1565: має бути — на півланах.

ґрунту під господарями $16^1/_2$ лана. Отже й тут витворялись головно загородницькі господарства, а площа обробленого ґрунту побільшилась дуже незначно — на яких два лани = дворища. В Цикові 1497 р. було 6 тяглих, що сидїли на яких 4 (чи трошки більше) дворищах, в 1565 р. було 14 тяглих і 4 загородники, але всього ланів було 5. Одиноке село в сїй околиці, де з помноженнем тяглих господарств збільшила ся значно й площа обробленої землї — се Брилинцї, де число тяглих господарств зростає з 15 (1497) на 34, а число дворищ-ланів з $7^1/_2$ на $17^1/_2$.

Специяльну долю мала селянська господарка в селї Гійську. 1497 р. було тут 16 тяглих господарств на цїлих дворищах і два на півдворищах; в 1553 р. було 36 тяглих господарів, що сидїли (крім одного цїлодворищного) на півдворищах (отже $18^1/_2$), але крім того мали додатки (обшари, mercenae), судячи по чиншу і люстрациї 1565 р. було тих додатків 4– 5 дворищ = ланів)[1]: очевидно, се „новорозроблені“ і обернені під поле ґрунти, та було ще 3 загородники. Але новий староста (краківський каштелян Мартин Зборовский)[2] по тодїшнїй термінольоґії „поскуповував тих селян“, себ то сплатив їм певну суму за їх ґрунти, і обернув сю землю на фільварок, „а самих осадив на обійстях“ (zagrodach). Люстрация каже, що се сталось через самих селян (yz szami do tego dali przyczinę), але воно, розуміеть ся, могло статись хиба лише проти волї селян. Лише частина селян по сїй реформі зісталась, — половина, може й більша, вийшла з села: по люстрациї 1565 р. було загородників 20, що мали і „по троху рілї“; решта, очевидно, пішла шукати нових осад[3].

Про щось подібне можемо догадуватись і в вище згаданім селї Шегинях, де між 1553 і 1565 р. упало число тяглих господарств (з 8 на 5) і сильно зросло число загородників (з 11 на 24).

Підраховуючи відомости 1497 і 1565 для сїеї околицї взагалї, дістаємо ось яке порівнянне числа господарств і ланів:

---

[1]) Тут знову дворище = лану: в 1565 р. було $24^1/_2$ лана, в 1553 було $18^1/_2$ дворищ + обшари, що платили чинш рівний чиншови 5 дворищ (вивести їх число з величини сього чиншу цїлком на певне не можна, для того може бути якась непевність в 1—2 дворищах).

[2]) Люстрация зве його все лише каштеляном краківським; очевидно, се Зборовский, що по Несецкому вмер в тімже 1565 р.

[3]) Люстрация (с. 120) каже, що було тут до скуплї 63 kmieczi osziadlich. Порівнявши се з інв. 1553, я цїлком певний, що тут помилка — замість 36; з рештою ревізорам не було важно, скільки було тут селян давнїйше, і легко могли помилитись.

	Господарства			Лани = дворища	
	1487	1565			
	тяглі і служебні	тяглі і служебні	загородники	1497	1565
Засяне	41	40	14	коло 22 л.	$20^1/_6$
Пекуличі	36	36		коло 24 л.	$22^5/_{12}$
Вишатичі	51	59		коло 23	коло 23
Циків	6	14	4	коло 4	5
Ольшани	16	25	7	15 дв.	15
Гійсько	18	36[1])	3	17 дв.	$18^1/_2$
Коровники	8	12	5	$7^1/_2$ дв.	6[2])
Аскманичі	22	33	11	11 дв.+$3^1/_2$ порож.	$16^1/_2$
Медика	31	39	15	16 $^1/_4$ дв.+коло $2^1/_2$ порож.	коло $19^1/_2$[3])
Шегині	5	5	25	$2^1/_2$ дв	неозначено
Брилинці руські*)	7	16		$3^1/_2$	8
— волоські*)	8	18		4 дв.	$9^1/_2$
Макова	26	24		13 дв.	12

Поминувши Шегині (бо не маємо числа ланів 1553—1565 р.) і Брилинці, що становлять виїмок, дістаємо ось які числа в сих 10 селах: 1497 р. було 255 тяглих і служебних господарств, 1565 р. 318 і загородників 59; під ними було 1497 р. дворищ-ланів 145+покинених 6, 1565 р. 158. Отже надвишка ланів незвичайно мала — 13, а властиво 7 (5%), бо порожні лани були оброблені й лише на якийсь час зісталися без ґазди. Надвишка господарств — 63 тяглих і 59 загородницьких з'явилась головно через роздробленнє старих ґрунтів і осадженнє сільського пролетарияту — малоземельних загородників. Але й роздробленнє ґрунтів ішло дуже поволї; в 1565 р. в сих селах пересічно припадало на господарство $^1/_2$ лана (0,497), в 1497 небагато більше як половина лана-дворища (0,569). Вже тодї (1497) переважали господарства півдворищні (або півланові), хоч

[1]) До переводу на загороди (відомости 1552 і 1565 р.).
[2]) Інв. 1553.
[3]) Про ґрунти в Медицї й Ольшанах див. вище (с. 3).
*) Села „волоські".

не мало ще було й цілодворищних, але були вже й третини й чверт-ки[1]). Отже процес роздроблення ґрунтів за сї 70 лїт з'їв, взагалї кажучи, головно ту надвишку над півланом, яка була при кінцї XV в.; надвишка тяглих господарств потрібувала від старих ґаздівств лише несповна 20 ланів. Розуміють ся, се для натурального приросту людности за 2 поколїння незвичайно мало! Натомість почали витворятись загородницькі господарства.

Півланове господарство панує не лише в сих селах, а й взагалї в сїй околицї в середині XVI в. До переглянених сел можна додати ще цїлий ряд иньших (про які маємо відомости лише з середини XVI в.), де переважав або виключно був лише півлановий ґрунт, напр. с. Рудники (с. 108) — на $8^3/_4$ лана сидять 16 тяглих і 1 загородник [з того 10 півланових, 3 по $^3/_4$ лана, 3 по $3^3/_8$], в Малнові (с. 111) на 29 тяглих (на $14^3/_4$ ланах) 28 сидять на півланах, крім того 17 загородників; в Малнівській волї на 19 тяглих господарств 17 на півланах, крім того 3 загородники; в Соколїй (с. 114) 40 господарств на 20 ланах (всї на півланах — інв. 1553), крім того 10 загородників; в Черняві (с. 117) 29 господарств на $14^1/_2$ ланах (всї на півланах), крім того 8 загородників. Подібне бачимо і в кількох селах волоського права в сїй околицї: в Брилинцях волоських (с. 123) 18 господарств на $9^1/_2$ ланах (двоє лише по $^3/_4$), в Тисовій 40 госп. на 20 лан (всї на півланах). Підрахувавши числа тих сел, де ми маємо величину ґрунтів[2]), маємо в 26 селах на 361 лані 707 тяглих господарств, отже трошки більше як по півлана на господарство (0,51).

Треба додати, що осаджуючи наново села на волоськім праві на підгірю, старостинська адмінїстрация й тут переводить півлановий тип господарств.

---

[1]) Півдворищні — в Аскманичах (всї), Медика (лише два цїлодворищні, решта на півдворищу або в двох на дворищу), Шегинї (всї), Брилинцї руські (всї), в Ольшанах (лише три по третинї), в Цикові (півланові і по три чверти); в Засяню й Вишатичах півланові перезажають, хоч є й ланові, й чверти; в Пекуличах середнїй участок — півлан до трох чверток. Цїлодворищні господарства пановали в Коровницях (лише 1 півдворищне) і Гійську (де на 16 цїлодворищних було два півдворищних).

[2]) Окрім вище похованих 12-и ще: передмістє Мостиське, Поповцї, Поздяч, Рудники, Ляшки, Малнів, Малнівська воля, Соколя, Сарни, Чернява, Титова воля, Бортятин, Тисова, Ямна. Сюди можна було-б додати ще с. Моранцї, але оповіданнє про нього люстрациї (с. 169—170) дає непевність — чи маємо числити тутешні селянські ґрунти на півлани чи на чверти? Люстрация говорить, що селяне сидять на чвертках, але з неїж виходить, що в другім полю селянин має друге стількиж.

Порівнюючи відомости з 1563 і 1565 р. бачимо, що число тяглих господарств, взагалї кажучи, не зростає, за то швидко росте число загородників; варто порівняти сї числа:

	Тяглі		Загородники	
	1553	1565	1553	1565
Засяне	41	40	11	14
Вишатичі	58	59		
Циків	16	14		4
Ольшани	24	25	5	7
Коровники	12	12	5	5
Аскманичі	31	33	5	11
Медика	37	39	15	15
Шегинї	8	5	11	24
Брилинцї	35	34		
Макова	26	24		
Селиска	16	16	4	10
Поповцї	8	12		5
Поздяч	8	30		1
Рудники	14	16	1	17
Малнів	30	29	1	3
Малнівська воля	21	19		10
Соколя	40	40	2	4
Сарни	32	31		4
Чернява	29	29	6	8
Бортятин	19	19		5
Тисова	40	40		

Отже з сих 21 сел лише в двох зросло число тяглих господарств, але обидва мали свої специяльні причини: в Поповцях повтїкало було перед ревізиєю 1553 кілька селян (6), що до Поздячи, то тут мусїла вчинити якусь надзвичайну „новину“ старостинська адмінїстрация: 1553 р. сидїло на 8 цїлих ланах 8 господарів, в 1565 р. бачимо на 9 ланах 30, отже наступив якийсь подїл ґрунтів, якась господарська революция. Поминувши сї два села, одержимо от які

числа: в 1553 р. було тяглих господарств 529, 1565 р. 524 + 12 новооселих; загородників в 1553 було 66, в 1565 — 141. Отже за цїлих 12 років число тяглих господарств навіть трохи зменьшилось, за те число загородників побільшилось більше як у двоє.

В цїлковитій згоді з сим стоїть ще один факт — дуже цїкавий і сам по собі: в сїй околицї лише в однім селї — Малнівській волї (с. 112) стрічаємо новоосїлих, по иньших селах їх нема цїлком. Розвій нових тяглих господарств цїлковито спинив ся, прибувало лише загородників. Натомісь треба зазначити кілька звісток про втїкачку: в Поповцях інв. 1553 р. начислив 6 втїкачів з цїлого числа 14 господарів. В Моринцях, після того як се село, на обмін, перейшло до Фредрів, число тяглих господарів зменьшилось з 20 на 11, про одного сказано що втїк, иньших вісїм скуплено і вони теж, видно, забрались з села.

Отже виходячи з ріжних фактів, з ріжних порівнянь приходимо до от яких спостережень. Вже з кінця XV в. площа селянської господарської культури, властиво — рілї, можна сказати, цїлком не розширяла ся: надвишок такий малий, що його не можна й рахувати — 5%. Число тяглих господарств зростало дуже помалу в порівнянню з нормальним натуральним приростом: за 70 років збільшилось на яких 25%. Одначе й сей незначний приріст тяглих господарств в серединї XVI в. (1553—1565 р.) спинив ся, число тяглих господарств стало на мірі і протягом 12 років не помічаємо нїякого зросту. Вище означена надвишка тяглих господарств з'явилась через роздробленнє певної частини ґрунтів: в кінцї XV в. на господарство пересїчно припадало трохи більше як півлана, в серединї XVI в. як раз пів лана. На сїй нормі стала і замерзла на якийсь час еволюция селянського господарства. Натомісь стало зростати число загородників — малоземельних. Від 1553 до 1565 р. зросло воно на 133%!

Спиненнє в розширенню площі господарської культури в сїй околицї можна бодай по части об'яснити розвоєм фільварочного господарства, що власне падає на XVI в. і не лише забрав здатні до оброблення землї, але відберав у селян — дорогою скуплї — ґрунти вже розроблені й осаджені. Виразний приклад бачимо ми на скуплї ґрунтів в Гійську. Подібних, дрібнїйших, певно, було багато; про щось подібне, як в Гійську, можна догадуватись в Шегинях (вище с. 4); якийсь неясний випадок, де двом селянам „propter suspectionem quandam kazano od wszi", а їх лан позволено викупити війтови, оповідаєть ся про с. Макову — с. 130; в Моранцях дїдичі (Фредри) для фільварку скупили кілька селянських госпо-

дарств (с. 169—170); можна вказати численні анальоґії про скупованнє ґрунтів в ті часи „з розливом слїз“ — non sine effusione lacrimarum (с. 212) їх попередників власників в сусїднїм Саноцькім старостві: там численні скуплї так кинулись в очі люстратору, що той аж зазначив, що коли так що року будуть скуповувати по кілька селян, то не багато їх зістанеть ся в старостві (с. 233, див. факти с. 232—3, 278, 280, 290). Сей факт по части може служити теж доказом і вичерпання ґрунтів, здатних для користного в тодїшнїх господарських обставинах розроблення, а сею останньою причиною теж треба толкувати слабий розвій площі селянського господарства. Самим недбальством старостинського уряду абсолютно неможна сього пояснити: факт сей занадто тривко дає себе чути, а брак новооселих показує, що самі господарські (і певно податкові) обставини були такі, що не могли витворяти нових вигідних осад.

Так само якоюсь лише господарською полїтикою старостинського уряду не зможемо собі витолкувати, через що розвій тяглих господарств спинив ся і замерз на півлановій величинї в серединї XVI в. Роздробленнє господарств було користне з фіскального погляду. Напр. село Поздяч дає приклад такого наглого роздроблення ґрунтів, що не могло очевидно відбути ся від разу без участи уряду. Роздробленнє передо всїм побільшало суму панщинної працї, а того дуже пильновали в XVI в., не кажучи за иньше. Коли півланова норма з такою (розмірною) тривкістю держала ся супроти приросту людности, то очевидно — причин треба шукати більш елементарних — себ то економічних: очевидно, дальше дробленнє було вже занадто шкідливим. Тож коли бачимо ми села з иньшими ґрунтами[1]), то се або треба пояснити лїпшими господарськими умовами тих сел, або уважати за явище анормальне, за роздробленнє надмірне. Напр. коли с. Циків має на 5 ланах 14 тяглих, с. Поздяч (102) має на 9 ланах 30 тяглих (і 5 загородників), Сарни (с. 115) — на 8 ланах 32 тяглих (і 4 загородників); с. Ляшки (с. 110) на $9^1/_4$ ланах 35 господарств. Сюдиж належить село Селиска, де число ланів не подано, але інв. зазначає, що люде сидять „на малих ґрунтах“ (in parvis mercenis)[2]) — і через те дають малий чинш. Але таких сел розмірно не багато; переважно тримають ся півлана,

[1]) Більші ґрунти за те бачимо в с. Бортятинї (120): на 12 ланах сидить 19 тяглих, крім того 5 загородників, на передмістю Мостиськім (с. 86) — на $29^1/_4$ ланах 32 тяглих.

[2]) Mercena = obszar.

а нові господарства осаджують ся вже на самих „загородах“, з малими або нїякими участками поля. Хто не хотїв ставати таким сїльським пролетарієм, мусїв шукати собі долї де инде. Не треба було доконче йти за нею далеко — новий кольонїзацийний рух бачимо під боком — на перемишльськім підгірю.

III.

Там було инакше. Воно вже на полудень від Вягра давало себе чути: на полудень від Маковоï стрічаємо перше новоосаджене село — Лїщину, де ще тілько „копали“ собі ґрунти в лїсї. Але аж на верхнїм Стрвяжу бачимо се на ширший розмір. Інвентар 1553 р. знає тут лише „десять сел на Стрвяжу“ (Villae decem super fluvium Strffyasch), але в люстрациї 1565 р. було їх тут аж 17. Люстрация не завсїгди означає час заснованя села, і для того не можу з цїлою певностию сказати, чи всї сї сїм сел засновано протягом тих 12 лїт, але припускаючи, що може інвентар 1553 щось і упустив (хоч се не дуже імовірно), у всякім разї бачимо великий рух в закладанню нових осад: люстрация зазначає при чотирох селах, що тілько другий рік як вони засновались (Мала Лопушанка, Погоріла, Коростенко, М. Лодинка); иньші три теж були новозасновані (Катина, Смеречна, Лодина). Розуміють ся, розвій великий, але він в серединї XVI віка пішов тут увесь на заснованнє нових сел, в давнїйше заснованих селах сїєї околицї господарів і нових ґрунтів майже не прибувало, як то можна бачити з сїєї таблицї:

	Господарства			Дворища-лани[1])		
	1497	1553	1565	1497	1553	1565
Устрики		33	30		25¼	22¼
Стебник		9+2 вільн.	9		4½	4½
Бандрів		33	32+2 вільн.		16½	15½
Старява	12	40+3 вільн.	41	11	23	21½
Лопушниця Стара		24	28		12	14
Смольниця	10	18+2 вільн.	21	5	9	10½
Коросно	6	24	25	5½	12	12½
Лїсковате		13+15 вільн.	28		6½	13½
Береги		20	22		11	11½
Просїк		12+6 вільн.	20		6	10
		226+28 вільних.	256+2 вільн.		125¾	135¾

[1]) Ґрунти вільні не рахують ся.

Отже в тих трох селах, для котрих маємо звістки з рр. 1497—1553—1565 бачимо за першу половину XVI великий зріст господарств: число їх потроїлось (з 28 на 82+5 вільних), але в середині XVI в. число вже не зростає: в 1553 р. 82+5 новооселих, в 1565 — 87! Я не буду твердити, що в цілій околиці повторялось теж, що і в сих трох селах, хоч припускаючи певні відміни, зо значною правдоподібностию можна-б і до них приложити се спостереженнє. Але то фактъ, що протягом 12 років число господарств в цілій околиці побільшилось (рахуючи разом з вільними) на 4 (2%)! Площа господарської культури за той час не розширилась зовсім (та надвишка — десять ланів, що бачимо 1565, належить цїла до тих новооселих). Отже розширенне вже заложених сел спинилось в середині XVI в., і свобідні сили пішли на осадженнє нових сел. Ґрунти „копали ся“ в лїсах, що перед тим служив лише для паші вівцям та свиням, для лїсного промислу та бортїв (люстр. — с. 142 — зазначає при с. Старяві, що в тих лїсах, де бортники мали свої бортї, тепер осаджуєть ся село, бо „лїпша користь з села, як з того трошка меду“). Осаджувано села на волоськім праві, де головну ролю мало грати скотарство — годованнє овець (в дїйсности, як побачимо, воно ледви чи грало ї). При їх господарстві взагалї не було місця для загородників — сїльського „пішого“ пролєтарияту: в селах волоського права їх цїлком нема тут[1]); осадженнє на „сировім кореню“ потрібувало значної заможности, треба було вложити в те копаннє ґрунтів значну масу працї наперед; для ілюстрациї сього і по собі ясного фактъ вкажу на сяноцьку люстрацию, що поясняє на однім місцї (с. 280): тому мало людей осїло і мало викопали ґрунтів, бо люде убогі, а лїси там великі. Тож на підгірє — на заснованнє нових осад — міг обернутись лише заможнїйший елємент в тій природній надвишцї людности, що не знаходила вже собі пожаданих ґрунтів в иньших околицях; для незаможних виходом було осїданнє — на загородах.

І на підгірю середній селянський ґрунт — се пів лана = пів дворища; ще в інвентарі 1553 р. можна бачити трохи більше ріжнородности, але в люстрациї 1565 р. маємо переважно села, де всї селяне сидять однаково на півланах: се загальне явище, де становлять виїмок Устрики: тут господарі мають по три чверти (з виїмкою двох) В с. Ямнї (с. 132), на окраїнї Брилинської „країни“ теж

[1]) Інв. 1553 р згадує лише за загородників брилинського крайника, що осадив їх на власну руку і для себе: вони нїчого не платили королеви.

бачимо господарства з трох чверток. Зазначу, що з тих трох сел, про які маємо звістки з 1497—1565 р., в двох цілодворищні за час 1497—1553 роздробились на півдворищні, в третім були від разу півдворищні господарства, але в усіх трех разом з тим розроблено друге тільки нових дворищ, отже разом з побільшенням числа господарств ішло розширенне площі рілї; те і се спинилось в 1553—1565 р.: господарства стали на півланї. В новозаснованих селах, як згадував я вже, осадники теж розробляють собі півлани (Катина, Лопушанка, Лодина, Лїщина — про иньші не сказано). Але коли півлан уважав ся нормальним ґрунтом в селах волоського права, де хліборобство мало займати другорядне місце, то сей півлан (в нього не раховались пастевнї й луки) очевидно мусїв бути трохи за малим для хлїборобських сел в околицях Перемишля.

IV.

Ще, щоб покінчити з ґрунтами, скажемо кілька слів про слїди старої, споконвічної нашої господарської форми — дворища[1]).

В кінцї XV в. вона ще панує в термінольоґії. Лише в селах нїмецького права селяне сидять на ланах, при тім на лані чи на певній частинї його сидить лише один господар. В селах руського права, як також і волоського, все виступає лише дворище. Часом вони збірні: на дворищу сидять по два (не більше) господарі[2]), часом вони вже розложились: люде сидять на півдворищах або навіть третинах (Ольшани); часом маємо цїлодворищні господарства. Чи були вони поміряні? На се безпосередньої відповіди не знаходимо, але вище (с. 3 і 4) я подав порівняння дворищ 1497 р. з ланами 1565 і се порівнянне промовляє за гадкою — що й сама по собі а ргіогі правдоподібнїйша, що маємо перед собою вже дворища поміряні, себто заховалась стара назва дворища, що власне вказує на загальне розповсюдненне сїєї форми в сїй околиці, але вже прикладалась до викраяного з неї лана: дворище = лан.

В XVI в. назву дворища прикладає інвентар 1553 р. до сел волоського права над Стрвяжом. Люстрация 1565 р. говорить вже за „лани“ й тут, але подекуди прохоплюєть ся і в нїй стара на-

[1]) Про дворище дивись вступну статю в I т. с. 7.

[2]) Брилинцї, Макова, Смольниця, Кросно, Медика, Шегинї.

[3]) Ольшани, Яскманичі, Медика.

зва, що очевидно жила в народній мові; розуміють ся, се дворище цілком тотожне з ланом (z kazdego czalego łanu albo dworziscza — с. 126, łanow alias dworziscz — с. 137).

V.

Переходимо до селянських податків і робіт. Маємо тут кілька категорий сел і по тим категориям їх оглянемо.

Інвентар 1497 вичисляє отсї села „руського права": Брилинцї, Ольшани, Гійсько, Коровники, Яскманичі, Медика: до них я зачислив би ще Шегинї, судячи по деяким ознакам (дворища, роздроблені в XVI в. на ріжнородні кусні, як і по иньших селах руського права; присутність в селї слуг). В противність иньшим категориям сим іменем означились села, що в своїм житю не нормувались якимись пізнїйшими схемами, як села на нїмецькім праві або волоським, а виходили з руського, тубильного звичаю. Сього вже вистане, аби зрозуміти, що уклад відносин в поодиноких селах сїєї категорії не міг визначатись однородністю[1]). При кінцї XV в. дїйсно бачимо значну ріжницю в оподаткованню сих сел: тим часом як в одних платять лише грошовий чинш (Коровники — 15 гр. з дворища), в других — лише хлїбну дань (Медика, Шегинї — колода вівса з дворища), в третїх дають і грошовий чинш і хлїбну дань (з дворища в Брилинцях 8 гр. і колоду вівса, в Ольшанах — 15 гр. і колоду вівса, в Гійську 3 гр. і колоду вівса, в Яскманичах 10 гр. і дві колоди[2]) вівса). Крім того давали ще кури й яйця, то як частину дани з дворища (Яскманичі, Медика, Шегинї), то як данину на „збір" (Брилинцї, Ольшани), і цїлою громадою платили стацію — властиво оплачували „стацийну ялівку" (30 гр. — Ольшани, Гійсько, 24 — Брилинцї, 60 гр. — Яскманичі). Селяне одначе противились перетворенню стациї на річний податок, кажучи, що обовязані платити лише, як приїздить король, і в Яскманичах не платили вже два роки.

Лише панщина — ся найбільш легка до змін, угнїтна частина селянських обовязків вже тодї була зведена „до одного звавенника": „робити коли скажуть" (dum et quando mandatur). Се була новина. В Ольшанах казано, що давнїйше робили три днї (очевид-

[1]) Див. вступні уваги при описях Перемишльського староства 1494 і 1497 р. с. 2.

[2]) Сї дві колоди виглядають менї дуже неймовірно, мабуть і тут була лише колода; але так в оригіналї.

но — до року), а від недавніх часів роблять „коли скажуть“. В Гійську селяне скаржились на занадто велику панщину (magnos labores), тим більше, що приходилось іти до фільварка за дві милї. Судячи по оплатї одною жінкою панщини подвоєним чиншом (Коровники), можна вивести, що таку роботу „коли скажуть“ старостинський уряд тодї раховав на 15 гр.

Рїжнородна практика сел руського права, як то й звичайно бувало, не була зведена і в XVI в. до якоїсь норми, противно — розвиваючись в кождім селї з осібна, утворила ще більшу рїжнородність в оподаткованню. Нам тут головно було б довідатись, як змінялись протягом того часу обовязки селян; порівнявши чинші і хлїбну дань (для 1497 р. — з дворища, для 1565 — з лана), бачимо, що в кождім майже селї було що иньше:

	Чинш		Хлїбна данина (колоди вівса)	
	1497	1565	1497	1565
Брилинцї руські	8	27	1	½
Ольшани	15	50	1	1
Гійсько	3	16	1	1
Коровники[1])	15	30		
Яскманичі	10	10	2?	1
Медика[1])	„	„	1	1
Шегинї[1])	„	„	1	1

Отже хлїбна данина більш однаково держалась, чинші мінялись сильнїйше, позростали подекуди і в двоє і в троє. Але при порівнянню треба памятати, що великі переміни переходили часом в побічних датках. Напр. в Брилинцях і Ольшанах в пол. XVI в. бачимо превелику оплату за право користання з королївських лїсів — лїсне (leszne, avena silvestris racione excisionis lignorum in silvis — інв. 1553), що складала ся з колоди вівса з півлана і курей: се лїсне більше коштувало, як чинш із хлїбною даниною разом (лїсне 65 гр. з лана, чинш із хлїбною даниною 45 гр.), так що рахуючи разом з лїсним, тут потроїлись і чинш і хлїбна данина (прийнявши

[1]) В сих селах люстр. 1565 не означає великости ґрунтів, але з порівняння з відомостями 1553 р. можна вивести оплату з лана.

дворище=лан). В дрібні переміни з стацією, з числом курей і яєць etc. нема інтересу входити[1]; зазначу лише новий обовязок — давати по півмірки попілу з господарства на замкову білильню (blech)[2].

Панщина ще при кінці XV в., як ми бачили, стилізовалась як необмежений обовязок роботи „коли скажуть", тож не можна докладно довідатись, як зросла вона за сей час. Що се „коли і що скажуть" зростало з часом і заберало у селянина все більше число днїв для фільварчаної роботи, видно з того, що тим часом як панщинну роботу, як ми бачили, в 1497 р. оплачували 15 гр., в 1565 викупали її двома злотими (Шегинї), отже 4 рази дорожше, тим часом як вартість гроша ледви чи зменьшила ся за той час у двоє. В 1565 р. ся необмежена панщина (omnem laborem tenentur) значила теж, як знати, що робити два до трех днїв на тиждень.

На нїмецькім праві в описи 1497 р. маємо з виразним зазначенєм три села Вишатичі, Пекуличі, Циків: до них можна прилучити й Засанє, бо й тут виступають лани, чого нема в селах руського й волоського права. Селяне давали чинш і хлїбну дань, але не однаково:

	Чинш з лана		Хлїбна дань (колоди)		Панщина	
	1497	1565	1497	1565	1497	1565
Вишатичі	48—60[3])	48—60	2 вівса	2 вівса	коли скажуть	3 днї тижнево
Пекуличі	24	24	1 вівса + 1 жита	1 вівса + 1 жита	специяльні роботи	
Циків	24—32	48	½ вівса	2 вівса	коли скажуть	
Засанє	24—30	24—30	1 вівса + 1 жита[4])	1 вівса + 1 жита	специяльні роботи	

Крім того давали курей, гусей, яйця, сир; в Вишатичах згадуєть ся про значну стацію: по ½ колодї вівса з півлана. Порівнюючи податки в сих селах, все таки бачимо більш як не однородности, то бодай подібности, нїж в селах руського права, при кінці XV в., і більше тривкости в сих податках протягом часу

[1]) Інтересно було-б знати, кільки давали вівса в Гійську на стацию (чого не було в 1497 р.) але сього не каже ані інв. 1553, ані люстр. 1565 р.

[2]) Се сказано при Брилинцях і Ольшанах.

[3]) Лани були неоднакові: коротші і довші.

[4]) Опись каже: avenam et siliginem, порівнюючи з Пекуличами 1497 р. й відомостями 1565 р., можна з певною правдоподібностию припустити й тут по колодї вівса й жита.

1497—1565. Се легко собі пояснити: селян осаджувано на ново, на основі привилею, і його норми все мали більше виглядів бути зазначеними.

Що до панщини, то як бачимо, при кінці XV в. ще тут не було тієї однородности, як в селах руського права; на перешкоді мабуть теж стояли осадчі привилеї. Цікаво, що в тих селах, де давалась дань житня (значно дорожша від вівсяної: в 1565 колода жита коштувала 64 гр., колода вівса 28 гр.), були лише спеціяльні роботи, та не необмежена панщина „коли скажуть“: коли приїздив король, возили дрова і сіно скільки потреба, перевозили королівську кухню в один бік до Мостиськ, коли король їхав на Поділє, в другий — до Канчуґи, коли він їхав з Поділя до Кракова, як до того обовязані були і перемиські міщане; возили ріще на гати до млина. Правдоподібно, що та житня данина була тут еквівалєнтом панщини. В серед. XVI в. з сих сел маємо звістку про панщину лише про одно: бачимо що та необмежена панщина „коли скажуть“ зведена тепер була до трох-денної роботи на тиждень, отже мала більш меньш однакову долю з панщиною сел руського права.

В середині XVI в. ріжниця між селами руського і нїмецького права в Перемишльській королївщині, як і де инде, затерла ся вже до непізнання. Крім тих вище вичислених, відомих нам з XV в., в XVI бачимо кільканадцять сел, які годі зарахувати вже до якоїсь певної катеґориї. Брак згадок за упривилейованого війта в сих селах вказував би (скільки можна покладатись на argumentum a silentio), що маємо тут осади засновані не за наданнєм нїмецького права, але на основі тієї практики, що взагалї утворилась в XVI в. з модифікациї нїмецького права на ґрунтї руських звичаїв. Тож тепер перейдемо до огляду оподаткованя в середині XVI в. сел сих катеґорий разом, без ріжниці що до того — чи се село звістно нам як приналежне до якогось „права“ чи нї. Пригадую лише, що маємо тут все села в обговореній вище околицї Перемишля, бо далї на полудень, на підгірю були самі села на волоському праві.

Насамперед цікаво-б знати, що сама старостинська адмінїстрация уважала нормальним обовязком для селян XVI в. Се можна собі вивести. За старостованя Зборовского вже переміряно на лани й переведено на тяглі обовязки два конюші села (про них низше). В них обох заведено однакове: з лана платити 48 гр. чиншу, давати колоду вівса (28 гр.), по двоє курей, по двоє гусей і 15 яєць (= 6 гр. 15 ден.), все разом вартости 82 гр. 15 ден., і робити два днї на тиждень (с. 104). Крім того треба розуміти стацию і жеровщину — за право пасти худобу в королів-

ських лїсах. Очевидно, сї обовязки адмінїстрация уважала нормальними. В порівнянню з практикою Перемишльської королївщини вони були середнїми — були й більші від нього й меньші податки й роботи. Оглянемо власне тепер сї ріжні оподаткування тяглих господарств, беручи для порівняння податки з лана.

Передовсїм маємо одно село Селиска (с. 94, недалеко Медики, на полудень), де тяглі господарі наблизились до становища загородників: вони сидїли на маленьких ґрунтах, „in parvis mercenis“ (інв. 1553) і не багато що більше давали від загородників: з господарства $7^1/_2$ гр. чиншу, дрібних датків і „почти“ на $6^1/_6$ гр., отже всього $13^2/_3$ гр. з ґрунту, тим часом як загородники давали (1565 р.) по 6 гр. Тяглі господарі робили „на кождий день півдня, окрім понедїлка, — торгового дня“, загородники „кождого дня роблять пішо“ (інв. 1553).

В Медицї й Шегинях (коло Медики с. 99—101) не давали, як знаємо, чиншу, лише хлїбну данину з дрібними додатками; на господарство припадало стільки-ж, що й у Селисках: вівса й иньшого цїною на $16^1/_2$ гр., але господарства тут, як знати з комбінациї звісток, були півланові. Робили в Шегинях 2 днї на тиждень, в Медицї „обовязані робити що їм коли скажуть — на фільварку і підводами“, крім того кождий привозив віз дров до перемишльського двора на різдво; в сумі панщинні роботи обох сел виходили, певне, на одно, і інв. 1553 про обидва села каже однаково: „обовязані до всякої роботи“ (omnem laborem tenentur); сей же інвентар зазначає, що села сї мали вільний вруб у королївських лїсах (liberam excisionem lignorum in sylvis m. r. pro sua necessitate), — через те, значить, не платили лїсного.

В с. Коровниках (с. 82, на нижнїм Вягру) платили по 30 гр. з лана, більш нїчого, але сей малий чинш, здаєть ся, нагорожав ся роботою: селяне „послугують конями і своїми особами і до фільварку, і до замку, коли їм скажуть“, та ще й мають робити коло замкової білильнї (в їх селї). Не знати властиво, чи то була панщина, чи якась комбінация панщини з службою (такою як у „слуг“); перше правдоподібнїйше, бо опись 1497 р. за службу тут не згадує.

Небагато що більші були обовязки в с. Бортятинї (с. 115), одинокого села в тій околицї (коло Судової Вишнї), що належало до Перемишльської королївщини; тут давали з лана 36 гр. чиншу і дрібних датків на $2^2/_3$ гр. Робили два днї на тиждень на фільварку Мостиським (а до його було звідти зо дві милї!)

Львівська державна наукова бібліотека
№

Два села „руського права“ давали в сумі однакові датки, хоч складались вони з ріжних частин: в Гійську (коло Вягру, на пол. зах. від Нїжанковець, с. 120), було з лана чиншу 16 гр., вівса колода і дрібне, все те разом = $46^2/_3$, але не знати скільки коштувала стация, що складалась з ялівки і вівса. В другім селї — Яскманичах (на прав. боцї Вягра, низше Нїжанковець с. 93) було чиншу 10 гр., вівса з дрібним виходило на $32^2/_3$ гр., крім того стациї (гуси, кури, яйця) на лан припадало $9^2/_3$, разом $52^1/_3$ гр. Панщина в Яскманичах в люстр. 1565 р. означена докладно: робити що дня пів дня, крім понедїлка, торгового дня, про Гійську нема; в інв. 1553 р. про обидва села сказано однаково: повинні робити всяку роботу.

В Мостиськім ключу бачимо ряд сел з 48-грошовим чиншом (нормальний чинш); частина їх не давала хлїбної данини, лише стацию, частина мала і хлїбну (вівсяну) дань. До першої категориї належать: передмістє Мостиське (с. 86), Соколя (с. 114), Чернява (коло Мостиськ, на північ с. 117) і Сарни (на північ від них с. 115); у всїх сих селах дають з лана по 48 гр., лише стация робила ріжницю: в Сарнах і Соколїй вона була майже однакова що до цїни — складалась з вівса, ялівки, курей, яєць, масла і сирів, на суму звиш 11 зл., але з того, при ріжнім числї ланів, в Соколїй припадало на лан коло 17 гр., в Сарнах — 43! В Черняві цїла стация коштувала 45 гр. (30 гр. — очевидно цїна ялівки і 280 яєць — мабуть по 20 з лана), так що на лан припадало коло 3 гр.! При передмістю Мостиськім за стацию зовсїм не згадано. Таким чином з тим усїм Мостиське передмістє й Чернява належали до низше оподаткованих, а в Сарнах платили вище середнього.

Про панщину в сих селах маємо докладні відомости: з Мостиського передмістя робили кождого дня до полудня крім торгового дня, по иньших — два днї на тиждень; в Соколїй крім того жінки пряли по чотири ліктї пряжі з панського прядива.

В трох селах Мостиського ключа, близько скуплених (на північ від Мостиськ) — Рудниках, Годинї й Титовій волї (тепер незвістна, вона тїсно присидїла до Годинї — с. 109, 118—9) крім 48-грошового чиншу давали хлїбну дань — по колодї вівса і дрібне (кури і яйця). Таким чином маємо те нормальне оподаткованнє, що старостинська адмінїстрация заводила в конюших селах; але в Годинї й Титовій волї була значна стация, що підносила податки тутешні на яких 30 гр. з лана!

Мушу зазначити, що при Титовій волї показано податки з господарства без означення числа ланів, та порівнюючи то з податками сусїдньої Годинї (обидва села навіть стацію разом складали), не тяжко догадатись, що в Титовій волї господарства мали по третинї лана.

Про панщину виразно сказано лише при Годинї; тут робили три цїлі днї на тиждень, або на кождий день півдня, крім торгового дня очевидно, теж панщина була і в Титовій волї, про Рудники інв. 1553 р. каже, що „роблять всяку роботу".

48-грошовий чинш бачимо ще в кількох селах з більшою (подвійною) хлїбною даниною, що належать до вище оподаткованих (Титова воля і Годиня одначе цїлком зрівнюють з ними через оту велику стацію); вони належали вже до Девятницького ключа: Поповцї, Циків (обидва на полудень від Медики — с. 96—8) і почасти Вишатичі (на лївім березї Сяну с. 93), де крім 48-грошевого були й більші чинші — до 64 зл., і загальна сума податку вагалась між 112 і 124 гр. з лана, тим часом як у Поповцях і Цикові не переходили за $110^1/_2$ і $113^1/_2$ (разом із стацією).

Такуж суму давали податки і в с. Поздячу, Медицького ключа (на північ від Медики, с. 102), де одначе чинш був иньший — 78 гр. і хлїбна дань обмежалась одною колодою вівса.

Що до панщини, то докладне означенє маємо лише для Вишатич — тут робили три днї на тиждень. Про Поздяч сказано, що селяне роблять певні днї на фільварку і виправляють підводи. При Цикові зауважено, що крім панщини на королївськім фільварку потягає селян до робіт дїдичний війт.

Найвищий чинш — 96 гр. (дві гривни) знаходимо в двох селах Мостиського ключа: Ляшках (коло Мостиськ, с. 110) і Малнові (с. 111 — на північ від Мостиськ); одначе иньші податки в сих селах були значно відмінні: в Ляшках давали хлїбну дань, в Малнові значну стацію, що своїм складом пригадує стацію в Соколїй та Годинї. В заложенім під Малновом новім селї — Малнівській волї (правдоподібно — на ґрунтах Малнова) бачимо низший чинш — може з огляду на нове осадженнє, але при тім хлїбну данину. В сумі маємо числа: 126 (Ляшки), $108^2/_3$ (Малнів), $94^2/_3$ (Малнівська воля).

Ми переходимо тепер до найвище оподаткованих; правда, Ляшки і Вишатичі (частина) зі своїми податками роблять сей перехід не дуже примітним.

Два села руського права належали до сієї категорії завдяки бічному податку: в Брилинцях руських (с. 121, на полуд. зах. від Перемишля) платили чиншу $36^1/_3$ гр. і лише пів колоди вівса, в Ольшанах 50 і колоду, стація була незначна, але велике „лїсне“, за право „врубу“ — 60 гр. з лана, підносило загальну суму до $121^1/_2$ і 144 гр. з лана. Крім того давали півмірки попілу до білильні. Що до панщини, то інв. 1553 знає в Ольшанах роботу що дня від полудня, люстрация 1565 р. в Брилинцях — роботу „коли скажуть“.

В двох селах Засаню під Перемишлем (с. 79) і Пекуличах (с. 83 — над Вягром, недалеко Перемишля) цїла вага лежала в великій хлїбній данинї, зложеній з колоди жита й колоди вівса, що коштували разом 92 гр., тим часом як чинш був 24—30 гр. (в Пекуличах платили половину королеви, половину війтови); загальна сума досягала $130^2/_3$ і $131^2/_3$—$136^2/_3$ гр. Що до панщини, то безпосереднїх вказівок не маємо, але що в Засаню 1553 р. відкупали панщину по 60 гр. від господарства, як се ми бачили і в Шегинях, де „робили всяку роботу“, то, очевидно, якась подібна панщина мусїла бути й тут.

Крім сих загальних податків були ще деякі специяльні; про них обмежимось короткою згадкою. В поодиноких селах стрічаємо селян, що при хлїборобстві займались бортництвом[1]) і давали з своїх бортних „уходів“ по певній мірі меду — ціна сього данного меду в ріжних селах вагаєть ся між 36 і 120 гр. з бортника.

В деяких селах пасли свиней і овець в королївських лїсах і платили від свиней двадцятину, вівсяну дань або $1^1/_2$ гр. від свинї, а з овець давали за лїтню пашу двадцятину, за зимову — на iemiołę — грошеву плату. Люстрация (с. 157) подає дохід від свиней для деяких сел (подаю її на таблиці в рубриці лїсне, в скобках, не враховуючи в загальну суму податку, бо се оплата від поодиноких господарів); бачимо, що на господарство її припадало 5—25 гр.

Для лекшого перегляду оподаткування подаю табличку (всї податки на нїй означено в грошевій цїнї (в грошах), з лана; села розміщено ґрупами в проґресиї суми податків; взято лише ті, в котрих можна переложити податки на лан:

---

[1]) В Ляшках (4), Малнові (9), Соколїй (3), Сарнах (3), Черняві (6). Не виріжняю їх в осібну категорию, бо сї бортники заразом мали і рілї і платили та робили з них однаково з иньшими.

	Чинш	Хлїб-на дань	Дрібні датки	Стация	Лїсне	Всього	Панщина
Коровники	30					30	„послуга“ на фільварку, білильнї і до замку.
Медика, Шегинї		28	5			33	що скажуть
Бортятин	36		$2^{2}/_{3}$			$38^{2}/_{3}$	два днї на тиждень
Гійсько	16	28	$2^{2}/_{3}$			$46^{2}/_{3}$	
Аскманичі	10	28	$4^{2}/_{3}$			$52^{1}/_{3}$	що дня пів дня
Передм. Мостиське	48					48	те саме
Чернява	48			3	(25)	51	два днї на тиждень
Соколя	48			17	$(4^{3}/_{4})$	65	те саме
Сарни	48			43	(19)	91	те саме
Буцїв, Торки	48	28	$6^{5}/_{6}$			$82^{5}/_{6}$	два днї на тиждень
Титова воля	48	28	3	$30^{4}/_{5}$	(5)	$109^{4}/_{5}$	
Годиня	48	28	$12^{2}/_{3}$	$30^{4}/_{5}$		$118^{1}/_{2}$	
Малнївська воля	60	28	$6^{2}/_{3}$		(13)	$94^{2}/_{3}$	
Малнів	96		$12^{2}/_{3}$		(8)	$108^{2}/_{3}$	
Поздяч	78	28	$4^{5}/_{6}$			$110^{5}/_{6}$	певні днї і підводи
Циків	48	56	$6^{2}/_{3}$			$110^{2}/_{3}$	
Поповцї	48	56	$4^{2}/_{3}$	$4^{5}/_{6}$		$113^{1}/_{2}$	
Вишатичі	48 – 60	56	$8^{2}/_{3}$			$112^{2}/_{3}$—$124^{2}/_{3}$	три днї на тиждень
Ляшки	96	28	2		(8)	126	
Брилинцї	$36^{1}/_{3}$	14	2+попіл	$2^{1}/_{2}$	60	$121^{1}/_{2}$	що скажуть
Пекуличі	24	92	$4^{2}/_{3}$			$130^{2}/_{3}$	
Засяне	24—30	92	$7^{2}/_{3}$			$131^{1}/_{1}$—$136^{2}/_{3}$	
Ольшани	50	28	8	$3^{1}/_{3}$	60	$149^{1}/_{2}$	що дня від полудня

Бачимо, що податок в найвище оподаткованих перевищає більш як 4 рази податок в найнизше оподаткованих селах. Податок, що, як то маємо причину думати, уважала нормальним сама старостинська адміністрация, є середнїй: він = $82^{5}/_{6}$, а взявши середнїй між двома найвище і двома найнизше оподаткованими селами (і поминувши Коровники, бо тут може урівноважувала панщина), маємо $89^{1}/_{2}$. Причиною такої ріжниці були великі відміни в чиншах (від 10 до 99), хлїбній данині (14 до 92), тим часом як в деяких селах то того то сеї зовсїм не було, і побічні датки що подекуди грали головну ролю. Се незвичайне ваганнє податків, скільки можна собі помітити, не урівноважувала звичайно й панщина. Правда, не скрізь ми її знаємо докладно, далї — робота „коли скажуть“ обо обовязок всякої роботи (omnem laborem subire) давав поле для значних відмін і вагань, одначе як звернути увагу, що в селах низше оподаткованих бачимо дводенну тижневу панщину, а в вище оподаткованих — і щодня від полудня або навіть три днї на тиждень, то очевидно, що панщина не стояла в звязи з великостию иньших податків, себ то не урівноважувала їх. Рівень панщини взагалї дуже (як на таку ріжнородність иньших обовязків) однородний: два днї на тиждень — що дня пів дня, крім торгового дня — три днї на тиждень; робота „що скажуть“ і „всяка робота“, очевидно, більш меньш стояли на однім рівеню з сїєю дводенно-треденною панщиною. Як відбувалась панщина, про се докладно каже люстр. 1565 р. при селї Вишатичах (с. 92—3): „повинні на кождий тиждень робити на фільварку в Девятичах три днї: коли худобою, то з кождого лана один віз або теж один плуг, а коли пішо — тодї з півлана роблять три днї на тиждень“. Отже з лана висилали віз або плуг або двох робітників; що в селї сидїли переважно на півланах і чвертках, тож, очевидно, спрягались, а чвертники — висилали одного робітника з двох чверток, чергуючись. Чи сього порядку трималисъ скрізь, не знати; принаймнї в Засяню (інв. 1553 р.) викупали панщину однаково 2 зл. і ті що сидїли на півланї, і ті що мали три чверти. Рахунок полекшав ся там, де господарства були все півланові, що бачимо в переважній більшости сел.

Про два села знаємо, що там роботу викупали 60 грошами: в Шегинях, де иньші робили „що їм скажуть“, і в Засяню, де великість панщини нам незвісна. Як взяти сї 60 гр. за середню цїну панщини з господарства, а за середню цїну податків з півлана 45 гр. то загальна сума доходів і робіт з півлана — себ то середнього селянського ґрунту в серединї XVI в., винесла-б 105 гр. середнього оподаткованя, 78 гр. в низько оподаткованих, 131 гр. в найвище

оподаткованих. Цїкаво, що старі села „руського права“ подибуємо на двох противних кінцях сїеї скалї; старі села нїмецького права всї належать до вище оподаткованих.

Було-б інтересно ще дослїдити на основі порівняння відомостей з 1553 і 1565 р., як трималась великість податків в серединї XVI в., одначе утрудняє справу те, що відомости інвентаря не всюди так докладні, як ми-б того собі жадали.

В десяти селах маємо цїлком тіж податки, що й 1565 р.[1]). Сюди-ж можна додати ще чотири: в трех[2]) інв. 1553 обраховує вівсяну дань на цїле село разом, і виходить число відмінне, але правдоподібно — на лан припадало стількож, бо тут не було дрібних відмін, рахувалось на колоди; в четвертім ріжниця занадто дрібна, аби на неї зважати (в курах, яйцях, сирі).

Поза тим найдеть ся лише 4 села з значнїйшими змінами. В Поздячу давали той самий чинш, але „нїчого иньшого окрім чиншу не дають, через подводи, і возять дрова до перемишльського замку, коли треба“; тим часом 1565 р. крім панщини й підвод (може в меньшій мірі) давали вони й хлїбну данину. В Бортятинї платили з лану чиншу 27 гр., а не 36, як 1565 р.; в Черняві 35 (а не 48, як 1565 р.). В Брилинцях інв. 1553 р. показує з чвертки (се, очевидно, помилка — замісць півлана) 13 гр., корець вівса і яйця (крім лїсного), 1565 р. платили 18 гр.

Отже на 18 сел, для яких маємо повнїйші звістки, можемо констатувати в чотирох збільшенне податків в р. 1553–1565 (побільшало на 9, 10, 13, 32 гр. з лана).

Що до панщини, то інв. 1553 р. майже цїлком не дає материялу для порівняння. Він майже виключно обмежуеть ся загальними виразами: tenentur omnes labores subire (Яскманичі), labores omnes necessarios obeunt (Селиска), labores omnes tenentur subire et in convocatoria tenentur, dum necesse est (Сарни) і т. и.; коли натомісь в люстр. 1565 р. стрічаємо докладнїйші означення панщинних обовязків, то зістаеть ся непевним — чи ми тут маємо дїло з докладнїйшим поясненнем, чи з певною переміною (заміною пан-

---

[1]) Коровники, Яскманичі, Селиска, Поповцї, Медика, Шегинї, Малнів, Соколя, Сарни, Гійсько.

[2]) В Рудниках давали з цїлого села 6 колод, в Ольшанах овес обраховано на гроші (10 зл. 5 гр.), в Вишатичах давали 45 колод, чинші тут означено з ріжних часток, скільки можна судити — вони зійдуть ся з обчисленнем 1565 р., тай тут чинші стояли незмінно ще з к. XV в. (див вище).

[3]) В Малнівській волї — 1553 р. давали по 6 яець і 1 курцї з господарства.

щини „коли скажуть“ на певні дні). Такі загальні означення знаходимо в інв. 1553 р. ще напр. для с. Бортятина, Рудник, Малнівської волі. Для Ольшан маємо докладнїйшу відомість: laborem omnem tenentur subire, sed a meridie, але знов люстр. 1565 не каже нїчого і не дає можливости порівняти; можемо лише зазначити, що щоденна (південна) панщина вже подекуди істновала і в 1553 р. На останку — в с.Шегинях, здаєть ся, маємо викуп панщини: тим часом як датки иньших = 15 гр., кілька селян платили по 48 і 60 гр.

Порівнюючи оподаткованнє сел Перемишльщини сих катеґорий з иньшими староствами Галичини (що оглянули ми давнїйше), бачимо, що вона що до розміру і вагання чиншів найблизше підходить до Снятинщини й Дрогобиччини. Відомости про панщину, найчастїйше даючи 2 до 3 днїв з півдворища-лана, близше підходять до відомостей про Галицьке староство; з ним багато подібности бачимо й що до великости селянських ґрунтів (найчастїще півлана, хоч у Галицькім є ще чимало і цїлодворищних), тим часом як в сусїднїх староствах — Самбірськім, Стрийськім, Дрогобицькім середнїй ґрунт вже не дорівнює половинї лана.

VI.

Опись 1497 р. має в собі отсї села волоського права: Брилинцї волоські, Макова (над Вягром, коло Риботич), Старяву, Смольницю й Коросно (всї над Стрвяжом). Перші дві належали до тієї з давна залюдненої околицї Перемишля, хоч лежали вже на її закраїнї, остатні три — до того підгіря, що аж у серед. XVI в. густїйше залюднювалось. Хто-б мав які небудь непевности що до етноґрафічного складу селянства сих сел, нехай перегляне поіменні реєстри; ріжниця була лише в способі господарства — переважно або виключно пастушого, скотарського в сих селах, в орґанїзациї управи і оподаткованнє, люд в волоських селах був руський.

В кінцї XV в. пастуше господарство в них ще цїлковито панує, бодай на зверх виглядає так: лише в Брилинцях давали хлїбну дань — по колодї вівса з дворища, по иньших сього не було, данину давали майже виключно продуктами скотарства. Поруч з годівлею овець, що становила спеціяльність сього „волоського“ господарства, в тутешнїх лїсах розвинулось годованнє свиней.

З часом, очевидно, сей характер господарства зміняв ся, се видко з оподаткованнє: овеча данина зменьшуєть ся, данина свин-

ми стає далеко важнїйшою від неї, грошовий чинш стає загальним явищем; з люстрації 1565 р. довідуємось, що чимало господарів не мало анї овець анї свиней (так каже люстрація — с. 123, принайменьше се значить: не мало більшого числа їх) і оплачувало овечу й свинячу данину грошима по зниженій цїнї (за барана замість 12 гр.—8, а за кабана замісць 33 гр. – 16): люстратор числить лише на половину таких, що дадуть сю данину натурою. Ще виразнїйше се показуєть ся на овечій двадцятинї, що оплачувалась за право пасти вівцї в королївських лїсах; як поясняє люстрация, її давали всї, „хто лише вівцї має“, і от як вона виглядає:

	господарств	двадцятини прийшло
Брилинцї	18	3 барана
Тисова	40	5 „
Макова	24	2 „
Ямна	24	3 „
Устрики	30	3 і 1 ягня, що рахувалось за пів барана
Стебник	9	1 „
Старява	41	3 і 1 яг.
Лопушниця Стара	28	1 „
Лїсковате	28	3 і 1 яг.

В кількох селах[1]) зовсїм не показано сїєї двадцятини; поминувши їх, в вище поданих девяти на 242 господарства припадає $24^1/_2$ барана, отже вийшло-б пересїчно по два барани на господарство в дїйсности. Навіть не ймовірно!

Оподаткованнє сел волоського права (з дворища) можна бачити на отсїй таблицї:

	Чинш[1])		Овес (колоди)		Дань овеча		Свинї		Сири		Сума в грошах (числячи на цїни 1565 р.)	
	1497	1565	1497	1565	1497	1565			1497	1565	1497	1565
Брилинцї		45	1	$^1/_2$+2 лїсного	4	2	2	2	2		158	271
Макова		$80^2/_3$		2 лїсного	5	2	2	2	4		158	$230^2/_3$
Старява		71			5	2	1	2	2		109	161
Смольниця		58			5	2	1	2	4		125	148
Коросно		71			5	2	1	2	4		125	161

[1]) Бандрів, Смольниця, Коросно, Береги, Просїк.

[2]) При вирахованню чиншів 1565 р. відтручено ті специяльні оплати (кінне, кухонне, почта etc.), що істновали і в XV в.

З сієї таблички можна бачити, що обовязки сел волоського права кінця XV в., в порівнянню з селами на праві руськім і нїмецькім, визначались значною рівномірністю оподаткування. Три села над Стрвяжом мають майже цїлком однакові податки: по 5 овець живцем (super pedibus) і 1 свинї з дворища, ріжниця заходить лише в числї сирів (2—4). В двох селах з над Вягру податки були трохи вищі: давали по дві свинї, а в Брилинцях ще й замість одної вівцї — колоду вівса, що мусїла коштувати значно дорожше (може бути, що се була сьвіжа новина, бо в 1497 р. дають у всїх селах однаково по 5 овець з дворища). Крім того давали по „попрузї (poprąk, poprąg, cingula, succinctorium) з дворища (цїна $^1/_2$ до 1 гр.), двадцятину від свиней (або по грошу від свинї) за право пасти в королївських лїсах, коли зродить „жер", від бартів мед, хто їх мав, і спеціяльні оплати з цїлої громади — stręga (struga) 1—2 гривни, кінне (equum) коло 1 гривни, стация. Про панщину сказано лише при с. Брилинцях: „селяне обовязані жати оден день в рік, а другий косити; рубають дерево, коли скажуть, але при тім їх просять на толоку (отже частують), також їздять зо старостою або його урядником, коли скажуть". Тіж самі обовязки, мабуть, були і в тім однім дворищі волоського права в Ольшанах, що „правом належало" до Брилинець, і в Маковій, що по інв.. 1497 р. „все робить і платить подібно як і волоська половина Брилинець". Що до сел над Стрвяжом, то тут навіть в середині XVI в. тілько починались фільварчані роботи, тож і в кінцї XV в. не було певне панщинних робіт, хіба постачали дерево (як в XVI в.) або що.

Протягом першої пол. XVI в. податки в волоських селах, як я згадував, позмінялись. Взявши лише ті головні податки, бачимо, що в селах над Вягром і в Старяві зросли вони о половину і навіть більше, в двох иньших меньше — на четвертину або пятину; при тім одначе роблено ріжницю між богатшими і біднїйшими господарствами: біднїйші, як згадано, не маючи худоби, не платили цїлої вартости її, а меньше: за барана замість 11 гр.—8, а за кабана замість 33 гр.—12, таким чином вони платили на 15 гр. меньше. Назва stręga прикладалась тепер до овечої двадцятини (инакше dań od liku, liczne — с. 124, 118, 136), що бралась за право пасти вівцї на королївських ґрунтах і мов би заступила місце свинячої двадцятини (в дїйсности свиняча двадцятина могла замінитись даванєм другого кабана з дворища, а овеча двадцятина з'явилась при зменьшенню числа овець). Сю данину з овець і свиней вибирали „слуги" і старостинські урядники; інв. 1553 р. заува-

жає, що селянин не має права ані бити ані продавати свиней, доки не дасть свого податку. Нарештї — осібно давали медову дань, хто мав бортї (бортники) — цїна сїєї дани ріжна (12—36 гр.)[1]).

Панщина в околицї Вягру зросла: в Брилинцях робили вже 10 днїв на королївськім фільварку (інв. 1553 р. се означає: labores omnes subeunt), але окрім того ще робили князеви чи крайникови (князь с. Брилинець був заразом крайником сїєї „країни", як видко з інв. 1553 р.) пять днїв на рік (інв. 1553) (в люстр. с. 124 — wedlie potrzebi iego), за що той платив королеви 24 злот. річно! (робило з Брилинець 16 господарів, так що праця кождого коштувала-б 45 гр., оцїнка занадто висока як на се: мабуть се була оплата за панщину з сел цїлої брилинської країни?) Додам, що заразом довідуємось, які селяне давали датки „на ралець" крайникови: на Великдень по 30 яєць курячих і 4 гусячих і 2 колача (tortas), на Різдво по курцї і колачу; се може теж належить до цїлої брилинської країни (сказано при Брилинцях — інв. 1553) Про иньші села що до панщини маємо лише загальні вказівки: в Маковій повинні робити „звичайну роботу" до фільварка (с. 131), в Титовій „роблять, що скажуть" (інв. 1553), в Ямнї laborem omnem subeunt (інв. 1553 р.).

Роботи селян з над Стрвяжу докладно описує інв. 1553 р.:

„Насамперед обовязані жати озиме жито оден день на рік і звозити колоди (robora) на будову перемишльського замку.

Кождий селянин з півлана мусить зробити дві копи гонтів і привезти до перемишльського замку.

Кождий селянин з тих десяти сел мусить дати на сьвято св. Михайла 2 гр. на білильню".

В люстр. 1565 р. маємо поясненнє деяких з тих обовязків: кождий селянин обовязаний спустити Стрвяжом по одній колодї до тартака над Стрвяжом, що недавно перед тим (очевидно після 1553 р.) був збудований, різав дошки і иньше з тих панщинних колод на будову замкових будинків і продажу (с. 163). Що до білильнї, то люстр. 1565 р. поясняє: з півлана давали по півмірки попілу до білильнї (сей даток істнував і в селах над Вягром, не згадуєть ся лише в Тисовій), а від кого не брали попілу, бо був безпотрібний — давав натомість 2 гр.; се було й по новоосадженых селах (с. 158).

---

[1]) Макова, Ямна, Старява, Коросно, Лїсковате, Береги, в інв. 1553 р. — Устрики, Стебник.

Взагалї селянські обовязки з дворища-лана переложені на гроші в селах волоського права виглядають так:

	Чинш	Барани	Кабани	Овес	Лїсне	Дрібне: стация, попіл, кури	Всього	Панщина
Брилинцї	61 1/3	24	66	54	64	8	237 1/7	15 днів до року що скажуть (інв. 1553) звичайна робота
Тисова	60	24	66	28	60	8	246	
Макова	54	24	66		60	9	215	
Ямна	72	24	66		40	9 2/3	204 2/3	
Устрики	88 1/4	24	66			10 2/3	178 2/3	1 день жнуть, постачають дерево
Стебник	79	24	66			4	173	
Бандрів	79	24	66			4	173	
Старява	76	24	66			7	163	
Лопушниця Стара	77	24	66			5	172	
Смольниця	79	24	66				173	
Коросно	79	24	66				173	
Лїсковате	79	24	66			4	173	
Береги	79	24	66			4	173	
Просїк	79	24	66			4	173	

Як бачимо, податки гірських сел над Стрвяжом визначають ся великою рівномірностю й подібностю. Чинш майже однаковий; його постійність ще більш кинеть ся у вічи, коли зауважимо, що в Устриках господарства мають по три чверти, а в Стебнику — по дворищу-лану, а плата з лану виходить однакова. В склад чиншу входить подекуди оплата і ріжних специяльних податків волоського права: кінного, кухонного і більш загальних — почти, стациї, одначе вони, як бачимо, не впливають на великість чинша (кінного було тут звичайно 45 гр., кухонного 30—31 гр. з громади, стация і почта — ріжні). Баран і кабан і півмірка попілу з півлана є загальним податком.

В кінцї сума податку сих сел: 81—89 гр. з півлана — цїлком підходить до середнього оподаткування господарства в селах руськонїмецького права, але велика ріжниця була в панщинї: в сих

волоських селах її ледви можна числити на кілька грошів, в селах руcько-нїмецького права її цїнили на 60 гр., і разом се взявши — села з над Стрвяжу відповідають селам низше оподаткованим з околиць Перемишля.

Се поясняє нам і приплив сюди нових осадників. Не для всїх нових осад маємо докладні вказівки про обовязки, що мали наступити по скінченню „свободи". Про деякі (Катина, Смеречна, Коростенко) сказано, що там обовязки мали бути такіж як у Старяві В трох (Лодина, Лодинка і новоосаджена не далеко Вягру Лїщина) маємо лекші податки: з півлана 30 гр. чиншу, 6 гр. воєнщини, 1 сир волоський (= 8 гр.), „попруг" (= 2 гр.), десятину з свиней і двадцятину овечу; покликуванне на привилей показує, що се не були лише тимчасові податки. При тім період свободи був значний (десять років — як бачимо — с. 145); даванне дани від худоби наставало тілько з часом — після пяти років напр. (с. 145). Про обовязки деяких новоосаджених сел нїчого не сказано (Мала Лопушанка, Погоріла).

Значно вище були оподатковані чотири села волоського права в околиці Вягру. Одначе тутейші податки більше ріжнились між собою: чинш вагаєть ся між 54 і 72 гр., ще значнїйшу ріжницю робила хлїбна дань, що була не всюди, і лїсне. Податки з півдворища в сумі вагають ся між 102 і 123 грошами. Панщина теж була значно більша — докладне означенне маємо правда лише в однім селї (Брилинцї), й її відповідно до оцїнки в селах руського або нїмецького права можна-б оцїнити на яких 8 гр. Порівнюючи сї обовязки з обовязками тих сел руcько-нїмецького права, бачимо, що хоч податки й переважають навіть найвище оподатковані, але взявши в рахубу панщину — стають в ряд лише з середно оподаткованими.

В серединї XVI в. сї обовязки селян волоського права уставили ся вже міцно, як видко з порівнання інв. 1553 та люстрациї 1565 р.: скрізь бачимо ми, взагалї кажучи, те саме. Відомости про Старяву 1553 р не сходять ся з відомостями 1565 р. (чинш більший — 48 замісць 38), але се чи не помилка, бо сусїдня Лопушниця, що платила 1565 р. стільки, скільки Старява, і 1553 р. платила стількиж, що й 1565 р.

Зауважу ще про Брилинцї. Се село складало ся з двох частин — одна сидїла на руськім праві, друга — на волоськім, і кожда була, відповідно до того, орґанїзована инакше. В кінцї XV в. кожда половина платить цїлком иньші податки, в серед. XVI в. сї податки в значній мірі приподоблюють ся до себе:

Брилинцї руські (з господарства) 1553 р.: 13 гр.+1 корець вівса + 30 яєць + лїсне + почта; 1565: $18^1/_6$ гр. + 1 кор. вівса + 2 курей + лїсне + почта і стацня + попіл.

Брилинцї волоські — 1553: $12^1/_2$ + $17^1/_2$ гр. + 1 кор. вівса + лїсне + данї з худоби; 1565: $18^1/_6$ + $12^1/_2$ гр. + 1 кор. вівса + 2 курей + лїсне + stręga + попіл.

Надвишка податків „волоської“ части (дань з худоби) урівноважувалась більшою панщиною в „руській“ частинї.

VII.

Дуже архаїчним і через те — дуже інтересним пережитком в серединї XVI в. були конюші села: „села, що служать і стережуть королївське стадо, звані конюхами“ (інв. 1553). Се королївське стадо плекало ся в Медицї, але конюші села, числом сїм, роскидані були на значнім просторі, по обох боках Сяна, деякі й за дві милї від Медики: Бучів (на схід від Медики), Торки (на північ від неї), Витошинцї, Даровичі (за Сяном, на полуд. зах. від Медики), Батичі, Малковичі, Мацковичі (за Сяном, на північ. зах. від неї). Люстрация так каже за них (с. 104): „з тих сел люде звикли були не відбувати нїякої панщини (zacz̨ieg) анї не давати нїяких податків, мали роботу коло королївського стада: на певних луках косили траву і збирали сїно, що накошували за три, а найбільше за чотири днї, і нїяких иньших обовязків не хотїли нести“, тим часом „зайняли великі простори для нив і лук“ (с. 103—4). Ся останнїя увага одначе не дуже потверджуєть ся фактами: коли розмірено на лани с. Бучів, показалось, що тут сидїло 18 господарств на девяти ланах, при тім деякі господарства були не одиночні: на 8 півланах виразно зазначено по два господарі (с. 105), отже на підставі самої отсїєї вказівки пересічно припадало-б на господарство лише $^1/_3$ лана. В Торках показалось 11 ланів, і на них сидїло 37 господарств, так що переважна більшість (30) мали лише по $^1/_4$ лана. Отже обидва села стоять низше середньої великости селянських ґрунтів. А що староста мав інтерес почати вимірку з найбільш богатих ґрунтами сел, то в иньших селах ми не можемо думати за більші ґрунти, противно — може ще меньші; докладнїйших відомостей за них не маємо, не знаємо навіть числа осадників, лише в інв. 1553 сказано, що в Витошинцях було 18 господарів-конюхів, а в Мацковичах, що були перед тим в державі Косцєлецкого, було лише „кілька слуг, що обовязані стерегти королївське стадо“.

Підпісши дуже великі вигоди конюхів, старостинські урядники знов за мало сказали про їх обовязки, обмеживши́сь неясним натяком: з дальших слів самої люстрації та з інв. 1553 видно, що вони не обмежались приготованнєм сїна (ще урядники казали, що вони збирали гниле сїно, „бо їх нїхто не доглядав“ — nye roskazowal): конюхи пасли й стерегли стадо по дню і в ночи, відбували всяку службу коло нього, вправляли лошат і т. и. (с. 107). Рівнож замовчують вони, що крім того в деяких селах істнували чи були запроваджені й деякі побічні роботи.

За всїм тим обовязки конюхів у другій пол. XVI в. були незвичайно легкі в порівнанню з иньшими селянами. Розуміють ся, вони були пережитком давних обставин, давних норм, що припадково зацїлїли тут завдяки захованню королївського конюшого двора в Медицї, а сей двір сягав може тих часів, як ще руські князї сидїли в Перемишлї й осадили сих „княжих конюхів“ (Руська Правда). Можна догадуватись, що сї легкі обовязки з часом стали дуже притягати осадників (в ролї приймаків і потужників), що й привело з одного боку — до такого роздроблення ґрунтів, а з другого боку — до зменьшення тієї роботи коло коней, що припадала на кождого з осібна до тієї норми, що так дражила старостинський уряд. Слїд дворищного устрою зістав ся в однім з поміряних сел (Бучів) в істнованню подвійних господарств на спільнім півланї; про иньші не маємо відомостей.

Хоч у справах оподаткування взагалї виходили з звичаю, старини й не похваляли „новин“, але такої низької норми обовязків в конюших селах не могла переболїти старостинська адмінїстрация. З інв. 1553 р. бачимо, що вже тодї істнували деякі побічні роботи й обовязки: в с. Бучові відбували „всї потрібні робота“ на фільварку в Медицї, привозили по возу дров до замку в Перемишль і — розуміють ся — давали „почту“ (кури й яйця) та „лїсний“ овес; в Торках обовязані були робити 12 днїв на рік на фільварку в Медицї і привозити на замок до Перемишля по возу дров; в Витошинцях возили теж по возу дров до Перемишля; в Батичах, Малковичах і Даровичах жали ячмінь оден день на рік на фільварку в Медицї. Хоч ся остатня спецыялїзация — жати не що як ячмінь і вказувала-б на звязок сих робіт з конюшими обовязками, за всїм тим вони взагалї виглядають новинами, і коли люстрация починає заявою, що сї села „давнїйше нїчого не даючи, анї роблячи, служили коло стада“, то ледво чи не є то відгомон лише давнїйшого дїйсного стану їх; а коли інвентар 1553 р. підносить приналежність сих сел до пере-

мишльського замкового присуда[1]), що вони обовязані ставати до суду тут, і йому підлягати, — то чи не було се давнїйше одиноким обовязком крім служби при стадї — та давання стациї старостї, коли приїде до Медики „звиклим обичаєм“ (с. 107).

Новий староста — каштелян краківський Зборовский не обмежився тими роботами — „новинами“ правдоподібно — які бачимо за старостування II. Кмити (інв. 1553). Люстрация поясняє, що новий староста, уважаючи на недостачу панщинної роботи на фільварках в Медицї й Бакунчичах, часто упоминав сї громади, аби робили кілька день на рік на сих фільварках, але вони нїяким чином на се не приставали“ — очевидно, покликуючись на „старину“; тодї староста, не вважаючи на се, звернувсь до короля з мотивами, що до тієї роботи коло королївського стада не потрібно аж стільки людей, і спровадив комісию, „з вини (za przizciną) їх самих“ (!) Комісари постановили, що досить зіставити для служби коло стада два або три села, а в иньших аби ґрунти поміряти на лани й оподаткувати на ново: з лана 48 гр. чиншу, колоду вівса (28 гр.), по 2 курей, по 2 гусей, 15 яєць і робити два днї на тиждень. Сю постанову потвердив король, і на її основі в двох селах — Буцеві й Торках переміряно ґрунти й запроваджено новоустановлені податки й панщину — дводенну тижневу й окрім того направлянне греблї коло млина. В иньших пяти селах до 1565 р. ще не переміряно було ґрунтів і вони „за ласкою старости“(!) сидїли на старих умовах: окрім служби коло стада (вони відбували тепер тіж роботи, що давнїйше робили всї сїм сел) вони давали стацию, возили по возу дров на замок до Перемишля на Різдво й хащ на перемишльську греблю разом з иньшими селами і робили шість днїв на рік на фільварку в Медицї. Крім того всї сїм, як і иньші села, давали овес — колоду від десятка свиней за право пасти в королївських лїсах „коли жер уродить“.

Сї конюші села по характеру свому, очевидно належали до служебних, лише тут давні служебні обовязки, задля своєї спецыялїзациї, законсервувались сильнїйше й стали в XVI в. сильним архаїзмом. Иньші категориї слуг вже здавна притягнено до ріжних по-

[1]) Villa Torki — haec villa occasione servitiorum circa equiream m. r. prestitorum nihil pendet, sed sub obedientia castri Premisliensis residet. Barticze-Koniuchi, Malkowiczi Koniuchi, Darowicze Koniuchi: hae tres villae census nullos pendunt neque labores exercent, preterquam in anno una die metunt siliginem in predio Medicensi et pro administratanda iustitia ad castrum Premisliense confugere tenentur.

датків або зведено до того числа, яке було доконче потрібне для замку.

В описи 1497 р. маємо одно ціле службове село Негребку і по кілька слуг в Медиці й Шегинях. В Негребці (над нижнім Вягром) було десять дворищ, на кождім по одному господарству; панщини вони не робили, лише „служили коли і де скаже їм староста або його урядник“, але окрім того давали ще по колоді вівса і двоє курей, „і се зветь ся празничне“; порівнюючи з иньшими селами руського права, бачимо, що тут служба заступала чинш+панщину. Ся службова осада заховалась і в XVI в., але тоді вже з сих слуг троє встигли виборoти собі трохи вище становище: люстр. 1565 р. зве їх „земянами, що здавна служать перемишльському замку“ — отже се була та посередня верства бояр-земян, що вибившись над рівень слуг-селян, не встигли ще зрівнятись з шляхтою; досить рідкі в Галицькій Руси, вони в значній масї виступають на сусїднім Поділю[1]). Вони мали своїх селян — пять господарств, що давали ті датки, які припадали на їх панів, а за панами особисто, як бачимо, зісталась давна замкова служба. Службу негребецьких слуг люстр. 1565 р. описує так: вони сидять на повсечасній (ustawiczney) замковій службі, їздять на своїх конях з листами, куди звелять“; з інв. 1553 р. бачимо, що крім того „Негребчане стережуть сїножати й хлїб“ (фільварчаний). Сидїли вони вже на півланах, але з півлана давали давнїй цїлодворищний податок: по колодї вівса і курцї, та ще крім того давали лїсне, так що загальна сума податків з лана досягала 158 гр.! Отже село належало до вище оподаткованих, а й принявши, що тутешня служба була значно лекша від панщини, все оподаткованнє буде нїяк не низше середнього.

Про слуг в Медиці й Шегинях опись 1497 р. не дає таких докладних відомостей; в Медиці було чотири службові господарства; з них лише при двох означено, що дворища дають 2 колоди вівса і двоє курей (податок дуже значний!), при иньших — нїчого. В Шегинях лише зазначено, що слуги (їх було два господарства) не роблять панщини. Може більш заняті службою цїлком нїчого не давали, а той високий податок давали ті, що лише числились між слугами, але дїйсної служби не мали? В люстр. 1565 бачимо лише в Медиці трох слуг (с. 100), вони „нїчого не дають, бо все пробувають на замковій службі: їздять, куди їм скажуть, стережуть промит, зберають баранів (податкових) в гірських селах і т. и.“.

---

[1]) Див. Барское староство, гл. V.

VIII.

В вище сказанім не раз була мова про верству загородників, випадає тепер близше застановити ся коло них. Як сказано було, при кінцї XV в. ми їх властиво як не бачимо: є в селї Гійську один загородник, він платив з обійстя (de orto) 6 гр., але заразом тримав і пів дворища тяглого, з нього платив осібно і відбував панщину. Та ще є катеґория перемишльських передміщан загородників: ortulani dicti psarcze і ortulani subcastrenses alii, що платили чинші і відбували панщину, або заміняли її вищим чиншом. По селах загородницька верства розвиваєть ся вже в XVI, і то в селах руcько-нїмецького права: в селах волоського права їх нема нїде. Швидкий зріст сїєї верстви в серединї XVI в. виказано вище: протягом 12-и років в тих 18 селах, з яких мали ми відомости з 1553 і 1565 р., число загородників зросло на 133%. Додавши до того відомости з решти сел, заведених в люстр. 1565:

	тяглих	загородників
Пекуличі	36	—
Мостиське передм.	32	—
Гійсько (1565)	—	20
Ляшки	35	3
Титова воля	41	—
Годиня	10	8

маємо загальне число загородників 172, що на 678 тяглих господарств дає 1 : 4, число розмірно велике (з иньших оглянених нами староств близько підходить до сього лише Галицьке староство), і як бачили ми — воно стало приберати більші розміри в серед. XVI в.

Обовязки загородників — як звичайно: панщина або чинш сам оден чи сполучений з панщиною. При порівнаннях бракує нам такої одиниці, якою для тяглих господарств служить лан: ґрунти загородників могли бути дуже не однакові, подекуди вони мали кусники рілї; все се значно утрудняє справу. Можна порівняти лише датки й обовязки з загородницького господарства взагалї.

В кількох селах маємо дводенну панщину на фільварку (Поповцї, Шегинї, Поздяч), в однім — одноденну (Циків); в иньших загальні означення: „роблять на фільварку що буде треба, коли їм скажуть“ (Сарни с. 116), „повинні робити пішо, коли їм скажуть“ (Медика с. 100), posługę czinią (Ляшки с. 110); в Бортятинї (с. 114): пасуть худобу, що заганяють з Мостиськ“.

В с. Годинї деякі загородники давали по 48 гр. чиншу і не робили нїчого, знов иньші лише робили на фільварку, без чиншу

(с. 120). Таким чином тут загородницька робота цїнилась на 48 гр.; оцїнка дуже, виїмково висока!

В с Коровниках деякі загородники платили по 6 гр. і робили на замковій білильнї; иньші платили по 12 гр., а один — 30 гр., їх натомість обернули до повсечасної роботи (na robotę ustawiczną) до білильнї; отже тут повсечасна робота заступила чинш 12 і 30 гр., але може загородники щось дістали до того?

Шостигрошовий чинш загородників був досить розповсюднений, стрічаємо його в кількох селах (Ольшани, Гійсько, Селиска); ще частїйше 12-грошовий (Малнів, Малнівська воля, Соколя, Чернява, Засанє); в поодиноких селах маємо 5, 10, 16 грошовий для всїх чинш (Ольшани, Яскманичі, Рудники). Одначе бували й неоднакові чинші в тім самім селї (Малнів, Засанє, Коровники), що залежало або від неоднакової панщини, або – ще скорше — від неоднакової великости ґрунтів.

На тім тим часом кінчаю.

Наданнє маґдебурського права містечку Дїдову (в Київщині), 1596 р.

Низше поданий документ належить до численної серії фундацій обронних містечок на полудневих границях української кольонїзациї при кінці XVI і на початку XVII в. „для убезпеченя от неприятеля“ (про них див. в моїй розвідці про українські замки в серед. XVI в. с. 5). Урочище Дїдово, згадане в сім документї, в описи маєтностей Печерського монастиря, споряженій при передачі їх архим. Никифору Туру 1593 р., зветься sioło Dołscik, przezywaiące sie Dziadowo, po obodwoch stronach rzeki Rpenia (Архивъ Югозап. Рос. ч. I, т. 1, с. 387); отже на тім місцї було вже село, Тур старавсь тільки про міські привілеї. Справжнього міста одначе з того села не вийшло. Пізнїйше відібрала його унїятська київська митрополїя і воно зіставалось у неї аж до кінця Річи Посполитої (Архив ч. I, т. IV, с. 643). Тепер се досить велике село Дїдовщина, на лївім боцї Ірпеня, в Сквирськім повітї (Похилевичъ Сказанія о насел. мѣстахъ Кіев. губ. с. 194, Рулїковский в Słowni'ку geograficz'нім під сл. Didowszczyzna).

Із умов сього привилея звернемо увагу на заборону міщанам ходити „на Запороги и в Дикие поля“ за границю без відомости коронного гетьмана, постачати туди живність, олово і порохи, або висилати туди своїх „половників“ — спільників, підсусїдків: се останнє натякає на те, як обминали соймову конституцию 1590 р. (Vol. legum II. 310).

Оуньдацыя права майдеборского местечку Дѣдову в архимандрыцстве киевъскомъ.

Жыкгимонт третий.

Ознаймуемы тымъ листом нашим всимъ вобец и кождому зособна, кому то ведати належит, нинешнимъ и на потомъ будучимъ. Далъ намъ справу велебный Никиѳор Туръ, архимандрыт киевский манастыра на-

шого Печерского, ижъ онъ на власномъ кгрунте церковномъ манастыра Печерского в земли Киевской лежачого, надъ рекою Репенемъ, на врочисчу называемом Дѣдовомъ, ку пожитку своему и для убезпеченя отъ неприятеля, такоже и инымъ многимъ именъямъ и селам нашимъ, и тежъ князскимъ, панскимъ и шляхетским и всему оному краю ку великому убезпеченью от неприятеля, хочеть заложи(ти) и збудова(ти) коштомъ и накладомъ своимъ замок и при немъ место осадить без уближенья иных мест наших. И билъ намъ чоломъ, абыхмо ему в томъ ласку нашу кролевскую оказали, а ему того позволивши, ярмарки торги и корчмы волные надали.

А такъ мы, бачечи то, же он такъ для пожитку своего яко и для обороны тому краю а лепшому способеню и убезпеченью подданых своих власныхъ, также именей наших власных и шляхетских оный замокъ коштомъ своимъ збудовати хочет, а особливе хотечи добра церковные розмножи(ти) и ку осаженю людми кгрунты неоселые привести и спосебити, на то смы позволили, якож и тымъ листомъ нашимъ позволяемъ и допусчаемъ на томъ то кгрунте власномъ церковномъ манастыра Печерского в земли Киевской лежачомъ над рекою Репенемъ на име у Дѣдови замокъ збудова(ти) и при немъ мѣсто людми волными и иными всякими прихожими и ремесники осадити. В которомъ то месте у Дѣдове тымъ всимъ людемъ, которые тамъ осядуть, надаемы волности местъские права майдеборского водлугъ звычаю и порядку места нашого Киевского надаемы; тежъ в томъ же месте яръмарокъ в кождый годъ на денъ и свято...[1]), который ярмарокъ мает быти волнымъ отъ всяких податковъ нашихъ власныхъ через две недѣли. Постановлямы тежъ в томъ же месте торгъ в кождый тыждень...[2]). И даемы волность в томъ месте тымъ всим людемъ, которые тамъ осядуть, корчмы будовати и в нихъ всякимъ питемъ и трунками ку питю належачими шинковать и всякимъ купецъствомъ ся обходи(ти) и пожитки собе всякие в томъ месте розмножати. А на почизнъ (sic) с тыхъ корчмы и месчанъ до скаръбу нашого давати и жадныхъ повинностей з нихъ полнити онъ самъ и по немъ будучие архимандритове киевские не мают и не будуть повинъни. А тое волности от нас в томъ месте вышей мененом наданое такъже того замку и места зо всими его пожитки и доходы теперешний аръхиманъдрытъ Киевский Никиѳоръ Туръ и по немъ будучие архимардрытове киевские за тымъ листом нашимъ мають уживати вечными часы по тому, яко иные князи, панове обывателе панствъ нашихъ и тое земли Киевское таковыхъ волъностей з ласки нашое уживають.

---

[1]) Пропуски в книзї.
[2]) Повторено.

А ведъже в томъ месте Дѣдове новой осаде люде таковые не мають бывати и тамъ оседати, которымъ права и привилея коронъные заборонять. Месчане тежъ того места на Запороги и в Дикие поля за границу бывати и ходити безъ воли и ведомости гетмана коронного, также и живности, олову и пороховъ додавати не мают. Тежъ половниковъ в Дикие поля и за границы выправовать не мають подъ винами и караньемъ в праве описаными.

И на то дали есмо Никифору Туру архимандриту киевскому и по немъ будучимъ архимандрытомъ киевскимъ манастыра нашого Печерского тотъ нашъ листъ, подписавши его власною рукою нашою, до которого на большую твердост и печать нашу коронную притиснути росказали смы. Писанъ у Варшаве лѣта Божого нароженя тисеча пятъ сотъ деветъдесятъ шостого мѣсяца сентябра десятого дня а панованья кролевствъ наших польского девятого, а шведского року третего. Sigismundus rex. Florian Olieszko.

Коронна Метрика Московського Архиву Міністерства Справедливости I B. кн. 11 л. 91—2.

До історії „руського обряда“ в старій Польщі.

Подаю із збірки актів Дрогобицького староства, зладженої 1568 р. (Московський архив мінїстерства справедливости, віддїл Литовської Метрики IV B N. 22), цїкаву грамоту кор. Жиґмонта, де він у відповідь на петицию дрогобицьких міщан-католиків, що бояли ся, аби місцеві Русини не виставили собі церкви в містї, і запевняли, що там нїколи руської церкви не бувало, — постановляє, що Русинам не вільно буде ставити своєї церкви, коли перед тим нїколи там її не було.

Як нї цїкавий сам по собі сей документ для історії „руського обряду“ в старій Польщі, можна пожалувати, що король не умотивував при тім сю справу докладнїйше. Дїло в тім, що питанне про будову нових православних церков в землях давньої Польщі не вияснено докладно до тепер. Звістна річ, як в. кн. литовський Олександр не згожувавсь поставити православну церкву для своєї жінки Олени, доньки Івана III московського, покликуючись на постанови „своїх предків, батька і свої власні“, що число „церков грецького закона“ не вільно помножати. Недавно отсе др. Папе опублїкував уривок з листу якогось ксіондза

з Перемищини з 90-х рр. XV в., де той, доносячи свому епископу про поставленнє нової православної церкви, підносить, що православні се вчинили противзаконно: illud statutum iuris terrestris, quod disponit nullam sinagogam de cetero in partibus Russie edificare, solum proximam casui aut ruine reformare, non attendendo (Wiadomość o archiwach węgierskich — Archiwum komisyi historycznej т. VIII с. 451). В своїй грамотї Жиґмонт, як бачимо, не припускає можливости заборонити Русинам ставити церкву, коли вона була вже коли небудь перед тим, а й свою заяву наче б то уважає специяльною ласкою (libertas) для міщан-латинників.

Король Жиґмонт обіцяє дрогобицьким католикам, що нїколи не позволить збудувати в Дрогобичи руської церкви, 21 квітня 1540 р.

Ne sinagoga rutenica in oppido aedificetur.

Sigismundus, Dei gratia, rex Poloniae, magnus dux Lithwaniae, Russiae, Prussiae ac Masouiae etc. dominus et haeres.

Significamus tenore praesentium quibus expedit universis, quia oppidani nostri drohobicenses, metuentes, ne homines rittus rutenici, illud oppidum incolentes, sinagogam ibidem extruerent seu aedificarent, supplicarunt nobis, ne praefatis Rutenis aedificandi ipsam synagogam potestatem faceremus, allegando nunquam antehac eam ipsam illic in ipso fuisse oppido. Quorum supplicationibus ut iustis benigne annuentes, ita quidem, si praefata synagoga in eodem oppido Drohobycz nunquam antehac fuit, illos circa ipsam libertatem et usum conseruauimus et conseruamus, nec eisdem Rutenis aedificandam synagogam praedictam admittimus, insuper quo praesentes litteras ex cancellaria nostra extradi illic mandauimus, quibus in testimonium sigillum nostrum praesentibus est subappensum. Datum Cracoviae feria quarta proxima post dominicam Iubilate anno Domini millesimo quingentesimo quadragesimo, regni vero nostri trigesimo quarto. Relatio Magnifici Pauli de Volia r. P. cancellarij, burgrabij crac. et capitanei gostinen. Paulus de Volia cancellarius sctt.

Примітки до історії козачини

з поводу книжки: Бесїди про часи козацькі на Украйні, Чернівцї, 1898, с. 159, 12⁰.

Написав **М. Грушевський.**

I.

Може кого здивує, що я присьвячую специяльну статю в науковій часописи невеличкій популярній книжцї. Але є велика ріжниця між популярною компіляциєю, позбавленою всякої оригінальности, й зробленою специяльстом популяризациєю наскрізь самостійних результатів його власних студий, хоч би вони були й подані в як найпопулярній формі. Таку популяризацию маємо отсе перед собою; маємо в нїй результат наукових студий ученого і мусимо числити ся з нею не меньше, як би вони були висловлені не в книжцї на 10 аркушів 12-ки, а в грубих волюмінах.

В своїх замітках я не маю заміру запускатись в полеміку з впов. автором; в такій мало ще обробленій справі як істория козачини протягом трох столїть (XVI—XVIII в.) богато ще суперечних питань, котрі можна ріжним способом рішати, з ріжних боків на них дивитись. Деякі спростування похибок, як я переконаний — не залежних від самого автора, я подам по дорозї. Тепер застановлюсь над кількома з численних питань, порушених книжкою автора, а мої уваги прошу впов. автора прийняти як доказ моєї уваги до його працї й поважання до його наукових студий.

Автор починає ґенезою козачини; він виводить її з заходів пограничних старост коло оборони; за браком воєнного (боярсько-шляхетського) стану старости почали роздавати „служби“ громадам, а не одиницям упривілейованого стану, громади зобовязались ставити з кожної „служби“ одного вояка, зате адміністрация не мішалась до їх управи; „таким робом виник громадсько-вічевий устрій. Отсе правдоподібно і є те зерно, що стало початком козачини“. Перші звістки про нього автор бачить в згадці Бєльского під 1489 (в книжці хибно 1481 р.) в повстанню Мухи і згадці київського привилея 1499 р. З початку XVI в. козаки займають вже значну територию, стрічаємо їх по староствах: Київському, Канівському, Черкаському, Переяславському, Білоцерковському, Винницькому, Хмельницькому і ин. (с. 14—15[1]). Шан. автор сей свій погляд звязує з поглядом пок. Максимовича і між заступниками його називає й мене (с. 13); се дає повід мені до деяких пояснень.

Як і неб. Максимович, я дійсно уважаю вихідною точкою в сій справі кольонізацийні обставини. Покійний історик писав в своїм Огляді полків і сотень: „в ті часи неможна було мірковати про більшу користь від хліборобства ніж від козачини, бо треба було воювати для самого хліборобства. Наслідком такого житя хліборобської людности України було не тільки сформованнє козацької Запорозької Січи, для відпору кримській Орді, але й розвиток в цїлім українськім народі козачини, як осібного військового стану, що віддїлив ся від хліборобського поспільства для оборони йогож. Зрештою козак в домашнїм житю був такий же хлїбороб“ (Собр. соч. I, с. 655—6). Сей погляд цїлком справедливий в своїй основі, хоч ґенеза козачини в дійсности далеко більш скомплїкована, а не так дуже проста. Поясню се як можна коротше, в границях своєї короткої замітки.

Пограничє лїсової й степової України від початку турецького натиску (поч. X в.) жило все житєм повним небезпечности і трівоги, і до неї цїлої можна прикласти славну характеристику Курян в Слові о полку Ігоревім: „подъ трубами повити, подъ шеломы възлелѣяни, конець копия въскормлени, пути имъ вѣдоми, яругы имъ знаеми, луци у нихъ напряжены, тули отворени, сабли изострени“. І слово козак, що приходить вже

[1]) Тут є lapsus calami: староства Білоцерковське й Переяславське з'явились значно пізнїйше, на початку XVI в. їх не було.

в звістнім „Половецькім словнику“ 1303 р. (Codex cumanicus, ed. Kuun, с. 118) в значінню „сторожа“, може бути цілком приложено до сієї передової сторожі України. Але поруч з сим гартованнєм і воєвничістю мусів в парі йти розвій індівідуальности, свободолюбности; самі дбаючи про себе, віддалені від центрів князівсько-дружинного устрою, сї пограничники, певно, мало дбали про князівську власть і нерадо приймали її претенсії; а князї знову мусїли толєровати сю дуже потрібну для них граничну людність. В XIII в. пограничні Побожане, Болоховцї, Чернятинцї за помочию Татар виломлюють ся зпід княжої власти і завзято борють ся; сї пограничні вороги князів ського-дружинного устрою — то прототип козачини, а політика „людей Татарських“ випереджує змагання козацьких вождів від Косинського до Орлика — оперти ся на татарсько-турецьких силах в боротьбі з ворожим державним устроєм — польським і московським.

В таких же повних небезпечности й грози обставинах жила Україна почавши від 80-х рр. XV в., коли кримська орда стала в ворожі відносини до Литви й Польщі. Цїла кольонїзация тих пограничних земель була зметена, зацїлїли тілько кілька міст під захистом своїх замків, і в них тулилась цїла пограничная людність: селяне пересиджували по містах і звідти виходили на роботу. Весь край жив на воєннїй стопі, не тільки воєнний стан, але й міщанство й селянство: міщане й селяне в пограничних місцевостях зобовязують ся брати участь в обороні краю, тримати коней, „проти людей неприятельських... повинни конно, збройно бывати“ (люстр. Канївського староства 1552 р.), та й із власного інтересу мусїли призвичаюватись до зброї, „рушницї мати і стріляти добре уміти“ (житомирські міщане 1552 р.). Хлїборобство, рибальство, взагалї господарство поза стїнами міст мусїли вони провадити оружною рукою, як Лясота описує волинського селянина при кінцї XVI в.: „ідучи на роботу, несе на плечі рушницю, а до боку чепляє шаблю або меч“[1]). Невичерпані, незвичайні природні богатства по обох боках Днїпра тим часом вабили людність з ріжних країв і виводили їх далеко від замків, на „уходи“ рибальські, пасїчницькі, ловецькі і ин., де треба було перемешкувати довгі часи і для оборони лучити ся в збройні ватаги. Але оборона непримітно пе-

[1]) Див. відомости зібрані в моїй брошурі: Южнорусскіе господарскіе замки с. 29.

реходила в зачіпки з ворогами, в напади на таких же уходників противного, татарського боку, на „лупленнє татарських чабанів“ (технічний вираз), обопільні напади. Що весни пограничча людність розлазилась по тих „уходах“ на десятки миль (так черкаські уходи сягали порогів на полудень, були на Ворсклі, Орелі, Самарі, Тясмину, Інгулу й Інгульцю), тут жила вона цілі місяці, віддана сама собі, не знаючи ніякої власти над собою, вертаючись до замку тільки на зиму. Ся рухлива, неосела, загартована, воєнно-промислова людність і становить основу козачини.

Імя козака вперше з'являєть ся в 90-х рр. XV в.[1]); воно лише з часом здобуло собі право горожанства, з початку-ж уживалось для означення певного зайнятя, і то, здаєть ся, — з певним відтінком погорди або посьміху, в усякім разї не означало якоїсь верстви або стану; з початку — се люде ріжних верств, що бавлять ся козацтвом, а не козача верства. Розуміють ся, таке козакованнє для більшости не бувало повсечасним зайнятєм, ним бавились якийсь час, особливо за молоду, щоб потім перейти до иньших зайнять (пор. порученнє 1603 р. „абы отцове сыновъ своихъ на козацтво не выпущали“)[2]); з офіциального боку воно означало господарські промисли в „дикихъ“ степах, неофіциально — юнацькі походи на Татар, лупленнє чабанів і всяких переїзжих, і з сим двоїстим характером виступає вже в перших згадках — 1492 і 1499 р.[3]).

Серед сих степових авантурників мусїли траплятись люде всякого стану і національности; польські письменники XVI в. (Папроцкий, Гайденштайн і ин.) кажуть, що козачина була воєнною школою для молодих шляхтичів; але головні і найбільш сталі контінґенти давали всюди і завсїди пограничне українське посполство і міщанство, найбільш загартовані і витревалі на ту страшну нужду і прикрости, звязані з козакованнєм.

---

[1]) Звістка Бєльского під 1489 р. може бути ретроспективною: сучасну йому назву міг він прикласти до давнїйших подій, як Стрийковский уживає сїєї назви в оповіданню про події XIV в., тим більше, що під 1516 р. Бєльский каже, що „тоді почали ся у нас козаки“ (с. 991). Що до Мухи, то його повстанне тільки анальоґічне з пізнїйшою боротьбою козачини з польсько-литовським устроєм, але не козачина.

[2]) Кулїш — Материяли с. 26.

[3]) Акты Зап. Россіи I, с. 194, Пулаский — Stosunki Polski z tatarszczyzną с. 223.

Завдяки такому характеру козацької назви, з початку в урядових актах козацьке імя стрічаєть ся досить рідко, і тим часом як на Україні повно того козацтва, в урядових актах не можна тих козаків домацатись[1]). Для прикладу вкажу на Барщину: се одно з козацьких гнізд в середині XVI в. — за часів походів Претвича; Сверчовский між своїми „козаками“ мав 200 Барян; Копицкий, що був ініціятором козацького походу на Волощину 1577 р., „бувши улюбленцем козаків, бо з ними двадцять років перебував“ (Бєльский с. 1431), був теж барським шляхтичом[2]). А тим часом перешукавши численні документи Барського староства, не знайшов я тут і слїду козацької верстви: в дійсности „козаковала“ тут дрібна шляхта, переважно руська. Такі гнізда дрібної руської шляхти-бояр сидїли коло Хмельника, Браслава, Винниці, і вони разом з міщанами мусїли грати головну ролю в „козацьких“ нападах, що виходили з сих повітів, де так само, як і в Барщині, в середині XVI в. не знаходимо спеціяльної козацької верстви. Як бояре в сих повітах, в наддніпрянських, де боярства майже не було, в ролї козаків виступало міщанство; в урядових актах, як напр. в грамоті 1541 р. до київського воєводи[3]), козаки розуміють ся під загальною назвою міщан, і ще на початку XVII в. козаки — се значить „непослушні“ міщане. Треба було довшого процеса, намноження людей, що спеціялїзовались в козакованню, аби козацтво відокремилось в осібну ґрупу, з другого боку — певної історичної традиції, щоб зробити з козацької назви признане урядом і самими козаками імя.

В середині XVI в. сей процес ще йно в початках: в найбільшому центрі козачини — Черкасах найшло ся 1552 р. яких півтретя ста козаків. Із зростом кольонїзації Браславської й Київської України в другій половині XVI в., викликаним в значній мірі успіхом козацької боротьби з Татарами, число їх мусїло зростати значно, але незвичайно скорий численний й територияльний зріст козачини й сформованнє її в осібну верству настає аж тодї, як виробляєть ся ідея козацького імунитету: що козак із своїм ґрунтом виключаєть ся із всякого адмінїстра-

[1]) Для прикладу можна вказати на працю проф. В. — Буданова про кольонїзацию України перед Люблинською унїєю, де він шукає й незнаходячи козаків догадуєть ся про їх знищеннє — с. 160 і далї.

[2]) Див. Акти Барського стар. I, с. 292—3.

[3]) Акты Зап. Россіи II, 354.

Стефан Томашівський

тивного поділу й усякої звичайної судової чи адміністративної компетенції.

Се знову явище досить скомпліковане, де відограли свою ролю вічні суперечки козаків із старостинськими й міщанськими урядами, протеґованнє козаків урядниками задля своєї власної користи (на се неустанно і даремно нарікає центральне правительство почавши від другої чверти XVI в.)[1]), проби правительства орґанізовати козаків, а головно — почутє власної сили у самої козачини. Хронольоґічно треба сей процес покласти на останок XVI в. і початки XVII в., та я вже не буду над ним тут застановлятись.

II.

Шан. автор „Бесїд“ приймає Баторієву реформу в її традиційній формі (6-тисячний реєстр, поділений на 6 полків, вибірний старший — гетьман); шан. автор при тім не згадує про попередні й пізнїйші проби реґуляції козачини, так щоБаторієва реформа приберає й у нього те епохальне значіннє в історії козачини, яке вона мала в пізнїйшій козачій традиції, але якого не мала в дїйсности. Я не буду застановлятись над цїкавою історією сієї традиції; що до самої річи, то видані дотепер материяли для Баторієвої реформи дають досить ясно знати, в чім вона полягала і яке місце займає в історії козачини, і я мушу тут коротко згадати про се, не зрекаючись надії перейти колись сю справу глубше й основнїйше.

Передо всїм Баторієва реформа стає перед нашими очами як одна з численних проб польського правительства уреґульовати козацьку справу. Сї заходи мають цїлком рїжну мету на початку XVI в. і пізнїйше: до середини XVI в. поки в. кн. Литовське і Польща ще не зневірили ся в можливости відбити ся від Татарів і Турків, ті заходи мають на меті зміцнити козацьку силу й використати її як найбільше против „бусурмана“; коли в другій чверти стала ся радикальна переміна в литовсько-польській полїтиці і вона, залишивши боротьбу, стала куповати собі спокій дарунками та всякими уступками, всї заходи цен-

[1]) Що до даремности, то див. ще документ виданий недавно в Записках т. XIX, Miscellanea.

трального правительства ідуть до того, аби здержати козаків від боротьби з Татарами й Турками, що провадили вони далі, не питаючись, як перед тим так і тепер, про погляди Виленського чи Краківського двору. Центральне правительство виходило в сих планах з місцевої практики: почавши від перших років і потім протягом цілого століття бачимо, як пограничні старости й иньші урядники уживають на державні потреби відділи, зложені з козаків[1]). 1524 р. в. кн. литовський з огляду на прислуги, які робили козаки в боротьбі з Татарами, поручав своїй „раді“ занятись орґанізацією реґулярного корпуса з козаків: в. князь проєктував навербувати тисячу або дві козаків, видавши їм сукна і грошей і сформувати з них залоги по Дніпру[2]); але сей плян в. князя, як і попередні його поручення про мобілізацию козаків, що він при тім згадує, очевидно, зістались без результату. Бєльский згадує, що 1533 р. черкаський староста Дашкович виступив з анальоґічним проєктом на соймі, але з того нїчого не вийшло[3]). 1541 р. той самий в. князь, вже для повздержання козаків від нападів на Татар, вислав був свого дворянина, аби всїх козаків київських, канівських і черкаських переписав на реєстр для контролї, й поручив старостам пильновати їх[4]), але при тодішнїм значінню козацтва спорядженнє реєстра було річею і неможливою і безпотрібною: хто не бавив ся козацтвом при нагоді! Можемо бути певні, що й з того „нїчого не вийшло“.

Новий в. князь Жиґмонт Авґуст, коли турецько-татарські відносини примусили його задуматись над козацькою справою, вернув ся до давнього проєкту свого батька: зорґанїзувати козаків і взяти їх на плату, з тою рїжницею, що тим вже хотїв повздержати їх від нападів.

Сей плян був заповіджений вже 1568 р.[5]), а слїдом Ж. Авґуст поручив коронному гетьману навербувати з поміж

[1]) Козацькі роти в документї Архива Ю.-Зап. Россіи III, I N. 1, походи О. Дашковича, П. Лянцкоронского, Претвича, козацька ватага з 64 мужа при Сенявскім 1566 р. — Historya jazdy polskiej, Ґурского с. 25 etc.

[2]) Документы Московскаго архива юстиціи I, с. 523.

[3]) Вид. Туровского с. 1059. Звістка Бєльского варта довіря: один сучасний дневник (Monumenta Poloniae hist. V, с. 899) дїйсно нотує, що на той сойм приїздив Eustachius Daschkowicz vir bello et milicia clarus, хоч і не оповідає близше нїчого про самий сойм.

[4]) Акты Юж. і Зап. Р. I, N. 105.

[5]) Архивъ Юго-Западной Россіи III, I, N. 37.

козаків „певний почет“ на королівську службу і платню; гетьман дійсно й набрав такий козацький полк, а король „вияв“ сих козаків з під власти й юрисдикції всяких урядів, настановивши (1570) спеціяльного „старшого і судю над всіми козаками низовими“[1]). Судячи по пізнійшим виказам — 1575—6 р. (перед т. зв. реформою Батория), козацький полк, набраний Язловецким, числив 300 мужа, що побирали по 10 золотих на рік і сукно)[2]), але се була тільки частина козачини, і перейнятє на королівську службу сеї вибраної части нічого не переміняло в відносинах. 1577 р. 600 своєвільних козаків, як рахує Бельский, ходили під проводом Шаха в Волощину і навели на Польщу нові клопоти. Та найліпше ілюзоричність Жиґмонтової реформи показуєть ся з заходів Батория.

По козацькім поході 1577 р. Татари помстились нападом на Україну (1578) й обложивши Острог привели Острозького до приреченя, що козаків буде вигнано з Низу; королеви теж було поставлено від Турків і Татар доконечною умовою, аби козаків приборкано; при тім татарський посол радив королеви з одного боку — ужити репресий проти козаків, а з другого — „przedniejszych z nich“ взяти на свою королівську службу[3]). Баторий, зайнятий війною з Ґданськом, а маючи плян московської війни, до котрої хотів ужити й Татар, поспішивсь показати всяку охоту задоволити турецько-татарські жадання, хоч вперед застеріг ся, що не сподієть ся від них пожаданого успіху: він пригадує Острозькому, аби йшов на Низ — ловити й виганяти козаків, видає драконські розпорядження проти них, обіцяє спробувати взяти козаків на службу, але заразом заявляє ханови, що приборкати козаків неможливо ані репресиями ані службою: пильновати козаків в їх пустинях неможливо, і вони завсіди найдуть захист в Московській державі[4]). При такім (дуже оправданім) скептицизмі всї заходи Батория, хоч як нїби енерґічні, виглядають на роботу ut aliquid fecisse videatur.

---

[1]) Акты Южной Зап. Россіи II, с. 176.

[2]) Górski Historya piechoty p. 35 і 242, Historza jazdy p. 323: 1575 — super Kozacy Niżowe N. 300, excepto panno per $2^1/_2$ fl. facit 7500 fl. 1576 — super Cosacos Niżowych 300 per fl. $2^1/_2$.

[3]) Acta Stephani Batorei (Biblioteka ordynacyi Krasińskich — Muzeum K. Świdzińskiego, т. V—VI) N. 23, 25, 26, Bielski p. 1425, 1441, Гайденштайн (вид. Спасовича) I, с. 286.

[4]) Acta S. Batorei N. 26.

Про репресії й слідства Бєльский каже, що з них нічого не вийшло (с. 1361). Що до служби, то в осени 1578 р. уложена у Львові така умова з козацькими відпоручниками:

козаки мають бути послушні своему „найвищому справці" черкаському й київському старості М. Вишневецькому, іменованому королем на місце неб. Язловецкого, і зложать йому присягу в тім, що будуть послушні і додержать умов; вони не будуть воювати Волощини, кримських земель, округів Білгорода, Тегині й иньшим не позволять, а непослушних будуть гамовати;

правила, уложені з козаками неб. Язловецким що до невільників і иньшого, заховують ся на далі;

кождий козак дістає річної плати по 6 кіп литовських і сукно за весь час московської війни, а по війні ту платню, яка була за Жиґмонта Авґуста (себто 10 зл. і сукно)[1]).

Сю умову доповнює скарбова записка 1579 р.[2]), з котрої довідуємось, що служба козакам визначена була з кінцем 1578 р. (від съвята св. Миколая), в числі 500 мужа, з платою по 15 зл. на рік і по 4 литовські аршини ліонського сукна; що служити вони мали при обороні держави від Татар і в війні з Москвою, що крім головного начальника М. Вишневецького був при них поручник (superintendens) Ян Оришовский з прибічною ротою 30 мужа і Янчи Беґер писар (він був посередником короля в сих його зносинах з козаками, що привели до

---

[1]) Acta S. Batorei N 160, пор. N. 189.

[2]) Ся записка видрукована у Ґурского Historya piechoty с. 242 (порівняти Źródła IX, 2 с. 209), тож не від річи буде подати з неї що цікавійше:

Militibus Boristhenis Nizovii dictis anno 1579.

Tam ad custodiendum fines Regni, ab incursionibus Tartarorum, quam ad bellum contra ducem Moschorum susceptis; quorum dux supremus per S. R. M, datus generosus Michael Wiśniowiecki, castellanus Braclaviensis et capitaneus Circasiensis, sub eius regimine servitia sua prestare S. R. M. et regno iuramento astriti esse tenentur.

Servitium eisdem indictum est per S. R. M. a festo sancti Nicolai 1578 in personis 500, in quamlibet pro anno integro per 15 flor. et panni Lundinensis cuilibet per ars. litv. 4.

Yanczi Bagier, notario eorundum Nizoviorum ratione stipendii illius super officium notariati, ad litteras S. M. R. data Cracoviae 29 Octobris 1578, flor. 50.

Joanni Oriszowski superintendenti eorundem Nizoviorum in personis N. 30, cuilibet pro anno dimidio per flor. 7/15 et pannum Lundinense.

сїєї умови)[1]). Крім того з иньших джерел — з пізнїйших згадок знаємо, що Баторий надав козакам на військовий шпиталь м. Терехтемиров[2]). Отсе й є т. зв. Баторієва реформа.

З вище поданих звісток бачимо передо всїм, що переведена Баторієм козацька орґанїзация була безпосереднім продовженнєм орґанїзациї, що вже істновала перед тим, за часи Жиґмонта Авґуста й по його смерти. Не ясно, чи новий відділ, орґанїзований Баторієм, заступав місце того козацького полку, що ми бачили в 1575—6 р., чи істновав поруч його; перше здаєть ся менї правдоподібнїйшим, бо про той попередній полк нема звісток в умові (хоч в московській війні стрічаємо полк з 300 козаків, але се мабуть припадкове повтореннє числа); я-б висловив здогад, що під час козацьких походів в Волощину ті взяті на королївську службу козаки теж замішались до них, вийшли з послушности, й орґанїзация розпалась; не без впливу на сю дезорґанїзацию могла зістатись і смерть гетьмана Язловецкого († 1575)[3]). Скептичні погляди на можливість котрою небудь дорогою приборкати козаків, висловлені Баторієм тогож 1578 р., і поясненнє скарбової записки і самої умови, що козаків взято на службу для війни з Московщиною, наводять на гадку (я-б її уважав майже певною), що орґанїзуючи новий козацький полк, в трохи більшім, нїж попередній, числї, Баторий мав передовсїм на метї придбати добру силу для нової війни з Московщиною, на другім планї стояла оборона полудневих границь і на решті — задоволенне Татар і Турків тою пробою приборкання козаків.

Зорґанїзований козацький полк з 500 мужа, під проводом Оришовского, дїйсновиступає в московській кампанії в 1579—80 р.; з попису його, спорядженого весною 1581 р., коли він, видно, вернувсь з походу, бачимо, що він складавсь з 50 десятків, кождий під проводом отамана (десятого); крім того було 50 мужа, що становили роту поручника; підчас походу богато повступало до полку чужинців — мабуть на місце побитих — Білорусинів і ріжних зайд (Лотишів, „Москвитинів“ etc.). Сей полк (500 люда) — видно пішаки[4]). Крім нього брали участь в кам-

[1]) Zródła dziejowe т. IX, ч. 1, с. 216.

[2]) Лясота в Мемуарах вид. Антоновичом I, с. 161.

[3]) Ся думка була піднесена в діспутї над сим рефератом на засїданю Н. Товариства ім. Шевченка.

[4]) Źródła dziejowe XX, с. 155, пор. Górski Historya piechoty с. 243, Źródła IX, 2 с. 216.

панії кілька иньших, меньших полків козацьких: в рахунках 1579—80 р. крім згаданого 500-ного козацького полку, при старості оршанськім Филонї Кмитичу було ще сто кінних козаків; при воєводї полоцькім Дорогостайськім в Полоцьку було 300 піших і 100 кінних козаків, при якімсь Івані Новельскім 100 піших, в Лівонії було 270 кінних козаків[1]); правдоподібно, се були полки, що не входили в орґанізацию, переведену самим Баторием, зорґанізовані поодинокими особами; власне вже на сю, останню чверть XVI в. можемо покласти початки тих панських рот козацьких, чи зорґанізованих по козацьки, з котрими стрічаємось на кождім кроцї в XVII в.[2]). Властиве реєстрове козацтво, уживаючи пізнїйшого терміна, орґанізоване Баторием — то тих 500 мужа під близшим проводом Оришевского, і всї оповідання про 6000-ний Баториєвий реєстр, то сильний анахронїзм.

Тим часом як певну частину przedniejszych козаків вербовано на королївську службу, на „łotrowstwo“ Баторий далї вигадував ріжні репресиї (соймові постанови з грудня 1579 р. й універсал з сїчня 1580 р.)[3]), а ті, оправдуючи королївський скептицизм до сих заходів, далї вели свої зачїпки з землями Турецької держави, піддержуючи ріжних кандидатів на волоське господарство (1579—80)[4]), а супроти репресийних заходів Батория дїйсно шукали собі опори у Московської держави[5]). Гайденштайн (II. 361) каже, що з кінцем Московської війни (1582) в ряд козаків прибуло богато відзвичаєних від спокійного житя вояків; але й без них козачина мусїла бути дуже численна (1590 р. раховали їх, як каже Бельский, на 20 тис. — с. 1644). Козацький полк на королївській службі, під проводом Оришовского, істновав далї — маємо звістку з 1583—4, і пізнїйше[6]), але сей полк „послушних“ з кілька сот люда цїлком тратить

---

[1]) Źródła dziejowe IX 2 c. 215 - 8, Górski Hist. jazdy c. 23.

[2]) Див. описи козацьких рот з 1589—90 р. у Гурского Historya jazdy c. 316—7.

[3]) Volumina legum II c. 206, Архивъ Юго-Зап. Р. III, I N. 5.

[4]) Acta S. Batorei N. 81—7, 187—193.

[5]) Маємо факти пізнїйші, 380-х рр. Соловйов VII, с. 609, с. 35 і 243 і далї (вид. 1894 р.).

[6]) Górski Hist. piechoty (w roku 1583 liczyło się ich na służbie 600, a obowiązki starszego pełnił Oryszowski — джерел на жаль не подано) Архивъ Ю.-Зап. Р. III. I N 6.

ся серед маси вільного козацтва, з цілим рядом гетьманів, що виступають саме тепер, в 1585—9 р.: Михайло й Кирик Ружинські, Богдан Микошинський (1586), Лукиян Чернинський (1587), якийсь Кулага (1589) і т. ин.; похід за походом ідуть на турецькі й татарські землі, поки польське правительство, перестрашене перспективою турецької війни не забралось наново (1590 р.) до репресий з одного боку й орґанізования реєстрового козацтва з другого; Мик. Язловецкому поручено набрати 1000 люда „на погамованнє українного своєвільства“, а заразом з огляду на перспективу турецької війни взято на службу 3000 козаків[1]). Одно слово, се було знов цілковите повтореннє того, що вже мало місце за Жиґмонта Авґуста й Батория.

Я не можу тут ширше розводитись, але і з сказаного на сей раз, здаєть ся, виходить ясно, що Баториєві заходи коло козаків не мали зовсім якогось епохального значіння для них, що сї заходи нїчим особливим не відріжнялись від иньших (тільки з часом все більші маси козацтва притягались на коронну службу) і як і всї иньші впливали на еволюцию козачини — не більше.

III.

Моя друга примітка одначе зайняла забогато місця; коли-б я схотїв робити такі примітки і дальше, мусїв би написати цілу книжку. Я обмежусь дальше тільки загальнїйшими увагами.

Звичайно відріжняють повстаннє Косинського і Наливайка, як два осібні рухи; в дійсности Україна від виступленя Косинського і до кінця лубенської кампанії була в неустаннім руху, що часами заостряв ся, але все не переривав ся.

В дїяльности Сагайдачного треба остро відріжняти фактичні здобутки козацтва від правно санкционованих; як перші були великі, так незначні були другі. Полїтика Сагайдачного, як і богатьох його наступників, власне характеризуєть ся сею про око безграничною податливістю перед неможливими жаданями польського уряду, тим часом як всї надії покладались на те, що в дійсности сї уступки не перейдуть в житє і козачина фактично буде мати чи зараз чи трохи згодом повну свободу. Ся умірко-

[1]) Górski Hist. piechoty c. 243.

вана політика одначе знаходить опозицию у більш радикальних елєментів козачини, і ся боротьба двох напрямів — дуже інтересна сторона сього періоду, від Сагайдачного до Острянина (тай перед Сагайдачним вже маємо напр. цілком в такім стилю боротьбу 1598 р. між уміркованими, під проводом Байбузи, і радикальнійшими Полоусовцями[1]); в останніх роках власне прибули деякі дуже цікаві материяли для ілюстрациї сієї боротьби (як напр. боротьба Петражицького-Кулаги з радикальнійшими противниками, що закінчила ся його смертию).

Про Хмельничину не буду тут говорити: я про неї спеціяльно поговорю незадовго й висловлю свій погляд. В часи т. зв. Руїни поза ріжними партиями — московськими, польськими, турецько-татарськими не треба тратити з ока того що є властивий spiritus movens — автономічні змагання старшини і соціяльно-економічна опозиция проти старшини (дуків) народних мас і їх репрезентанта — Запорожа; від Б. Хмельницького і до Дорошенка автономісти готові хапати ся разом і за Московщину, і за Польщу і за Туречину для осягненя свого політичного ідеалу, тим часом як ріжні шпекулянти смажуть свою печеню при огні народньої опозициї. Виговський і Дорошенко се не заступники двох ріжних напрямів. а люде з одного кружка. І пізнійше ще довго живуть сї політичні, автономічні змагання. Сказати, як автор Бесід, що при кінці XVII в. старшина цілком забула про автономічні завдання та дбала про власні інтереси, що то були часи найбільшої деморалїзациї серед старшини (с. 106), — буде за багато. Були між нею еґоїсти й запроданцї, але закинути їй в цілости повний брак політичних ідеалів не можна. Процес продажі політичних змагань за ціну суспільно-економічних вигід (загарбання земель і закріпощення люду та придбання дідичного упривилейованого становища) ішов довго, почавшись ще з третої чверти XVII, цїле століте, вказаною росийським правительством стежкою, а славна комісия 1767 р. ще дуже недвозначно показала, що під дворянським попілом ще тліли автономічні недогарки.

Аґонію козацького устрою в Гетьманщині можна-б було оповісти трошки ширше і докладнійше. Треба відріжняти Малоросийську колєтію заведену 1722 р. і зложену з самих Великоросиян, що мала de jure тільки служити апеляцийним трибуналом і мати контролю над управою, що (кажу — de jure) мала

[1]) Listy S. Żółkiewskiego c. 86—90.

зіставатись в руках ґенеральної старшини, від пізнійшої, зорґанізованої по смерти Д. Апостола, що мала сама правити і була зложена вже нарівно з Великоросиян і українських старшин.

При виборі Апостола гетьманська власть далеко не була вернена до statu quo ante Полтавської катастрофи, вона була обмежена значно в порівнянню навіть з практикою останніх років Скоропадского, і т. и.

Ще два слова про саму форму. Книжка дає догадуватись, що ми маємо виклади списані рукою слухача; взагалї при такім записованню не одно псуєть ся: затрачуєть ся початкова перспектива, другорядне заступає головне і т. ин., а в сїй книжцї, де, як сказано на вступі, істория козачини мала бути оглянена з „теоретично-фільософського погляду“ (с. 7), се особливо дає себе відчувати: що загальнїйше трактуєть ся річ, тим тоньше мусить бути оброблення; було-б пожаданим, аби при новім виданню автор сам переробив книжку; при тім могли-б бути деякі усунені lapsus calami, а деякі занадто короткі огляди поширені. Мова теж повинна-б бути лїпша.

У Львові, 24/I (5/II) 1898.

Хмельницький і Хмельнищина.

ІСТОРИЧНИЙ ЕСКІЗ

Михайла Грушевського.

I.

Двіста пятьдесять лїт минуло від часу, як покривджений чигиринський сотник підняв на Українї рух, що привів до цїлковитого перевороту політичну систему східньої Европи і надав свому проводиреви розголос, який нї перед тим нї потім не випадав на долю політичним дїячам нашого народу. В серединї сїчня („за три тижнї до сирної неділї“)[1]) підняв він Запороже „королївськими листами“, в груднї (17 с. с.)[2]) в'їздив він з тріумфом в Київ, в апоґеї своєї слави. І які ж ріжнородні почутя викликала ся слава у сучасників-земляків. „Мойсеєм, хранителем, спасителем, свободителем народа від лядської неволї і на знак того „Богданом“ названим“ величав його православний Київ, витаючи в своїх мурах. Zdrajca, zbójca, rozbójnik, bezbożny arcy-tyran, і morderca — титулує його в своїх мемуарах православний український шляхтич, пересиджуючи в мурах Печерської лаври народнїй рух. Що вже казати за чужих! Але й за двіста лїт від того великого руху суд про Хмельницького і Хмельнищину не прийшов до якоїсь одностайности навить в українсько-руській

---

[1]) Акты Московскаго государства II с. 357; сирна неділя була 5 с. с. лютого.

[2]) Ерлича Latopisiec I p. 72.

науцї. Пригадати собі хоч би Максимовича з його ентузиязмом для Хмельницького і гострі, повні ненависти, нападки на Хмельницького у Куліша! Очевидно, за тих двіста лїт справа Хмельнищини не передавнилась, — се ясно показує пристрастний характер, який не раз приберають суперечки з поводу її.

Вона й не могла передавнитись. Є події, що по короткім часї мають виключно історичне, сказати-б — антікваричне значіннє; є знов такі, що служать вихідною точкою для дальших поколїнь на довгий час, сотворяють для них цїлком нові обставини житя, виносять на верх змагання й ідеї, що стають боєвим прапором для вікiв, сьвятощами для одних і страхом для других. Се те, що звичайно зветь ся епохами. Для українського народу такою епохою була Хмельнищина. Її можна порівняти з значенєм реформациї для нїмецького народа, французької революциї для Західньої Европи. Ми досї чуємо на собі вплив перемін, витворених Хмельнищиною; ті ідеї, що двигнули нарід тодї, зістають ся в значній мірі досї народними desiderata'ми, перейнятими й поступовою інтелїґенциєю; з оцїнкою того руху звязана така чи иньша оцїнка й народньої програми.

І одначе се все не виключає можливости, а властиво обовязка для нас, потомків народу, що счинив той великий рух, об'єктивного суду над сим рухом, тим більше що справедлива оцїнка й зрозуміннє його дає нам розуміннє цїлого періода нашого народнього житя, дає ключ до пізнання не одного й у попереднїх часах. І теперішня річниця дає повід застановитись на Хмельнищиною та її iнїцiятором і провідником.

II.

Приступаючи до оцїнки дїяльности Хмельницького, ми передо всїм мусимо вперед залишити думку, що маємо перед собою якийсь плян, наперед передуманий і уложений; правда, що й взагалї в історичній дїйсности не часто можна стрінутись з такими наперед уложеними планами. Сам Хмельницький зовсїм не крився з тим, що його дїяльність лише припадково прибрала такі ґрандіозні розміри. Можна-б сказати, що він, противно, удавав з себе несьвідомого, спихав з себе всяку відповідальність за свою роботу, але сама аналїза його поступования показує, що маємо тут дїяльність, котрої плян виробляв ся під час її розвою, а мета була підсунена вже її результатами. Ми можемо

прийняти за щирий висказ, кинений Хмельницьким під час, коли його думки найвище винесли ся — в розмовах з польскими послами на початку 1649 р.: „я доказав того, про що ніколи не думав, тепер докажу, що надумав; досі я воював за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру“ [1]).

Все поступованнє Хмельницького в 1648 р. доводить, що він справдї „доказував, про що ніколи не думав“, і ми можемо йому повірити на слово, що власні кривди і шкоди подвигнули його до того виступу. Тільки сї кривди і шкоди, бувши його власними, були разом і козацькими взагалї.

Як нї зростає в людинї зі зростом культури можливість об'єктивности (сю можливість можна-б уважати одним з ознаки культурности), вона зістаєть ся все глубоко суб'єктивною істотою. Дуже рідко, виїмково стрічаємо випадки, де чоловік виступає з чисто теоретичних мотивів, нїчим не звязаних з його особою. Аж свої власні сильні вражіння дають чоловіку ключ до розуміння, до відчування чужих, власне горе і кривду звязує він з горем і кривдою мас, виступаючи їх речником, і суб'єктивні мотиви перетворюють ся в горнилї великого серця в той біль, котрим

великі душі за ввесь мир горюють.

Можна Хмельницького не зачисляти до таких „великих душ“, але то був чоловік висших здібностей і визначного характера. Своїм родом, одїдиченою заможностию визначений серед земляків, здобув він своєю осьвітою й здібностями висше становище в козацькій єрархиї: до повстання 1638 р. був він військовим писарем. Під час повстання 1637 р. бачимо його в козацьких рядах, — не побояв ся він тодї поставити на карту, що мав; під час повстання 1638 р. його не стрічаємо; не належав він, здаєть ся, до невеликого числа льойальних, що „з своєвольством не лучились“, але в усякім разї зістав ся в вищій верстві козацької старшини яко чигиринський сотник [2]). Тим прикрійше мусїв він відчути те цїлковите пригноблене козачого стану, його безправність і безрадність супроти усяких кривд і надужить польської зверхности. І його, заслуженого козака, не шановано при тім (звістна його скарга, що за

[1]) Księga pamiętnicza I. Michałowskiego p. 375 (теж в Źródła'х Ґрабовского і Пшездєцкого I с. 9. і в Памятникахъ изданныхъ кіевскою комиссіею I с. 332); далї означено се жерело Ks.

[2]) Okolski Diariusz вид. Туровского с. 68 і 193 4.

два роки перед повстанням забрано в нього ніби за поволовщину, котрої козак і не повинний був платити, його походного коня, тим часом як він відвозив взятих ним в неволю Татар (Ks. 5). До сього прилучилась та славнозвістна його суперечка с підстаростою Чаплинським, відібранне маєтности (формально правне), наїзд, убийство сина, арешти і похвалки на житє... Хмельницький разом почув своє житє вибитим з його колеї і не маючи до кого „шукати оборони“, удав ся на Низ „до иньших, подібно як він покривджених“, щоб разом доходити своїх „шкод і кривд“ — кривд козацького стану.

Се був звичайний початок одної з численних козацьких рухавок, що тягнуть ся через цїле півстолїтє, від кінця XVI в. Тільки та відміна, що все далї з часом сї козацькі рухи втягали в рух все більші маси народу, а друга — що Хмельницькому удалось осягнути те, чого пробували і не могли осягнути иньші козацькі ватажки почавши від Косинського — помочи з-за границї.

Річ посполита польська цїле столїтє — від середини XVI в. пробувала з козацтва зробити тїсно обмежену верству, півупривилейовану, якусь під-шляхту. Сю верству обчислювано на 500, 1000, 2000, 6000, maximum — 8000 (перед повстанєм 1637 р.), та замкнути її рішучо не вдавалось. Випгоди, які показовало сїй верстві польське правительство, були по части ілюзоричні і в усякім разї не могли рівняти ся з тими, які собі козак прибрав фактично; тож козацтво, не ваблячись на ролю ограниченої верстви, навпаки — широко розкривало двери до себе народнїм масам, в сїй численности і силї своїй бачучи найлїпшу ґварантию свого стану володіння. Сю полїтику полекшав і уряд, в часах потреби заохочуючи козаків, аби як найчисленнїйше виступали, і закликаючи „охочих людей“ іти в козаки[1]). До 1638 р. реєстр, хоч часто переводив ся, в дійсности, можна сказати, нїколи не був переведений в житє, козаки числились не на тисячи, а на десятки тисяч, але ще важнїйше, що цїла „украïнна“ просторонь в полудневій Київщинї і в Заднїпрянщинї була нїчим як оселим козацтвом Основні жадання козаків: права на ґрунти, незалежність від усяких податків і обовязків чи на дїдича чи на ко-

[1]) Реляция 1632 р. в Актах Москов. госуд. т. I N 336: „а иныхъ де охочихъ людей в литовскихъ городкѣхъ накликаютъ, чтобъ всякіе охочіе люди писались вновѣ в казаки“.

ролівських державців і незалежність від домінїяльної і всякої иньшої юрисдикції — були також жаданнями всього свого люду, що для осягнення їх готовий був кождої хвилї перейти під козацький присуд, аби лише се вільно було, тим більше що побутові обставини з кождого хлїбороба робили вояка і держали його узброєним. Ся солїдарність інтересів козацтва і селянства давала ширше значінне козацькій верстві, що в дїйсности нїчим не була відграничена і готова була приймати в свої ряди селянство usque ad infinitum (хоч нїколи не ставила задачею еманципації селянства як такого); сей власне звязок дав жизненну силу козацьким рухам, і зі зростом кольонїзації на українних ґрунтах зростала і ся сила. Польська шляхта, забігаючи дорогу народній кольонїзації та уловляючи осадника на „свої“ ґрунти на Українї, „зберала розпалене уголє на свою голову“.

І Хмельницький, як типовий козак, мав перед очима інтереси головно, щоб не сказати — виключно, козацької верстви. Як би його спитати, коли він виступав з Запорожа, чого він хоче? — ледви чи зажадав би він більше як знесення конституції 1638 р. і привернення, стану quo ante. Але обставини зложились так, що він міг і мусїв зажадати більше.

III.

Причина, що дала руху Хмельницького нечувані в історії козацьких війн успіхи, була передо всїм — спілка з Татарами. Почавши від Косинського рїжні ватажки козацьких повстань старались про таку спілку, але дарма — відомо се напр. про Павлюка (1637). Хмельницькому удалось притягнути до себе Татар (хан був загнїваний на Польщу за невиплачений харач, а орда потрібувала війни, бо був в Криму голод[1]). Ся спілка забезпечала козаків з тилу і дала можливість зразу перемогти Польське військо, а тим опановати терен повстання. Се було незвичайно важно, особливо як пригадати, що в попереднїх повстаннях Поляки часто навить не давали козацькому війську „вигребтись з Низу на волость“. Тепер козацьке військо не тільки „вигреблось“, але і стало „на волости“ в ролї необорного ворога польських сил.

---

[1]) Акты Москов. госуд. II N. 338, Акты Южной и Зап. Рос. III с. 180.

Се одно разом перенесло в ряди повстання всю народню масу. Ми не знаємо докладно, яких заходів уживали козаки для підйймання народа (вікомі доси універсали Хмельницького в їх теперишній формі не автентичні), але можемо тільки сказати, що він властиво і не потрібував жадних заходів: досить було, що зникли всї перешкоди до переходу народа під козачий присуд, в сей блаженний стан, що увільняв селянина від економічної і правної залежности від польського пана і урядника, і побіди Хмельницького подавали надію, що сей козацький присуд удержить ся супроти польсько-шляхетської верстви. А заразом підіймались і приставали до руху окрім селян і иньші елєменти незадоволені польським режимом, подражнені своїм национальним пониженнєм — з міщан, духовенства, особливо низшого, навить з руських шляхтичів, хоч радикальний характер селянського руху і був в ґрунтї річи противний їм (послухати наприклад такого речника „статочних людей“ як Самовидець).

Розпорошивши польське військо, опановавши поднїпровські краї і навівши страшенну паніку не тільки на українську шляхту, але й на всю Польщу, Хмельницький марнує час, безпотрібно стоїть в Київщинї і з під Білої церкви пише свої листи, де виправдуєть ся і просить оборони козацтва від утисків, та висилає петициї від війська, що зводять ся до отсих desiderat'ів: побільшеннє реєстра до 12000 (козаки обіцюють над той реєстр нїкого не приймати), заплаченнє невиплаченого гроша і зміна ординациї 1638 р. що до старшини (Ks. N. 40). Тільки всього!

Се виглядає страшно дивно, як дивити ся на Хмельницького, як на народнього вождя, що виступив для визволення України „з під ига лядського єгипетського“, але в дїйсности Хмельницькому тодї анї снилось бути народним вождом і увільняти когось з під лядської кормиги. Йому треба було знести ординацию 1638 р. і для того зробити відповідну демонстрацию правительству. Удар, ним зроблений, показав ся занадто сильним, і Хмельницький став в ролї чоловіка, що хотїв когось настрашити, а натомість збив з нїг. Він не хоче безпотрібно задерати Поляків дальшою війною — скільки не воюй, метою зістаєть ся нова козача ординация, а всяка побіда лише викликує жаданнє реванжу. Він стоїть, тільки нарід громадить — свою силу опорну, не починаючи нїчого, і висилає свої desiderat'и. Вони дуже малі (дванадцятитисячний реєстр мав замір завести Володислав в своїх плянах війни з Турками), але Хмельницький з козацької істориї знав, що Річ Посполита дуже неохоча до

уступок на папері: головна річ, щоб бути козакам панами ситуації на Україні і не допустити до переведеня в житє ординації. Але король умер, сойм не полагоджує жадань; нові польські воєводи попросту провокують Хмельницького, і се приводить до нової катастрофи під Пилявцями. Силою інерції, щоб не дати роспастись згромадженим наоколо нього силам (як деякі звістки кажуть — проти власної волї), посуваєть ся Хмельницький на захід, стоїть під Львовом, кидає облогу за марну контрибуцию, марнує час під Замостєм, і нарештї дочекавшись листу від нового, ним попираного короля з обіцянками, рушає назад (падолист 1648 р.).

Але в Київі стрічає Хмельницького православна Русь з нечуваною честию й ентузиязмом[1]); православна єрархия витає як свого патрона; єрусалимський патриярх веде з ним довгі інтимні розмови (Ks. 377.). Нові горизонти, новий круг ідей розкриваєть ся перед очима „козацького батька“; його гадки вийшли за тїсний обрій козацьких інтересів. „Досї я воював за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру“, каже він в лютім 1649 р.

То був незвичайно важний момент в житї Хмельницького; переміну в нїм запримітили[2]), і він сам заявляв про неї (Ks. с. 375); в Польщі об'ясняли її впливом патріарха[3]), і се можливо. По части тим треба пояснити і введенє релїгійної спрови в проґраму Хмельницького, кажу по части, бо оборона православия була введена в круг козацької полїтики ще від Сагайдачного: вже тодї проводирі козацтва чули потребу, навить у своїх власних інтересах, дати ширше значіннє козацькому руху. Не здужаючи піднятись до ідеалів национальних, всеукраїнських, і социяльних — визволення всеї маси українського люду, сї проводирі, замість того щоб поставити козацький рух на ґрунтї национальнім або социяльнім, дали йому релїгійну закраску, що заступала місце национальної, звязувала інтереси козацькі з інтересами иньших верстов і крім того приодягала низових лицарів релїгійною авреольою — оборонців церкви. Сею дорогою пішов і Хмельницький.

---

[1]) Сьвідок Єрлич злобно нотує, що Кияне Хмельницькому „два або й десять разів більше“ були раді, нїж коли воєводам, і честь більшу показували — Latopisiec I с. 72.

[2]) Podniosła się tém bestya, зауважає сьвідок Мясковский — Księga с. 377.

[3]) Акты Южной и Зап. Россіи III с. 304, Księga с. 364.

Але гадки Хмельницького ішли тепер ще далі. Перед мисленними його очами ставали — не скажу пляни — а якісь мрії можливости, перспективи подвигнення цілої Руси, цілковитого знищення польського панування на руській території і якогось нового инакшого життя на Руси, під охороною і зверхностию козацького війська. Сї фантазиї вилились в звістних, дорогоцінних для розуміння особи Хмельницького його бесїдах, записаних — здаєть ся, дуже вірно, бодай в головнїйшім[1]) — польським комісаром Мясковским (лютий 1649 р.).

„Я вже доказав, чого не думав нїколи, тепер докажу, що надумав. Вибю з лядської неволї руський нарід, увесь. Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру. Поможе минї в тім вся чернь, по Люблин, по Краків, котра не відступає її (віри), і я її (черни) не відступлю, бо то права рука наша. Аби знов ви, знїсши селянство (chłopstwo), не вдарили нако заків, мати му 200000, 300000 своїх, орду всю при тім.

„За границю на війну не піду, шаблї на Турчина і Татар не підійму! Досить маю на Українї, Подїлю і Волини тепер, досить вчасу, достатку і пожитку в землї й князївстві моїм по Львів, Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: сидїть і мовчіть, Ляхи! І дуків і князїв туди загоню; а як будуть і за Вислою брикати, — знайду я їх там певно. Не стане в мене і ноги жадного князя і шляхетки на Українї, а схоче котрий з нами хлїба їсти, нехай війську Запорозькому буде послушний, а на короля не брикає.

„Лядська земля згине, а Русь буде пановати, того ж року, дуже скоро.

„Правда, що я малий, незначний (lichy) чоловік, але Біг минї то дав, що я став одновладцем, самодержцем руським“.

Многоважні слова! лет гадок — орлиний як на ті часи! Кілько вікiв не чули ми нїчого такого від полїтичних дїячів на Руси — ідея одности українсько-руського народу в його етнографічних границях (мусимо памятати, що етнографічні границї Руси вели ся під Краків та на Люблин не тільки Русинами

[1]) В верзиях дневника, друкованих у Ґрабовского, в книзї Міхаловского і в Памятниках є певні відміни, але другорядні; я виберав з них лише варіянтів те, що здавалось менї найбільш правдоподібним.

але й Поляками[1]), і се відповідає дійсно історії рускої колонізації) і політичної свободи для цілого українсько-руського народу!

Тільки ж самі сї бесїди, коли до них приглянутись, показують, як то неясні були сї мрії (годї назвати їх инакше!), як тут бракувало чогось конкретного, чогось подібного до пляну, певної мети. Панованнє руського народу й одновладність Хмельницького ідуть в парі з мрією про безмаґнатську, безшляхетську Польщу, з необмеженою властию короля (Хмельницький, як і козацтво, вірили, що все зле йде від панів, а король до козацтва прихильний); визволенне руського народа з лядської неволї в парі з перспективою шляхти на Україні під зверхностию козацького війська і без претенсий на участь в управі держави (але певно з захованнєм своїх дїдичних прав, бо який би вона инакше „хлїб їла?“); українсько-руський нарід виступає лише яко знаряде в руках козацтва; з рештою моглоб правительство той селянський рух знести — цїла вага в тім, аби козацтво устоялось, і для того має бути велике військо. Одинока конкретна точка, що додаєть ся до козацької програми, — то православна віра, і дїйсно Хмельницький додержує сього.

Цїкаві з сього погляду ті жадання, які поставив після тих високолетних бесїд Хмельницький на проханнє польських комісарів. Викинувши жадання тимчасові на час перемиря (щоб коронне військо не переходило демаркацийної лїнії, і шляхта не верталась до своїх маєтностей), маємо властиво дві важнїйші точки: знесеннє унії, сенаторске крісло для митрополита і православні сенатори для Київського воєводства[2]). Правда, що Хмельницький ставив сї жадання, аби відчепитись, нїякої угоди з Поляками не хотїв укладати і найважнїйшу справу — великість реєстра не хотїв нїчим ограничити („нема чого писати, буде, кілько схоче“ — Ks. p. 378), та все воно цїкаво, що як раз лише сї точки найшли собі якусь більш конкретну форму. Ще важнїйший з сього погляду зміст Зборівської умови — про нього будемо говорити низше.

---

[1]) Кілька інтересних текстів зібрано в старій праці Зубрицького Gränzen zwischen der russinischen und polnischen Nation c. 17. і далї.

[2]) Księga p. 380, тут сполучені проєкти видруковані під NN 101—2, N 102 той самий що у Єрлича I с. 93, де є підпись.

Та хоч як неясні, фантастичні ті дезидерати Хмельницького, вони мають своє значіннє в історії розвою політичної сьвідомости на Україні. Треба було аж Хмельниччини, щоб вони вийшли навить в такій неясній формі. Треба було ще десяти літ, щоб ті фантазії про своє князівство втїлились в проект великого князівства Руського, якеб воно не було — шляхетсько-козацьке, без селянства, і тільки з частиною етнографічної території України-Руси. Ідеї, як і все иньше в природі, потрібують часу для свого зросту.

IV.

Як ні фантастичні, невиразні були нові замисли Хмельницького, але, як бачимо — на початку 1649 р. утворилось в нїм переконання, що не досить настрашити панські круги, які правили Польщею, а треба хильнути цїлою тією шляхетською будовою, аби здобути можливість упорядковатись собі відповідно своїм бажанням на Україні; з тим мусїла йти сьвідомість, що сили на то є. Хмельницький покладав ся цїлковито на татарську поміч, крім того побільшені (як потім показалось) надії могли викликати в нім навязані тоді зносини з иньшими державами — Москвою, Туреччиною, Семигородом. Безперечно, що й у народї, особливо між козацтвом була сильна охота рішучо обраховати ся з польсько-шляхетським режимом; сучасники зауважають, що Хмельницький хоч би й хотїв годитись з Польщею, то не може; від козаків чули зароки, що „перше язики людські обернуть ся назад, ніж Ляхи будуть пановати над нами", „або знести шляхту, або згинути" (Ks. p. 387, 389). Україна напружила свої сили на знесеннє „лядської неволї".

Зрада Татар в рішучу хвилю, під Зборовом, все розбила. Намість того аби подиктовати свої жадання польському правительству, Хмельницький мусїв іти на компромиси, маючи проти себе хана[1]). Нема нїякої непевности, що Хмельницький поневолї, з біди пристав на згоду з Польщею і що зборівські статї не можна уважати вповнї мірою його жадань. Але й за тим всїм годї не признати, що Зборівський трактат не тільки служить дуже сумним епільоґом сїєї війни, але й дає сумне сьвідоцтво

[1]) Акты Ю. и З. Р. III с. 395.

про самого Хмельницького (розуміється ся — як брати його незалежно від тієї верстви, до котрої він належав).

Зборівські статї зводять ся до отсих головних точок: козацький реєстр з 40 тисяч, на території воєводств: Київського, Чернигівського і Браславського; коронне військо не може входити на сю козачу територию; Жиди не можуть на нїй мешкати. Всї не вписані в реєстр мають підлягати своїм панам і королївським урядникам. Кривди православній вірі мають бути полагоджені (ся статя була стилїзована так двозначно Киселем супроти вимагання Хмельницького, аби унїю знесено): митрополит здобував сенаторське крісло; руські школи заховувались на далї; єзуїти не могли мешкати в вище названих воєводствах; сенатори тих воєводств мали бути православні.

Порівнявши, бачимо, що зборовські статї становлять сполученнє, де в чім розширене, петиций 1648 р. з жаданнями, поставленими Хмельницьким комісарам на початку 1649 р. Сей факт наводить на гадку, що хоч Хмельницький не з власної волї, під натиском обставин укладав зборівські статї, вони не далеко відїйшли від його бажань. Але в то трудно входити.

Бачимо, що сими статями були забезпечені дві справи — козацька і релїґійна; їх інтересам присьвячено цїлий ряд точок, і умова входить в такі деталї, як право козаків курити собі горівку, або захованнє прав руських шкіл. Натомість нїякого натяку про той „руський нарід“, що Хмельницький хотїв вибити з лядської неволї і прирікав, що його не відступить: його не тільки поминено, але статя про послушність дїдичам і урядам зазначила, що Хмельницький відрікаєть ся від нього, вертає його в statum quo ante і з'обовязуєть ся змусити його до сього повороту, бо коли коронне військо не мало вступу на територию тих трох воєводств, то тим самим екзекутиву мав перейняти Хмельницький (як воно й дїйсно було). Лише в статях про заборону Жидам жити на тій території, а жовнїрам перебувати (і значить — ставати на кватери, консистенциями) можна бачити певну полегкість для місцевого селянства, але дуже непевно, чи як раз його інтереси сї статї мали на метї.

Хмельницький й його прибічники виставляли Зборівську угоду як свій тріумф[1]). Дїйсно, з узько козацького становища, як порівняти сї статї з козацькими петиціями 1648 р., то се могло здаватись тріумфом. Але в дїйсности рух давно зійшов

[1]) Акты Южной и Зап. Россіи VIII с. 316, 349.

з того узько казацького становища, прибрав характер народній, і навить в теорії Хмельницький, як ми бачили, на початку року хотів зійти з пробитої стежки пактовань про великість реєстра, говорив за визволенне руського народа в етнографічних границях. Як ні неясно се все було, в усякім разї Зборівська умова по тім усїм була дуже сумним закінченєм, і се по части залежало від нещасливих обставин, по части від провідників самого руху.

Народні маси на Україні се відчули. Можна сказати, що із Зборівською умовою Хмельницький і козачина тратять свою ролю проводирів народа, народньої війни; хоч і дальше значні народні маси беруть в нїй участь, то під виливом ненависти до Поляків, то під натиском обставин, ба навить часом і примусу.

Народні маси зовсїм не мали охоти до воєнного промисла; коли піднята з напруженнєм всїх народніх сил війна 1648—9 р. не привела до здїйснення надій, почуте розчарованнє, утоми мусїло обняти люд. Не треба його представляти собі якимсь „гайдамацьким табором“. Під грім козацьких гармат в війні з Поляками в козацькій кореспонденції з Москвою йдуть безконечні суперечки за зайняті Українцями на пограничу ґрунти під оранку[1]), а миргородський полковник з товариством займав ся будовою церкви „коштом великим“ і висилав післанців до Москви по всяку „материю“. Постороннього свідка антиохийського архидиякона Павла, що переїздив Україну лїтом 1654 р., Україна здивувала своєю культурністю і особливо інтезивний зріст української культури він кладе на часи Хмельницького, очевидно на підставі оповідань самих Українців. Число письменних (широке розповсюдненнє письменности дуже здивувало Макария), по його словам, особливо зросло від часу визволення від Поляків, маса церков побудовано теж в сім часї: побудували церкви, поробили гарні ікони, іконостаси, корогви, навить сїльські церкви одна одної лїпші; люди запалились до своєї віри і стали особливо віддаватись науцї, читанню і церковному сьпіву. На місцях колишніх панських лїсів обробляла ся земля під рілю і т. и.[2]). Пізнїйший культурний упадок зовсїм не був результатом самих народніх рухів, тільки безрадної полїтичної ситуациї, в який опинилась Україна.

---

[1]) Акты Южной и Запад. Россіи III с. 337, 339, 360 і т. и.

[2]) Путешествіе патр. Макарія, пер. Муркоса, II с. 2, 15, 16, 28, 20.

V.

Московські аґенти доносили, що на Україні було сильне обуреннє між народом на Хмельницького за Зборівську умову[1]); грозили ся скинути його; з'явивсь був навить на Запорожу претендент на булаву. Одною з важних причин обурення проти Хмельницького було те, що Татари по Зборівській кампанії забрали масу невільників з України. Призвіл на се дав не Хмельницький, ино король (хоч в текст умови з ханом сеї ганебної статї не завели, але призвіл на вільне грабованнє був даний)[2]), але на Україні вину за се (і о стільки справедливо, що в його волї було спинити сї спустошення) зложили на Хмельницького; на Україні говорили: Хмельницький послав козаків відпровадити Татар (Акты III с. 343), а нарід запечатав свій проклін в звіснїй пісні — „бодай тебе, Хмельниченьку, перша куля не минула...“

Хмельницький сам дуже добре відчував незвичайно трудне положеннє, утворене Зборівською умовою. Як ми бачили, вже він був прийшов до переконання, що справу з Польщею треба вести до краю, і тепер дуже добре розумів, що Зборівський компромис зовсїм не заповідає уставлення якихось тривких відносин. В Польщі обурились ним за великі уступки, на Україні народня маса просто не хотїла на нього годитись і або дальше вела свою боротьбу або тїкала на схід, за Днїпро, в московську Україну. Хмельницький хоч дививсь на сю масу, як на своє знаряддє, але розумів, що йому тратити сїеї „правої руки“ нїяк не можна, бо „знїсши селянство, Польща ударила-б на козаків“. Він всякими способами тягне той переходовий стан, протягає з уложенєм і запровадженєм в житє реєстра, не пускає на Україну шляхти аж до соймового затвердженя Зборівської умови, а пізнїйше радить, щоб самі пани не приїздили, а присилали урядників-Русинів і взагалї були вирозумілими з народом[3]). Але тягнути без кінця не можна було, не зриваючи умови, а зривати він не відважавсь. Реєстр списано (має дату 16 жовтня

---

[1]) Акты Ю. і З. Р. III с. 401, 404.

[2]) Kubala Szkice I т. с. 181, вид. 1880, пор. Акты Ю. и З. Р. III с. 396.

[3]) Витяг з документів Петербурської бібліотеки у Костомарова Богдан Хмельницький III с. 226, вид. 1884 р.

1649 р.), але нїхто його, розуміть ся, не міг в дійсности перевести[1]), і дійсне число козаків зіставалось секретом Хмельницького[2]). Кисїль в ролї київського воєводи в'їхав в Київ (на початку падолиста) і тут переведено першу екзекуцію — четвертовано кількох убійників шл. Голуба[3]), за нею пішло кілька иньших екзекуцій від Хмельницького для заспокоєння шляхти. Маємо його унїверсал з осени 1650 р. (20/IX), де він поручає самим панам, за помочию козацьких полковників, „на горлї“ карати своєвільних і бунтівників[4]).

За всїм тим за рік по укладї Зборівської умови і з польської і з козацької сторони назбирало ся стільки обопільного незадоволення, що розрив ставав неминучим. Чи передчував се Хмельницький заздалегідь? У всякім разї його заходи — удати з себе льояльного виконавця зборівських статей не відвернули сього розриву, хиба тільки дорешти зневірили до нього нарід.

Можна догадуватись, що розірваний союз з Татарами був причиною нерішучости Хмельницького; він налагодив його десь при кінцї 1650 р., не без впливу Турциї, що признала Хмельницького своїм васалом (грудень 1650 р.). Незвичайно характерна риса в полїтицї Хмельницького, що він нїколи не відважав ся оперти ся на сам лише нарід і все розпочинав війну, запевнивши собі якого стороннього союзника. Се йшло в парі з нерозумінням народнїх інтересів і з знеохоченнєм народу до Хмельницького.

Кампанїя 1651 р. закінчила ся ще сумнїйше нїж 1649, знов завдяки татарській зрадї. Обкроєні зборівські статї в формі Білоцерковської умови не могли утворити тривкої згоди, коли не могли зробити сього в своїй повній формі. На сей раз трудно, аби Хмельницький мав якісь ілюзиї на можливість уставлення якогось modus vivendi, тим більше, що Білоцерковська умова навить зісталась без соймового затвердження. Але знов він не відважавсь на розрив, уважаючи на страшенне ослабленнє

---

[1]) Знаємо, що до повороту послів, висланих з реєстром і заразом — з петиціями, Хмельницький не переводив в житє реєстра, значить принаймнї до осени 1650 р. (Ks. с. 549), а зимою 1650 р. відносини були настільки вже попсовані, що не було причин Хмельницькому вислуговатись перед Польщею.

[2]) Порівняти Грабянки с. 93.

[3]) Єрлич I. 110.

[4]) Памятники II с. 61.

й апатию народа і не маючи союзника; знов політикованнє, гіпокризия, спнсованнє реєстра, кари смерти над непослушним селянством, що не хотїло мнритись анї з поворотом панів анї з жовнїрськими „консистенциями“ (признанними Білоцорковскою умовою), теоризованнє маси, і нарештї за кілька місяцїв — знова війна, невимовно тяжка, найгірша з можливих: обидві сторони гонили останнїми силами, без надії на лїпше, але з сьвідомостию неможливости теперішности, надробляючи брак сил нелюдськістю: під Батогом козаки стинали невільників, по Батогу з сторони Поляків виступив вождем звістний Чарнєцкий, що подавав надію „й на лїкарство не зіставити Русинів“ (Ks. p. 151); з козацького боку теж пановала безнадїйна рішучість довести справу з Польщею до краю[1]). Нї сї нї тї не відважали ся взятись до рішучої битви, і кампанія тягла ся безконечно, поки її знову не закінчила нова зрада Татар (під Жванцем, грудень 1653 р.). Але сим ще скінчила ся козацько-польська війна: Хмельницькому Татарп не були важні, він здобув нову карту, котрої пильнував цїлу гру — московську поміч.

VI.

Союз, чи як то кажуть — прилученнє України до Москви було лише одною з ниток тієї дипльоматичної сїтки, яку плїв Хмельницький на Польщу. Опріч Крима, з котрого почалась отся система заграничних союзів, і Москви, входили в плян Хмельницького ще Турция, Волощина, Семигород і на останку — Швецня. З Турциею пішло досить гладко, і при кінцї 1650 р. Україна признана була васальною державою Турциї, з обовязком платн дани, а Порта натомість обіцяла її поміч свого васала — кримського хана. Сама Порта від всякої реальної участи в війні усувалась, одиноким здобутком сього союза був вплив через Константинополь на хана, але й се було важно, тому Хмельницький так пильнував своїх відносин до Турциї й пізнїйше, хоч хан і не показував нїколи особливої пильности в виконанню султанських роспоряджень.

Важнїйша з сього погляду була Москва, але з нею йшло дуже тяжко. Хмельницький зараз же на початку свого повстання

[1]) Акты Ю. и З. Р. III с. 484, Księga p. 672.

постарав ся навязати зносини з нею і всякими способами пробував втягнути її в свою війну з Польщею, то звабляючи її своїм заміром піддатись „під руку“ московського царя, то показуючи йому перспективи Царгорода і навить Єрусалима, котрі брав ся для Москви завойовати, то страхаючи, що піде инакше війною на неї. Дарма. Москва дуже інтересовалась рухом Хмельницького, але більше, щоб так сказати — неґативно: щоб Хмельницький не звернувсь проти неї, як то стільки разів вже було протягом XVII в. з українськими козаками. Коли показалось, що Хмельницький навпаки шукає опори в Москві, Москва заспокоїлась, не жаловала йому компліментів і соболів, „милостиво похваляла“ за його афекти, але не хотіла, бояла ся зривати „вічну згоду“ з Польщою, і ніякі улещування Хмельницького, ніякі перспективи Царгорода і Єрусалима не могли її звабити.

Але зараз по Зборівській умові Польща стала укладати пляни — напустити козаків з Татарами на Москву. Хмельницькому сей плян був дуже ненаручний: не маючи певности, що з Польщею дійде ладу, не хотів він позбавляти себе союзника in spe і дійсно дуже зручно викрутив ся; але Москву мусїло се дуже занепокоїти. Коли перед тим Хмельницький страхав Москву, що буде її воювати, Москва не уважала на се, знаючи, що вона Хмельницькому потрібна; тепер Хмельницький запевняв її в своїх симпатиях, але московські полїтики мусїли себе спитати: а що буде, як Хмельницький стратить можливість опиратись намаганням Польщі і ся страшна коалїция — Польщі, України й Криму впаде на Москву? Берестецька катастрофа показала дуже ясно можливість такого кінця і, безперечно, сильно вплинула на зміну московської полїтики. До сього, розуміть ся, причинилась не мало ще й надія, користаючи з цїлковитого ослаблення Польщі, щось здобути від неї. Вже 1650 р. Москва почала торгуватись з Польщею, покликуючись, що козаки хочуть прилучитись до Москви; три роки треба було, аби справа перейшла через всї митарства обережної і формалїстичної московської дипльоматиї. Нарештї надумавши і відкинувши кілька проєктів задовольнення козаків без розриву з Польщею (як переселенне їх на землї Московської держави і под.), а діставши відмову від Польщі на свої жадання, Москва рішилась зірвати з Польщею. Формальним оправданнєм виставлено, що утисками православия король порушив своє прирекенне в pacta conventa — мати в опіцї всї релїґії під умовою увільнення від присяги,

і козаки стали вільні від присяги[1]). Тим задовольнялось, з формального боку, жаданнє, аби козаки стали наперед, перед своїм прийнятєм під московську протекцию, „вольними людьми“, і московський земський собор, признавши їх тепер такими, постановив прийняти „гетьмана Б. Хмельницького і все військо запорозьке з містами й землями“ (початок падолиста 1653 р.), і для переведення сього вислано на Україну велике посольство.

Москва представляла собі союз з Україною в формі прилучення її до Московської держави, під руку московського царя. Як собі представляв то Хмельницький? Може бути, що нїяк, себто не застановляв ся над сим. Як вправний і оборотний дипльомат (не полїтик) він не давав жадної ваги словам і формам, пильнуючи лише самої річи. Для нього, як я вже сказав, Москва була одним з найважнїйших елєментів, які він хотїв втягнути в свою боротьбу з Польщею, і він не жаловав заходів, аби її втягнути. Щоб втягнути Турцию, він признав себе її васалом і мусїв прийняти обовязок плати харачу. Москва хотїла прилучення, признання власти московського царя — sit tibi! він готовий присягати московському царю на піддянство. Але при тім він пильнує заховати попередні відносини з своїм сюзереном — султаном, і по присязї Москві запевняє його, що нїякої переміни в його відносинах до Порти не стало ся; очевидно — він однаково не надавав значіння анї тому васальству, анї тому піддянству що до самої річи. Головна річ, аби втягнути Москву в війну з Польщею. В 1653 р., по зневіренню народа, по спустошенню краю, по утраті Волощини, при цїлковитій непевности Татарів і браку иньшого сильного союзника, то була річ незвичайно важна і потрібна для нього. І він показував Москві як найвигіднїйші сторони в її протекциї Українї, не думаючи, що тим сотворює собі необорні перешкоди на будучність. Що в них, коли він зовсїм не застановляв ся над уставленнєм відносин до Москви на будучність, а пильнував моментальної потреби — помочи в тій хвилї.

---

[1]) В 1649 р. цар, відповідаючи Хмельницькому на його заяву, що бажає прилучитись до Москви, ставив умовою: „а будетъ королевское величество тебя гетьмана и все войско Запорожское учинитъ свободныхъ“; з початку тут було написано: „а будетъ... учинитеся свободны“ — і поправлено; поправка дуже характерна (Акты Ю. и З. Р. III, с. 321).

VII.

Оглядаючи відносини Хмельницького до Польщі, бачимо, що дві лише точки тут були поставлені ясно: права козацького стану і православної віри. Крім того в сьвідомість входила гадка, що компроміси всяких козацьких ординацій не можуть довести до ладу, і треба раз справу з Польщею довести до кінця: перевернути її шкерберть, аби забезпечити козацький стан володіння; але се було скорше невиразне почутє, інстинкт, ніж продуманий плян. На нарід дивили ся тільки як на знаряде в руках козацтва. Що до якогось осібного „Руського князівства“, то се була ще цілком мрія в повітрі. Ні Хмельницький, ні, правдоподібно, його найблизша прибічна старшина в тій хвилі ще не визволили ся від погляду на себе як заступників самої тісної козачої верстви, не дійшли до ідеї репрезентації цілого народа чи краю: иньші верстви зіставались в безпосереднїх відносинах з державою, поза козачим устроєм, і козацькі умови їх майже не дотикались.

Правда, в самій ідеї козачини, з шляхотсько-польського погляду лежав зародок такої репрезентації. Козацька старшина, як і взагалї українська інтелїґенция, виховувалась в польсько-шляхетських політичних поглядах, а в сих поглядах шляхетська верства репрезентовала собою цїлий нарід, польський нарід = шляхетський нарід. Козачину само польське правительство довгий час привчило дивитись на себе як на шляхту sui generis, стан лицарський, упривілейований, і вона собі присвоїла сей погляд, а тим способом козацтво, що нїколи не переставало бути лише суспільною верствою, ставало репрезентантом цїлого народу, всїх верств, а наслїдком того терміни: нарід козацький, нарід козако-руський, і заміна понять козацтва і українсько-руського народу — се річ широко розповсюднена в другій половинї XVII і XVIII віках.

Певний зародок ідеї „Руського князївства“ був, хоч — думаю — цїлком несьвідомо ще, вже в Зборівській умові, де виступає вже козацька територия на просторони трох воєводств, з православними сенаторами і з вийменовими правами (свобода від жовнїрів, заборона мешкати Жидам etc.). В 1657 р. стрічаємо ся вже з формальним „Руським князївством“; хоч які кардинальні хиби мало воно в своїм устрою, але тут вже стрічаємо початки репрезентації цїлого краю в видї „руського гетьмана“,

вибраного трома станами князївства, а за кілька місяців бачимо проєкт поправки, що хотїла розтягнути сей устрій на цїлу етнографічну територию України-Руси. Треба взагалї признати, що козацька старшина, позбавлена всякого попереднього полїтичного досьвіду, кинена на бистру воду самостійного полїтичного житя, дуже швидко поступала по дорозї полїтичного розвою, і великим нещастєм було, що її нерозумінне, ба навіть суперечність з жаданнями народніх мас, з другого боку — шкідний вплив московської полїтики, загальмував і звів на нїнащо сї початки полїтичної еволюції.

VIII.

Хапаючись як скорше ввести Москву в свою боротьбу з Польщею, Хмельницький, як я сказав, відразу зробив деякі сильні помилки. В осени 1653 р. він просив Москву прислати до Київа й до иньших міст своїх воєвод з військом „хоч би тисяч зо три“ [1]). Далї виправляючи від себе Бутурлїна, Хмельницький просив, щоб цар зберав на себе доходи з міст і сел, доходи королївські, панські і латинського духовенства, але зіставив в цїлости маєтности козацькі та православного духовенства [2]). Сими заявами він наперед звязав себе по руках і по ногах.

Невиджалована шкода, що ми не маємо якоїсь автентичної описи пертрактацій козацької старшини з московськими послами в Переяславі, при складанню присяги; маємо московське справозданне, а знаємо, що того рода справоздання неодному давали осьвітленне невідповідне, а крім того в оповіданню про козацькі ради само справозданне опереть ся на Виговськім, джерелї не завсїди певнім в його реляциях Москві; але й у нїм знайдемо дещо дуже характерне.

Під час попереднїх переговорів з Москвою Хмельницький не виступав з нїякими умовами чи застереженнями; навпаки — висовав лише те, що могло Москву звабити; тепер прийшов крайнїй час виступити з жаданнями. Їх висловив Хмельницький перед тим, нїм присягати цареви: московське справозданне так резюмує сї жадання: аби цареви їх — гетьмана і все військо запорозьке королеви не видавати, і за ними обставати, і вільностей не порушати, і хто був шляхтичом чи козаком чи міща-

[1]) Ib. c. 236.
[2]) Акты Ю. и З. Р. X с. 15, 236.

нином і в якім небудь станї, і які мав маєтности, аби то все було по давньому, і на маєтности були видані царські грамоти[1]). В тім у посла Бутурлїна жадали присяги в імени царя; Бутурлїн відмовив, бо цар мовляв не присягає підданним. Тут стрінулось два полїтичних сьвітогляда: козацький — по теперішньому сказати конституцийний, і московський автократичний; козацька старшина скоро зміркувала се і відступила від жадання. Взагалї в формальних справах козацька старшина звичайно уступала досить легко; крім обставин, що вимагали сих уступок, тут теж можна добачити й вплив полїтичного виховання в порядках Польської корони. Вирісши в державі без екзекутивної власти, де закон і суд не мав сили, особливо „яко на Українї“, козача старшина привикла легковажити собі правну сторону, уважаючи лише на фактичні відносини і на них лише покладаючись, і се легковаженнє перенесло в нові відносини з державою цїлком иньшого типа, з сильною екзекутивою, з дрібязковим педантизмом і формалїзмом бюрократичної машини. Результати, розуміть ся, вийшли дуже нещасливі.

Вертаюсь до козацьких жадань. Крім вище поданого резюме бажань, висловлених перед присягою, маємо ще згадані вище жадання перед від'їздом посольства і нарештї московські „статї“; в усїх них ми стрічаємось з тими самими головними моментами, і се сьвідчить нам за певною автентичностию переданих в московських справозданнях звісток.

В переговорах з Бутурлїним Хмельницький висловив жадання, аби стани шляхетський, козачий і духовний зістались непорушно („шляхтич був шляхтичом, козак козаком, міщанин міщанином“); козаки заховують свої вільности, право свого суда, свободу від мит, мостового і перевозу, родини їх мають права на козачі маєтности; реєстр 60000. За православним духовенством заховують ся його маєтности[2]).

В петициї висловленій до Москви через послів (март 1654) жадало ся[3]): привилеї станів заховують ся, теж і маєтности шляхти (що зложить присягу), духовенства і козаків (і сї передають їх своїм родинам); старшина з'обовязуєть ся пильновати, аби ріжні стани зіставались при своїм і не узурповали собі прав:

---

[1]) Акты X с. 225.
[2]) Акты X с. 438 і далї.
[3]) Акты X с. 236, 243.

„хто козак, той буде собі мати козацьку вільність, а хто селянин, той повинний нести обовязки на царя, як і давнїйше".

Доходи аби віддавались московському правительству певною сумою (себто замінялись на річну данину); як би так, то доповнятись, аби не було нїяких воєвод, хиба з Українців, бо чужий „ламав" би права. По містах мають вибиратись урядники з місцевих людей. Козаків має бути 60.000, вони заховують право свого суду; гетьмана виберають, лише сповіщаючи царя про вибір; він має право приймати послів від чужих держав, тільки сповіщаючи в разї потреби царя. Детально обговорене удержанє поодиноких козацьких старшин; осібні, мабуть пізнїйше додані статї доповняють ся плати козачому війську.

Крім того устно[1]) посли обговорювали ріжні евентуальности в адмінїстрації: щоб царські воєводи були з Українців, а як нї — то бодай збір доходів був поручений тубильцям; щоб воєводи були лише в Київі і Чернигові, в такім разї гетьман „по давньому" мав би в своїй управі иньші міста, віддаючи доходи цареви.

Приглядаючись до сих петиций, доходимо до цїкавих спостережень. Передо всїм — ідеї автономії народу, края нема тут, як і в попереднїх умовах з Польщею. Жадаєть ся і здобуваєть ся автономія для козачини, козачої верстви, що вже в Польщі давно стала фактично status in statu, і тепер се становище її було санкционовано новим правительством московським. Иньші суспільні верстви введені в безпосередні відносини і залежність від московського уряду. Віддаючи йому (в сїчнї) збираннє доходів з усїх давнїйших королївщин, панських і духовних (латинських) маєтностей, Хмельницький тим самим зрік ся права цїлим краєм правити і віддав його Москві.

Але вже тепер, коли перед очима стала ся московська адмінїстрация в конкретних формах, в образї похопливо присланих з Москви у Київ воєвод, коли прийшлось прощатись з фактично уставленою за сї роки загальною над всїми верствами і всїм краєм властию гетьмана і старшини, старшинї стало омкно, і от виникають проєкти, аби зіставити адмінїстрацию в руках гетьмана, наложивши на нього певну річну данину (щось подібне, як Хмельницький мав платити Портї — посли навить покликувались на приклад турецьких васалів), або бодай — вийнявши Київ і Чернигів — заховати його власть в иньших округах

[1]) Акты X с. 438 і далї.

України. Московський уряд не пристав на сї жаданнл, але по своїй обережности не відважився і перевести свого пляна против жадань козаків; збираннє і шафованнє доходами (і в звязку з тим — загальна адмінїстрация) зіставлено, як особлива ласка, на разї у гетьмана[1]), потім се зісталось і до смерти Хмельницького, і дальше певний час.

Випливом фактичних обставин була й гетьманська опіка над цїлим краєм; в ролї такого опікуна виступає він в сих петиціях, просячи потвердження прав для иньших верств. З сих верств гетьман специяльно просить за православну єрархію, за православну шляхту, трошки за міщанство. Одначе всї сї точки мають другорядне значіннє; на першім місцї стоїть козацька справа, вона обговорюєть ся детально, широко. Справою плати війську (сеї плати необережно зрік ся був Хмельницький перед Бутурлїном, допевняючись розширення реєстра до 60000) опікувались посли далеко більш як всїм иньшим, навить як адмінїстрованнєм доходів. Взагалї, не вважаючи на автономічні моменти, насунені, як я вказав, самими фактичними обставинами, і в переговорах 1654 р. старшина ще виступає з сильно зазначеним характером верстви.

Взявши, бодай по трошку, в свою опіку иньші верстви, козацтво поминуло тільки „свою праву руку“ — селянство, „поспольство“: воно зіставлялось при давнїйших обовязках, змінивши лише де в чім власника. Петиция, аби шляхтичі (що присягли цареви) „добра свои и волности имѣли, какъ при королехъ польскихъ бывало“, аби се й иньших прихиляло до московського підданства, очевидно містила в собі й захованнє домінїяльних прав; а самі посли — Зарудний і Тетеря, випрошуючи собі маєтности, просили, аби в грамотах було виразно зазначено: „чтобы есми были волны въ своихъ подданыхъ, какъ хотя ими урежати и обладати... также чтобъ намъ волно было на тѣхъ земляхъ своихъ... людей селить, какъ которые будутъ приходити, мелницы ставити... всякія питья для своихъ же подданныхъ держати, вино курити...“ і т. и. Як бачимо, проводирі козачини не мали анї в гадках якоїсь социяльної революциї.

IX.

Мартовські „статї“, себто рішення московського уряду що до предложених йому гетманських петиций, стали підвалиною су-

[1]) Акты X с. 569.

спільно-політичного устрою на Україні, українською конституцією по теперішньому.

Московський уряд признав повну автономію козацтва, уведеного в 60-ти тисячний реєстр, навіть гетьман мав деякі суверенні права, як право заграничних зносин, хоч і з ограниченнями. Козацьку петицию, аби за гетьманом заховано було на далі збираннє і шафованнє українськими доходами, Москва не прийняла, але, як особливу ласку за заслуги Хмельницького, зіставила йому се наразі, і се право в дійсности не було відібрано якийсь час і по його смерти. Таким чином адміністративні права гетьмана розтягались і на иньші верстви, хоч сї верстви властиво йому не мали підлягати, а безпосередно залежали від Москви. З них духовенство, шляхта і міщанство мали свою верствову самоуправу і залежали від гетьмана в справах фінансових і загально адміністративних — на скільки гетьман був головною екзекутивною інстанцією в краю. Поспільство залежало почасти від дїдичів, почасти від гетьманського правительства. Тим фактично утворили ся на Україні такі обставини, що вона стояла в відносинах до Москви як осібна держава, звязана з нею персональною унією, як кваліфікують се сучасні історики права[1]). А хоч се були обставини чисто фактичні, одначе під сю будову підводила фундаменти вказана вище, перейнята теория „козацького = шляхотського“ народа (верства української шляхти дуже скоро зливаєть ся з козачою старшиною), ідея репрезентації всього народа автономною козачою верствою, і на нїй стоять потім козацькі автономісти.

Тільки-ж ся конституция не мала нїякої певности. Московське правительство одно не признавши, лише до часу зіставило, а і признане почало обкроювати, роспочинаючи попросту аукціон (лїцитацию) українських прав при кождій перемінї гетьмана.

Та рішучим моментом було ще не се, а та суперечність, в якій стояла партия автономістів козацько-шляхотського народа з справжним українським народом в громадсько-економічній сфері. Перейнявши суспільно-політичний погляд шляхетський, козацька старшина прийняла й його поділ народу на всемощних панів і безправних підданих, і як бачили ми з вище наведених петицій, мала охоту прикладати його на практиці по можности й у нових обставинах. Се відчули народні маси дуже скоро,

[1]) Серґєєвич — Лекціи по исторіи русскаго права, вид. 1890, с. 98.

і зараз по смерти Виговського вже виразно бачимо партию „панську“ і народню.

Опинившись в сій позиції, козацька старшина не мала на кім опертись з своїми автономічними змаганнями: нарід був против неї й лучив ся з Москвою против її автономічних плянів, з ненависти проти її соціяльно-економічних аспірацій. Сї аспірації — то була та внутрішня ґанґрена, що полекшила Москві її деструкційну роботу на Україні. І скінчилось на тім, що козацько-шляхетський нарід продав свої політично-національні, автономічні пляни ціною забезпечення своїх економічних змагань — закріпощення народа, а нарід, послуживши Москві за знаряд проти політики козацької старшини, відданий нею старшині на всесожраннє — мурин зробив свою роботу.

X.

Але ми зайшли на перед. Вернїмось до Хмельницького.

Вся його московська політика, як я сказав, була тільки одною з карт в його зручній і скомплікованій політичній грі, і одначе ся карта так йому поплутала гру, що зручний грець зайшовсь у голову.

Скільки років Хмельницький спонукав Москву до війни з Польщею, на які способи для того брав ся — а тепер залишає боротьбу з Москвою, впадає в якусь апатию, марнує час, і Москва нїяк не може його спонукати до енерґічнїйшої боротьби з Польщею. Плян спільного похода московських і козацьких військ пропав, бо Хмельницький не пішов в похід, і Москва докоряла йому за те. По битві під Охматовим він дає розбитому польському війську спокійно відступати і залишає йти за ним. Не користає він з останньої біди Польщі і в 1655 р. Доперва літом рушив він в похід разом з московським військом, але й то якось млаво — обложили Каменець і кинули, Львів — і обмежились окупом, а Хмельницький, покинувши московське військо рушив назад, і знову потім цїлий рік (1656) проспдїв спокійно.

Причиною сїєї наглої зміни в поводженню Хмельницького була безперечно Москва. Союз з нею привів цїлий ряд наслїдків, яких Хмельницький певно не передчував. В Київі, в центрі України засїв (ним же випрошений) московський воєвода з сильною залогою і пильно слїдив за Хмельницьким і козачиною. Показалось, що Москва зовсїм не мала заміру служити плянам

Хмельницького, мала свої (її головно хотїло ся забрати білоруські землї), для них вона хотїла розпоряджати Хмельницьким і козацькими військами, відобрала у гетьмана право зносин з Польщею і Турцией й хотїла на кождім кроцї його контролювати, а сама мала охоту розпоряджати долею України, навить її не питаючись (при переговорах з Польщею 1655—6 р.). До того може й скорше міг Хмельницький помітити те, що ми помічаємо в однім епізодї 1657 р.: козацьке військо під час похода на Польщу піднялось проти своєї старшини і здибавши московського післанця, поручало донести цареви, що вони не слухають ся старшини, бо вона пішла в похід без царської волї[1]) — отже й тодї вже всякі незадоволені старшиною елєменти пробували оперти ся на Москві.

Хмельницький відчув, який нерозважний крок зробив він, звязавши себе з Москвою, і став шукати нових опорних точок. Залишивши війну з Польщею (зносини з нею не переривались увесь той час) він відновляє свій союз з Портою (1655), а потім із Кримом; при кінцї 1656 р. уложено союз з семигородським князем Ракочи (Ра́ковци); але головна річ, що нарештї відносини його з Швецией (навязані по довгих пробах 1653 р.[2])) стали приберати важнїйше значіннє з початком шведсько-польської війни. Таким чином Хмельницький потроху сотворяв собі нову полїтичну систему. Тут його полїтика пішла зовсїм на переріз московській: між Москвою й Швецией виникла суперечка за польські землї, і в результатї Москва помирила ся з Польщею та звернула ся проти Швециї, тим часом як Хмельницький при кінцї 1656 р. уложив плян коалїцийної війни, разом з Ракочи і Швецией, проти Польщі. Розрив між Москвою й Украйною був неминучий.

Старшина й гетьман були дуже роздражнені на Москву. Під час спільного похода на Львів Хмельницький поріжнив ся з Бутурлїним, і Виговський умовляв Львовян, аби не заводили жад-

---

[1]) Русская историческая библіотека т. VIII, с. 1267—8, пор. 1263—4.

[2]) Путешествіе патр. Макарія II с. 66; шведський посол, котрого застав Макарий в Київі 1654 р., казав, що перед ним Поляки переловили двох післанцїв кор. Христини, і він діставсь на Україну через Царгород.

них зносин з московським військом[1]). Політиці московській не вірили і боялись, що Москва видасть Україну Польщі. До того дражнила старшину внутрішня політика: Москва заберала ся знести ті уступки, які зроблені були в 1654 р. de facto (воєводи не прислані, доходи зіставлені в руках гетьмана), тим часом як старшина все більше й більше приходила до сьвідомости своїх автономічних потреб і не мала охоти упускати з рук те, що фактично мала.

На початку 1657 р. уложено між Хмельницьким, Ракочи і Карлом Шведським умову про розділ Польщі (Ракочи при тім хотів польської корони, а її мав обіцяну у Поляків Московський цар). Проти волї московського царя розпочато війну з Польщею, і Хмельницький заявив, що союзу з Швецією не розірве. Для ситуації на Україні характерний дипльом, виданий (в червні 1657 р.) гетьманом пинській шляхті, що після московської окупації 1655 р. піддала ся під його протекцию: Хмельницький надає їй справжну конституційну хартию, як голова держави, і вона може служити добрим показчиком дійсних його замірів. Він обіцяє за себе і за своїх наступників спокій і оборону від всяких нападів, свободу католицтву (унія й „иньші секти“ мають бути знищені), виборні земські урядники мають затверджуватись гетьманом, а иньших він сам має іменовати; маєтности заховують ся на далі за шляхтичами, що зложать присягу, кому — не сказано, але найменьшого натяку нема на московське правительство[2]). Сей дипльом можемо поставити в безпосереднїй звязок з пляном української держави, забезпеченим умовою з Карлом і Ракочи[3]). А Москва як раз тим часом знову зачінала дражливу справу прислання воєвод і передачі їм доходів, себ то повного ограничення української автономії[4]).

Смерть Хмельницького перервала сї напружені відносини і зіставила Україну звязаною з Московщиною.

---

[1]) Supplementum ad historica Russiae monumenta c. 201.
[2]) Памятники изд. Кіев. комиссіею III N 35, с. 145.
[3]) Акты Ю. и З. Р. XI с. 738, і III с. 557.
[4]) Акти до посольства Бутурліна в Актах Ю. і З. Р. т. III і XI.

XI.

Ми закінчили свій огляд Хмельнищини.

Великий політичний переворот довершив чоловік, що не мав про ніякі перевороти й гадки, що замірами своїми не виходив за інтереси тісної верстви, до котрої належав. Над розваленнєм Польщі працювали люде, що виховались на суспільно-політичних ідеях самоїж Польщі й не представляли собі инакшого суспільного устрою. Довершено радикальної соціяльної роволюції — против замірів самих її ніби проводирів, що своїми поглядами солїдаризовались не з тими, кого вели, лише з тими, против кого вели, — кажу за старшину. Нарід був лише знарядєм, і війна мала дійсно народній характер тільки на початку, поки козача старшина не видала того народа при першій нагоді цїлковито. В результатї приготував ся конфлїкт між народом і його проводирями, і в сій боротьбі пішли прахом здобутки Хмельнищини — соціяльні і політичні.

Хмельнищина розпочалась розривом з Польщею, мала закінчитись розривом з Москвою; але в тім моментї вмер Хмельницький, зіставивши все в непевности. В результатї його наступники по черзї попробовали опертись проти Москви на всї елєменти, які входили в політичну систему Хмельницького — Польщу, Турцию, Швецию, і всї сї проби не мали успіху, головно — через ту позицию, яку зайняла Москва у внутрішніх відносинах: в боротьбі старшини з поспольством. Після шведської історії загал старшини зайняв ся реалїзациєю спроданих політичних аспірацій, і ми можемо потім бачити тільки легенькі епізоди протеста (як справа Полуботка, вибори в комісию 1767 р., проєкт Капнїста)[1]). З політичного союза, що мав для його автора лише тимчасове, хвильове значіннє, утворили ся політичні відносини на довгі віки.

Хмельнищина на полї політичнім і соціяльнім мала повне фіаско.

І всетаки, уважаючи, з чим виступив Хмельницький і в яких обставинах робив, не можемо не дивуватись його здібностям. Найлїпшою мірою може бути для нього порівняннє з пізнїйшими заступниками козачини: ми не стрічаємо тут чоловіка, щоб хоч

[1]) Про нього див. Записки т. IX, miscellanea с. 7—9; розвідка проф. Дембіньского — Przegląd Polski 189, III.

в приближенню дорівняв йому. Се був чоловік з незвичайними здібностями адміністрації й орґанізації. Був він і дуже зручним дипльоматом, але ся здібність не рідка. Його слаба сторона — нерозуміннє потреб народніх мас, несьвідомість потреби опертись щиро на сї народні маси, для них і з їх становища, не з становища козачої верстви, будувати суспільний політичний устрій. Але тут Хмельницький стояв на рівні з усїєю сучасною українською інтелїґенциєю. Можемо жаловати, що в таку рішучу для нашого народа хвилю не найшов він провідника, котрий піднїс ся би над поглядами свого часу і прозрів у будущину, тільки ж того ні від кого й не вільно вимагати. Хмельницький в усякім разї зістаєть ся одним із здібнїйших, найталановитїйших людей нашого народу. Всї фрази про його деґенерацию, непритомне піяцтво не мають значіння; можна мати всяке поважаннє до тверезолюбности авторів тих уваг, але певно, що вони і в приближенню не показали-б тїєї запобігливости, зручности і оборотности, яку показував в своїх незвичайно трудних обставинах Хмельницький.

Народнїм рухом можна Хмельнищину назвати тільки з певними застереженнями. Народні маси дїйсно рушились тодї на такім просторі і в такій великости, як нїколи нї перед тим нї потім, але вони були лише знарядєм в руках провідників, що зовсїм не одушевлялись народнїми змаганнями — економічного і суспільного визволення, знищення привилеїв станів та запровадження рівности в громадських відносинах, права працї в економічних. Але досить того, що нарід від краю до краю нашої землї стрепенув ся тодї, як від елєктричної течиї, від сїєї ідеї свободи, еманципациї. Нїколи ще не було чогось подібного на Українї. Розхвильована народня маса довго, більш як столїтє реаґувала останками сього великого руху. Незалежно від суперечности суспільних ідеалів старшини, в народніх поглядах козачина стала втїленнєм ідеї свободи, і народня память про неї законсервовала сю ідею, доки козацька традиция не знайшла дороги в сьвідомість нової українсько-руської інтелїґенциї, що розвинула вложені в неї ідеї рівности і свободи вже відповідно народнїм вимогам, без історичних козацьких ограничень.

Від Хмельнищини веде свій початок і той український конституционалїзм і автономізм, що жив в козацькій старшинї дуже довго і мав свою ролю, як одна з складових частин, в ґенезї нового українського националїзму. Хоч як односторонній — шляхетський характер прибрав він в кругах „козацького на-

роду", все ж сї ідеї політичної свободи, непорушности народніх прав, краєвої автономії мали навить при тім одностороннім розумінню свою позитивну сторону.

Безперечно, з Хмельниччиною звязано й сильне розбудженнє національного почутя. Сей рух, соціяльно-економічний в основі, був сильно перенятий національною краскою — се була боротьба пригнічених руських верств і ґруп проти гнобительських польських. Ми бачили, як сам Хмельницький, в своїх мріях, підіймав ся до ідеї етноґрафічної України-Руси в її цїлости. З того часу ідея етноґрафічної території України жила в старшинї; при угоді про розділ Польщі 1657 р. військо Запорозьке мало дістати всї землї, де ино є Русь і православіе, аж по річку Вислу (звичайне означенне крайнїх, найдальших етноґрафічних границь Руси)[1]; по Гадяцькій умові в козацькій петиції на сойм 1659 р. просило ся прилучити до території в. кн. Руського воєводства Волинське, Браславське і Руське[2]), так що се велике князївство мало б обіймати цїлу Україну-Русь. Укладаючи трактат з Турцією, Дорошенко зачеркнув для Руси границї — з одного боку до Перемишля і Самбора, з другого — до Висли, в третю сторону до Нємана, в четверту — до Сївска і Путивля[3]).

Хмельниччина мала богато своїх темних і дуже прикрих сторон. Ріки крови, обопільне озьвіреннє, в результатї — спустошенне цїлих земель; безконечні жертви і в результатї — цїлковите розчарованнє народа, московська централїзация і глубоко деморалїзацийний вплив вирахованої московської політики на українську людність; одно слово материяльна і моральна руїна. Але поруч них годї закрити очі і на ті многоважні сторони в історії розвою нашого народу, його суспільно-політичної й национальної сьвідомости, на котрі я вказав отсе. Попри задню сторону медалї, що виступає в усїх майже наших джерелах і звичайно встає у нас перед очима, коли зайде мова про Хмельниччину, була й иньша, котру малює нам напр. подорожник 1654 р. Павло Алепський: „щасливі очі наші тим, що вони

[1]) Акты Ю. и З. Р. III с. 557: городы по Вислу рѣку и въ которыхъ жили Рускіе люди благочестивые и церкви были; Ґрондский каже, що воєводство Руське мав дістати Ракочи, але далеко авторитетнїйші сї слова Виговського, що не мав причини казати неправди в сім пунктї спеціяльно.

[2]) Памятники Кіев. ком. III. 3 с. 324.

[3]) Акты Южной и Зап. Россіи IX с. 167.

бачили, уха тим, що чули, серця — дізнаною радістю й утїхою! кличе він своїм орієнтальним напушистим стильом. Козаки (так він зве Українців взагалї), бувши в неволї й рабстві, тепер живуть серед радощів, утїхи й свободи!“ [1]) Особливо початкові часи Хмельнищини, коли ще народних мас не зраджено, поки шкідливі наслїдки ще не дали себе знати, поки перед народнїми очами стояли отвором безграничні простори свобідного поступу і розвою, і надїй сих не захитано, коли з народнїх грудей вирівав ся сей крик радости і побіди:

Та немає лїпше та немає краще
Як у нас на Вкраїнї... —

сї часи зістають ся великим, сьвітлим моментом в історії нашого народу.

[1]) Путешествіе II с. 27—8.

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

у Львові, ул. Чарнецького ч. 26.

має на складі між иньшими отсї книжки:

Байда П. (Нїщинський) Гомерова Одиссея 2 томи	2·20 зр.
Верхратський Ів. — Начерк соматольогії	1·50 „
Грушевський М. — Виїмки з жерел до історії України-Руси, ч. I, до пол. XI в.	1·00 „
„ Розвідки й материяли до історії України-Руси, I—II	2·00 „
„ Останні романи Г. Сінкевича	0·20 „
„ Вступний виклад з історії давньої Руси	0·10 „
Драгоманов М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	0·10 „
„ Рай і поступ 2 вид.	0·50 „
Етнографічний збірник т. I, II, III, IV, VII по 1·50 зр. т. V і VI по	2·00 „
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрациї королївщин в землях Галицькій і Перемишльській	2·00 „
„ т II Люстрациї королївщин в землях Перемишльській і Сяноцькій	2·00 „
„ т. IV Галицькі акти з р. 1648—9	2·00 „
Житє і Слово, вістник літератури, історії і фольклору, рік 1 і 2 по 5, р. 3	2·50 „
Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати?	0·20 „
Заневич — Знесенє панщини в Галичинї	0·50 „
Записки наукового товариства імени Шевченка т. I—XXII і XXV—XXX по 1·50, т. XXIII—IV 2·50, т. XXXI—II 3·00, комплєти I—XX по	24·00 „
Збірник фільольогічної секциї т. I: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. I., нап. О. Кониський, 1·50 зр., на ліпшім папері 2·00, в оправі	2·50 „
„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 1·50, на ліпшім пап.	2·00 „
Збірник історично-фільософічної секциї т. I: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. I — 2·00, на ліпшім папері 2·50, в оправі	3·20 „
„ т. II: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. II. — 2·00, на ліпшім папері 2·50, в оправі	3·20 „
Збірник математично-природописно-лїкарської секциї, т. I, II і III по 1·50	1·00 „
т. IV і V (кождий в двох окремих випусках) по	3·00 „
„Зоря“ письмо літературно-наукове р. III, V. VI без Бібліотеки по	5·00 „
„ „ „ „ р. VIII, IX, X і XI по	6·00 „
„ „ літературно-наукове ілюстроване р. XII, XIII, XIV, XV, XVI і XVII по	
Руська історична бібліотека:	
т. I. С. Качала — Коротка істория Руси	1·20 „
т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности, Федеративні засновини, Нарис народ. історії	2·00 „
т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий период України-Руси	3·40 „
т. V. М Смирнов, М. Дашкевич, І. Шараневич — Монографії до історії України-Руси	1·50 „
т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія великого князївства литовського	1·60 „
т. VII. Іван Линниченко: Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в.	1·60 „
IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький	6·40 „
XIII. „ Гетьманованє Виговського і Ю. Хмельницького	1·60 „
XIV—XVI. „ Руїна	4·20 „
XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинцї, В. Антонович Останні часи козачини на Правобережі	3·30 „
XIX Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в.	1·80 „
XX. Шульгин — Начерк Колїївщини	1·50 „

2 pr. 50 kop.

50.006

3-2

Калитовський Ом. Др. — Матеріяли до літератури апокрифічної
Кельнер Л. Др. — Історія педагогії
Колесса Ол. Др. — Шевченко і Міцкевич, порівнююча студія
„ Юрий Косован-Федькович
Костомарів М. — Руська історія в життєписах ч. II і III по
Левицький Нечуй І. — Сьвітогляд українського народу 0·30
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар 3·50
„ Руська Правда 0·50
Левицький Ю. 1 і 2 падолиста 1848 р. у Львові (уряд. справозданнє) 0·30
Літературно-науковий Вістник, річна передплата 8·00, повні річники 1899 — 8·00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатих в попередніх книжках статей 6·00
Матеріяли до українсько-руської етнольогії т. I. (з численними рисунками і хромолітографіями 4·00
„ т. II. (містить I ч. моногрaфії проф. Шухевича про Гуцулів, з численними ілюстрациями) 2·50
Миколаєвич Я. — Опис каменецького повіту 1·00
Огоновський Ом. Др. — Історія руської літератури т. II. 3 зр. т. III. 4 зр. т. IV 1·00
„ Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache 1·50
Онишкевич Г — Руська бібліотека т. III 1·50
Памятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокріфи старозавітні 2·00
„ „ „ „ „ т. II. ч. I. Апокріфи новозавітні 2·50
Павлик М. — Про читальні 0·50
„ М. П. Драгоманов, єго ювілей, похорон, автобіогр. і спис творів 2·00
Партицький О. — Старинна історія Галичини 3·00
„ Словянська держава перед двома тисячами літ 0·10
„ Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка 0·35
„ Скандинавщина в давній Руси 0·20
„ Слово о полку Ігоревім 0·80
„ Темні місця в Слові о полку Ігоревім 1·40
Правничa часопись, річник IV—V по 3 зл., VI, VII — IX по 1·00
„Правда“ письмо літературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по 2·00
„ з р. 1878 1 зр., річн. XIII з доповненєм 1·50
Рудницький С. — Нове жерело до історії Хмельницини 0·20
„ Козацько-польська війна 1625 р. 0·30
„ Українські козаки в 1625 1630 р. 0·50
„ Руські землї Польської Корони при кінцї XV в. 0·40
Рудницький С. — Твори т. 1—IV 2·00
Студинський К. Др. — Лірники, студия 0·20
„ Пересторога, історично-літературна студия 1·00
Томашівський С. З життя галицько-руських соймиків 1648—1649 р. 0·35
„ Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р. 1·00
„ Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі 0·50
Уманець і Спілка — Словар росийсько-український т. I, II і III по 2·50
Учитель, орган Руского товариства педагогічного з р. 1890, 91, 92, 93, 94, 95 і 96 по 2·00
Франко І. Др. — Жіноча неволя в народних піснях 0·35
„ Нарис історії філозофії 0·30
„ Наші коляди 0·20
„ Іван Вишенський 1·00
„ Про панщину і її знесенє 1848 р. 0·30
„ Хмельниччина 1648—9 р. в сучасних віршах 0·80
Целевич Ю. Др. — Істория Скиту Манявського 1·20
Целевич О. Причинки до зносин П. Дорошенка з Польщею 0·20
„ Участь козаків в Смоленській війні 1633—4 рр. 0·50
Шевченко Тарас — Кобзар, 4 томи з пересилкою 9·00
Шекспір — Драматичні твори, пер. Куліша т. I 1·00
„ Гамлет, пер. Куліша 0·70
Щурат Чернеча республика на Афонї 0·10
„ „Чернець“ Т. Шевченка, студия 0·10

ПРОВЕРЕНО
С/Ф. 1987

И-50.006
3
3-экз.
Ч3 Т3(2Ук)3
Т91